

**ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ
РОБОТИ ТА СОЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ
В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ВИКЛИКІВ**

Колективна монографія

Тернопіль 2025

УДК 364-78:37.013.42

Т 33

Автори:

Розділ 1. Галина ЛЕЩУК – 1.1; Наталія ОЛЕКСЮК, Ірина ГЕЛЕЦЬКА – 1.2; Галина ОЛІЙНИК – 1.3.

Розділ 2. Людмила ПЕТРИШИН, Вікторія СТЕПАНЕНКО – 2.1; Світлана КАЛАУР, Жанна КИСЛЮК – 2.2; Ольга СОРОКА, Андрій УШАКОВ – 2.3.

Рецензенти:

Ренате ВАЙНОЛА – докторка педагогічних наук, професорка, завідувачка кафедри соціальної освіти та соціальної роботи Українського державного університету імені Михайла Драгоманова;

Лілія МЕЛЬНИК – докторка економічних наук, професорка, професорка кафедри управління інноваційною діяльністю та сферою послуг Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя;

Володимир КРАВЕЦЬ – доктор педагогічних наук, професор, в.о. ректора Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

*Рекомендовано до друку вченою радою
Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка
(протокол № 8 від 25 березня 2025 р.)*

Тенденції розвитку соціальної роботи та соціальної освіти в умовах суспільних викликів: колективна монографія / Колектив авторів; за ред. О. Сороки, Г. Лещук. – Тернопіль : Осадца Ю.В., 2025. – 188 с.

ISBN 978-617-8060-92-3

Колективна монографія присвячена аналізу сучасних викликів, що постають перед системою соціальної роботи та освіти в умовах глобальних і національних трансформацій. Автори досліджують вплив політичних та соціокультурних змін та криз на розвиток професійної підготовки фахівців соціальної сфери, розглядають інноваційні методи та підходи у наданні соціальних послуг, а також окреслюють перспективи інтеграції міжнародного досвіду у вітчизняну практику. Окрему увагу приділено викликам, спричиненим воєнними діями, міграційними процесами, цифровізацією та змінами у державній соціальній політиці.

Наукове видання розраховане на фахівців, науковців, студентів та всіх, хто цікавиться даною тематикою.

УДК 364-78:37.013.42

ISBN 978-617-8060-92-3

© Колектив авторів, 2025

© ФОП Осадца Ю. В., 2025

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. СОЦІАЛЬНА РОБОТА В КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНИХ КРИЗ	4
1.1. Соціальна робота в часи криз та надзвичайних ситуацій	4
1.2. Зміст професійної діяльності фахівця із соціальної роботи щодо покращення якості життя вразливих груп населення у територіальній громаді.....	37
1.3. Профілактика міжособистісних конфліктів у підлітковому середовищі.....	71
 РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ	 101
2.1. Синергетичний підхід у підготовці соціальних працівників до інноваційної діяльності в умовах глобальних викликів.....	101
2.2. The basics of forming social maturity in medical college students	125
2.3. Tolerance as a component of effective professional communication of future social workers	155
 АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ.....	 187

РОЗДІЛ 1

СОЦІАЛЬНА РОБОТА В КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНИХ КРИЗ

1.1. Соціальна робота в часи криз та надзвичайних ситуацій

Соціальна робота в часи кризових та надзвичайних ситуацій особливо активно привертає увагу науковців, дослідників та практиків, оскільки саме тоді зростає кількість соціальних проблем та цільових груп, які потребують допомоги соціальних працівників та соціальних установ. Дослідження даної тематики найчастіше здійснюються в межах соціальних наук, зокрема, соціології, соціальної психології та власне соціальної роботи. Предметом дослідження стає соціальна робота в умовах збройних конфліктів, економічних криз, природних та техногенних катастроф тощо. Одним з піонерів вивчення соціальної роботи в кризових умовах була М. Річмонд (M. Richmond)¹, яка заклала основи сучасної соціальної роботи на початку XX ст., хоча її дослідження стосувалися переважно урбаністичних криз та бідності. Концепції, перспективи та методи здійснення соціальної роботи під час стихійних лих, катастроф та інших надзвичайних ситуацій аналізували Д. Джілеспі (D. Gillespie) та К. Дансо (K. Danso)², С.Л. Стрітер (C. L. Streeter), С.А. Мурті (S.A. Murty)³, Дж. Вейшельгартнер (J. Weichselgartner)⁴, М. Закур (M. Zakour)⁵. В сучасних умовах особливо актуалізувались розвідки, присвячені особливостям здійснення соціальної роботи в умовах війни. Проблемами соціальної політики та соціальної роботи з уразливими групами населення в умовах військового конфлікту

¹ Richmond, M.E. (1917). Social diagnosis. New York: Russell Sage Foundation, 520.

² Gillespie, D.F., Danso, K. (2010). Disaster concepts and issues: A guide for social work education and practice. Alexandria, VA: CSWE Press. 16 p.

³ Streeter, C. L., Murty, S. A. (1996). Research on social work and disasters. Binghamton, NY: Haworth Press,

⁴ Weichselgartner, J. (2001). Disaster mitigation: The concept of mitigation revisited. Disaster Prevention and Management, 10(2), 85–95.

⁵ Zakour, M. (Ed.). (2000). Disaster and traumatic stress research and intervention [Special issue]. Tulane Studies in Social Welfare, 21/22.

займаються О. Митькевич⁶, І. Трубавіна, І. Куратченко⁷, Г. Лещук⁸ Зокрема, питанням соціальної роботи соціальної роботи з внутрішньо переміщеними особами, які постраждали внаслідок воєнних дій велику увагу приділяють такі вітчизняні вчені, як: І. Григоренко, Н. Савельєва⁹, Л. Мельник¹⁰, І. Семигіна¹¹, С. Булеца, О. Котляр, Я. Лазу,¹² Ю. Песоцька¹³, Л. Петришин, Г. Лещук¹⁴ та інші.

Після початку російсько-української війни у 2014 році питання соціальної роботи під час кризових та надзвичайних ситуацій почали активно досліджувати вітчизняні та міжнародні організації, зокрема, Міжнародний комітет Червоного Хреста (International Committee of the Red Cross), Всесвітня організація охорони здоров'я (World Health Organization), яка публікує рекомендації щодо соціальної підтримки в умовах надзвичайних ситуацій, включаючи пандемії та інші кризи, Міжнародна федерація соціальних працівників (International Federation of Social Workers), Міжнародна організація з міграції (International Organization for Migration), інші інституції, які працюють з вимушено переміщеними особами та постраждалими від конфліктів, Міжнародний комітет порятунку (International Rescue Committee), міжнародна неурядова організація «Врятуймо дітей» (Save the Children), Корпус милосердя (Mercy Corps). Аналітичний центр

⁶ Митькевич, О. Соціальна робота з людьми похилого віку в умовах воєнного стану. (2024). Scientific Issues of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Section: Pedagogics and Psychology, 78, 51-56.

⁷ Трубавіна І.М., Куратченко І.Є. Методичні рекомендації «Сприяння соціальній роботі в умовах гуманітарної кризи». Харків: ХНПУ, 2017р. 28с.

⁸ Лещук Г., Лещук М. Війна в Україні та її наслідки для світової спільноти. Воєнні конфлікти та техногенні катастрофи: історичні та психологічні наслідки : збірник тез III Міжнародної наукової конференції (20-21 квітня 2023 р.). Тернопіль : ФОП Паляниця В. А., 2023. С. 74-76.

⁹ Григоренко І. О., Савельєва Н. М. Соціальна робота з внутрішньо переміщеними особами в сучасних умовах : навч. посіб. [для студ. і магістр. спец-тей «Соц. робота» і «Соц.педагогіка»]. Полтава : ПНПУ, 2017. 100 с.

¹⁰ Мельник Л. А. Психосоціальна допомога внутрішньо переміщеним дітям, їхнім батькам та сім'ям з дітьми зі Сходу України : посіб. для практиків соціальної сфери / Л. А. Мельник та ін. ; [за ред. Л. С. Волинець]. Київ : ТОВ «Видавничий дім «Калита», 2015. 72 с.

¹¹ Семигіна, Т. В. (2015). Соціальна підтримка внутрішньо переміщених осіб. *Український соціум*, 2, 65-72.

¹² Права внутрішньо переміщених осіб : навч. посіб. / за заг. ред. О. Я. Рогача; М. В. Савчина. Ужгород : РІК-У, 436.

¹³ Песоцька, Ю. (2022). Соціальна реабілітація та соціальна адаптація внутрішньо переміщених осіб. *Social work and education*. 2022. № 1. Т. 9. С. 89– 99.

¹⁴ Петришин Л. Й., Лещук Г. В. Змістові аспекти соціально-педагогічної роботи із вимушеними переселенцями та їх сім'ями в сучасних соціальних умовах. Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія: Педагогіка і психологія, 2016. № 1(11). С. 40-46.

CEDOS аналізує вплив війни на соціальні структури та соціальні послуги. Міжнародні дослідження соціальної роботи під час кризи часто здійснюють також інституції, які працюють під егідою ООН: Дитячий фонд ООН (UNICEF), Організація з прав людини (Human Rights Watch), Управління ООН з координації гуманітарних питань, Фонд Народонаселення ООН (United Nations Population Fund) та інші¹⁵. Ці дослідження зосереджені на наданні допомоги постраждалим від війни, біженцям та переміщеним особам, а також на реабілітації та соціальній інтеграції постраждалих.

Розвиток соціальної роботи в умовах кризових та надзвичайних ситуацій набуває особливої важливості, оскільки саме соціальні працівники допомагають суспільству адаптуватися до нових викликів і підтримувати найбільш вразливі верстви населення. У кризові моменти, такі як економічні рецесії, соціальні та воєнні конфлікти, пандемії або природні катастрофи, роль соціальних служб та фахівців соціальної роботи стає критичною.

Окреслимо основні **напрями** розвитку соціальної роботи в умовах надзвичайних та кризових ситуацій:

Екстрена допомога та кризове втручання. Соціальні працівники організовують допомогу людям, які потерпають від наслідків кризи. Йдеться про підтримку їжею, житлом, медикаментами, а також надання психологічної допомоги. Важливою є робота з людьми, які опинилися в кризових ситуаціях – це можуть бути біженці, безробітні, люди з інвалідністю та постраждалі від насильства.

Психологічна підтримка. Під час криз зростає рівень тривожності та стресу, тому соціальні працівники часто виконують роль посередників між людьми і фахівцями з психічного здоров'я, робота яких спрямована на запобігання депресії, емоційного вигорання та інших психічних розладів.

Адаптація соціальних послуг. У кризових ситуаціях, наприклад, таких як пандемія COVID-19, необхідно швидко адаптувати послуги до нових умов. Може йтись про збільшення кількості дистанційних консультацій, переведення деяких видів допомоги в онлайн-формат, а

¹⁵ Огляд роботи міжнародних гуманітарних організацій та їх відповіді на гуманітарну кризу в Україні, спричинену воєнною агресією з боку рф. 2022. URL: <https://ffr.org.ua/wp-content/uploads/2022/07/Ohliad-mizhnarodnykh-humanitarnykh-orhanisatsiy-1.pdf>

також забезпечення доступу до послуг для тих, хто не має інтернету чи відповідного технічного обладнання.

Підтримка вразливих груп. Особлива увага приділяється людям, які знаходяться на межі виживання – бідні сім'ї, самотні літні люди, безпритульні, люди з інвалідністю. Важливим завданням є не тільки короткострокова допомога, але й створення умов для соціальної реабілітації осіб, які перебувають у складних життєвих ситуаціях упродовж тривалого часу.

Зміцнення громадських ініціатив. У кризові часи громадські організації та волонтери часто беруть на себе значну частину соціальної роботи. Соціальні працівники можуть співпрацювати з такими ініціативами, надаючи їм професійну підтримку та здійснюючи координацію.

Навчання та перекваліфікація. Кризові ситуації часто призводять до зростання безробіття, тому соціальні служби можуть організовувати програми професійної підготовки та перекваліфікації для безробітних, допомагаючи їм знайти нову роботу.

Законодавчі ініціативи та адвокація. У багатьох випадках соціальні працівники також займаються адвокацією, тобто захистом прав вразливих груп на державному рівні. Вони беруть участь у створенні законодавчих ініціатив, які покращують соціальні гарантії в кризові часи.

Можна стверджувати, що соціальні кризи та надзвичайні ситуації певною мірою стають каталізаторами для розвитку соціальної роботи, оскільки вони змушують суспільство переосмислити пріоритети та знайти нові підходи до соціальної підтримки. За таких умов соціальні працівники відіграють ключову роль у забезпеченні стабільності, захисті прав людей і підтримці їхньої соціальної та психологічної стійкості. Розглянемо особливості соціальної роботи в умовах конкретних надзвичайних ситуацій та криз.

1. Соціальна робота в період пандемії та соціальної ізоляції

Соціальна робота в умовах соціальної ізоляції, яка стала наслідком пандемії COVID-19, набула особливого значення через виклики, які виникли перед суспільством. Соціальні працівники зіткнулися з новими реаліями, такими як: необхідність дистанційної

роботи, підтримка вразливих груп у ситуаціях ізоляції, а також забезпечення доступу до медичних і соціальних послуг в умовах суворих обмежень.

Основні напрями діяльності з соціального захисту громадян в Україні не відрізнялися суттєво від тих, що мали місце в інших країнах:

- підвищення розміру існуючих соціальних виплат, а також запровадження низки нових допомог та одноразових виплат;
- надання додаткового пакету соціальних послуг та пільг певним категоріям громадян;
- підтримка окремих секторів економіки, у тому числі підприємств та організацій малого та середнього бізнесу;
- реалізація заходів щодо недопущення скорочення робочих місць.

Незважаючи на доволі позитивний досвід, накопичений системою соціального захисту в період пандемії, на тлі загального зниження якості життя через погіршення стану здоров'я населення, зниження ступеня задоволення життєвих потреб, різке порушення звичного способу життя, фізичні та моральні страждання тощо, у країні суттєво загострилося соціальна нерівність. Не всі громадяни мали можливість працювати віддалено, у багатьох галузях, наприклад, у сфері відпочинку чи сільському господарстві, промисловості, віддалена робота практично неможлива. Цілком очікувано, що в період самоізоляції та через спричинені нею наслідки найбільше постраждали найбільш уразливі соціальні групи населення, в яких різко знизився і без того невисокий рівень доходів – багато громадян втратили своє постійне місце роботи, а компенсація була лише частковою.

Унаочнилась також проблема інформаційної нерівності, яка стосується насамперед нерівності в можливостях доступу до цифрової інформації та наявності необхідних практичних навичок володіння інформаційно-комунікативними технологіями. З цими ж проблемами виявилися пов'язані і труднощі при збиранні й оформленні документів, необхідних для призначення та отримання всіляких виплат. Інформаційна нерівність частково нівелювала зусилля держави щодо надання соціальної підтримки населення в період пандемії. За таких умов важливим напрямом роботи стало підвищення рівня доступності інформаційних технологій для людей похилого віку.

Наприклад, уряди деяких країн (Аргентина, Туреччина) заборонили компаніям-провайдерам відключати телебачення та Інтернет літнім людям до кінця карантинних заходів. У інших країнах у рамках державно-громадського партнерства реалізувалися ініціативи щодо навчання людей старшого віку комп'ютерній грамотності. У Португалії, наприклад, добровольці з-поміж студентів закладів вищої освіти запустили телефонну лінію підтримки SomosTodosDigitais, мета якої – навчити людей похилого віку користуватися онлайновими комунікаційними платформами, соціальними мережами, робити дзвінки близьким тощо.

Епідеміологічна ситуація, що склалася, деструктивно вплинула не лише на фізичний стан громадян, а й на їхній моральний, психологічний стан. Йдеться і про несприятливі наслідки обмеження мобільності (для окремих категорій громадян), і страх зараження тощо. Іншими словами, мова йде про виражене зниження якості життя населення. При цьому дуже ефективні та необхідні в умовах пандемії заходи з ізоляції (обмеження переміщень та контактів) насамперед серед людей похилого віку суттєво погіршили їхнє психічне та соматичне здоров'я: наслідком обмеження соціальних контактів та мобільності стали когнітивні розлади, підвищений ризик інфарктів та інсультів, афективні порушення тощо. Уникнути таких ризиків допомагали заходи, вжиті, наприклад, у Великій Британії: там у рамках урядових антикризових заходів з'явився телефон довіри для громадян похилого віку, щоб допомогти їм впоратися з наслідками самотності в умовах вимушеної самоізоляції. Ще одним напрямом підтримки людей старшого віку та інвалідів, реалізація якого доцільна і для вітчизняної практики функціонування соціальної сфери, виступає активне залучення до участі у такій допомозі різних недержавних організацій. У багатьох країнах, зокрема, у Швеції, Литві, у період пандемії вони відіграли активну роль підтримці психологічного самопочуття, допомагали у наданні побутових та соціальних послуг. Таким чином, пандемія коронавірусу сприяла налагодженню ефективної співпраці між державними структурами та громадськими організаціями, волонтерськими рухами. Надана ними допомога включала в себе доставку додому продуктів, необхідних товарів, ліків, рецептів лікарів та багато іншого.

Крім цього, з початку пандемії до сьогодні залишається актуальною проблема, пов'язана з порушення балансу особистого та професійного часу та. Очевидно, що вимушена необхідність одночасного перебування всіх разом неминує породжує ризики зростання конфліктності, актуалізації латентного сімейного неблагополуччя і т. п. Це тим більше важливо, що той самий фріланс і в доковідний період не був дуже поширеним у невеликих населених пунктах. Отже, цей напрямок теж має стати об'єктом соціальної роботи, особливо якщо врахувати, що, незважаючи на загальне поліпшення епідеміологічної ситуації та зняття ряду карантинних заходів, проблема поширення COVID-19 ще не вирішена, лише відсунута на задній план через війну в Україні.

Ще один аспект соціальної роботи в умовах пандемії та її наслідків – девіантологічний. Втрата постійного місця роботи через вимушені обмежувальні заходи, суттєве зниження рівня та якості життя, постійний стрес, породжений загрозою поширення інфекції, стали причиною нехтування загальноприйнятими соціальними нормами, поширення різноманітних поведінкових девіацій, серед яких – агресивна поведінка, алкоголізація та наркотизація населення, домашнє, сімейно-побутове насильство, підвищення рівня злочинності, поява нових форм шахрайства, зокрема, пов'язаних із призначенням та наданням соціальної підтримки тощо.

Таким чином, можемо зробити висновок, що діюча в країні система соціальної підтримки населення в низці аспектів виявилася не цілком ефективною у період поширення коронавірусної інфекції. Пандемія COVID-19 та її наслідки ставлять перед соціальною сферою низку завдань, що вимагають якнайшвидшого та адекватного рішення, яке часто не може зводитися до реалізації існуючих та звичних заходів соціальної підтримки. Необхідний пошук, апробація та впровадження нових моделей, форм, технологій та методів роботи, які б сприяли підвищенню рівня та якості життя населення, забезпеченню нормального соціально-психологічного самопочуття як базових орієнтирів соціального розвитку¹⁶.

Основні напрями соціальної роботи в умовах пандемії:

¹⁶ Лещук Г., Юзва Л. Соціальна ізоляція та дистанціювання як соціальна та соціально-педагогічна проблема. *Соціальна робота: виклики сьогодення : Збірник наукових праць за матеріалами XIII Міжнародної науково-практичної конференції* / за заг. ред. О. В. Сороки, С. М. Калаур, Г. В. Лещук. Тернопіль : ТНПУ імені В. Гнатюка, 2024. С. 169-173.

Дистанційна підтримка та онлайн-послуги. Під час пандемії COVID-19 соціальні служби швидко перейшли на надання допомоги дистанційно, що включало телефонні консультації, відеоконференції та використання соціальних мереж для комунікації з клієнтами. Дистанційна робота дозволила підтримувати людей, які потребують постійної соціальної допомоги, незважаючи на карантинні обмеження.

Зростання запитів на психологічну допомогу. Пандемія спричинила підвищений рівень тривожності, депресії та стресу. В таких умовах соціальні працівники організовували кризові гарячі лінії та онлайн-консультації для надання психологічної підтримки людям, які зіткнулися з ізоляцією, втратою близьких або робочих місць.

Масштабування соціальної допомоги вразливим групам населення. Уразливі групи, такі як літні люди, люди з інвалідністю, бездомні та малозабезпечені, опинилися в надзвичайно складному становищі під час пандемії. Соціальні працівники забезпечували доставку продуктів, медикаментів, а також допомогу в доступі до медичних послуг. Особлива увага приділялася запобіганню соціальної ізоляції серед літніх людей.

Забезпечення соціальної та медичної підтримки. Соціальні працівники координували роботу між державними та недержавними організаціями для забезпечення доступу громадян до медичних і соціальних послуг. Це стосувалося не лише лікування хворих, але й підтримки тих, хто переживав кризу через втрату роботи чи зміни в сімейних умовах.

Профілактика та інформування. В умовах пандемії соціальні працівники активно займалися інформуванням громадян про важливість дотримання карантинних заходів, вакцинування, а також про доступ до державної підтримки під час пандемії. Роль фахівців із соціальної роботи у роз'ясненні заходів профілактики була надзвичайно важливою для запобігання поширенню вірусу.

Підтримка сімей і дітей. Під час пандемії особливо постраждали сім'ї, які опинилися у складних економічних умовах. Соціальні служби допомагали таким сім'ям отримувати доступ до соціальних пільг, надавали психологічну підтримку дітям, що переживали стрес через ізоляцію або дистанційне навчання.

Захист працівників. Соціальні працівники, як і медики, опинилися на передовій під час пандемії. Важливо було забезпечити їхні права, гідні умови праці та захист від інфікування. Це включало організацію засобів індивідуального захисту та психологічну підтримку для самих працівників.

Викликами для соціальних працівників та соціальних служб, що виникли під час пандемії, стали:

1. Підвищене навантаження на соціальні служби. Через кризу кількість людей, що потребували допомоги, різко зросла, що створило додаткове навантаження на соціальних працівників і систему соціальної підтримки загалом.

2. Фінансові та ресурсні обмеження. Соціальні служби, особливо в країнах із обмеженими ресурсами, зіткнулися з проблемами недостатнього фінансування та браку технічних засобів для дистанційної роботи.

3. Професійне вигорання соціальних працівників. Постійний контакт із людьми, які знаходяться в стресових ситуаціях, а також власні страхи перед хворобою призводили до емоційного вигорання серед соціальних працівників. Це стало серйозним викликом для професії під час пандемії.

Соціальна робота під час пандемії продемонструвала свою ключову роль у підтримці суспільства, особливо в часи, коли традиційні механізми допомоги зазнають серйозних змін. Інновації в системі соціальної підтримки, як-от дистанційні послуги та зміцнення співпраці між державними і недержавними організаціями, дали змогу ефективно реагувати на виклики пандемії.

Враховуючи потенціал майбутніх пандемій, важливо навчитися на досвіді пандемії COVID-19 проактивного планування, яке відображає глибоко укорінені цінності та врахування пріоритетів, таких як особистісно орієнтована допомога, проблеми та реальні умови обслуговування на місцях, а також подальший вплив втручання на пацієнтів, сім'ї та працівників системи охорони здоров'я. Підтримка робочої сили та прозорість прийняття рішень мають першочергове значення, як і послідовна та цілеспрямована професійна комунікація.

Тривалість пандемії вимагає системної уваги до нагальних та потенційно мінливих потреб у кадрах соціальної сфери й охорони здоров'я під час пандемії, а також після неї. Врахування потреб

постачальників медичних та соціальних послуг потребує підходів, що базуються на прислуханні до потреб зацікавлених сторін і пропозиції належної підтримки, такої як механізми реагування на потреби в допомозі, консультування з приводу горя та травми та інші відповідні ресурси.

Релевантна та актуальна інформація про пандемію стала невід'ємною частиною реагування на неї. Прозорість необхідна для швидкого розповсюдження та обґрунтування причин рішень системи соціального захисту й охорони здоров'я, оскільки вони стосуються догляду за пацієнтами та планування послуг.

Створення науково обґрунтованої бази практик і процесів, пов'язаних з пандемією, під час підготовки до неї, під час і після спалаху пандемії, привертає увагу до груп ризику, що відображає бар'єри соціальних детермінант соціального здоров'я, і посилює увагу до міркувань справедливості, різноманітності та залучення. Це вимагає готовності до проактивного планування на випадок пандемії, яке врівноважує слабкі пріоритети громадської охорони здоров'я та лікування, орієнтоване на людину. Застосування інтегрованої етичної точки зору для розуміння потреб і надання відповідних послуг є постійним викликом на тлі потреб громадського здоров'я. Розвиток скоординованих та оперативних систем надання допомоги може бути підтриманий консультаціями з персоналом на першому місці, щоб підтримувати оптимальний робочий процес і підтримувати потреби в першій клінічній допомозі в обмеженому контексті пандемії. Крім того, управління та підтримка балансу між роботою, життям та здоров'ям буде невід'ємною частиною відновлення після пандемії.

Важкий і тривалий досвід пандемії розширив глобальну обізнаність про системні прогалини в соціальній роботі, а також увиразнив провідну роль соціальних працівників у вирішенні проблем, з якими стикаються маргіналізовані групи населення. Пропорційно цьому невід'ємному внеску в суспільство та охорону здоров'я важливо враховувати підвищену потребу в соціальній роботі у кореляції із системою охорони здоров'я, особливо з огляду на потенційне зростання постпандемічних проблем нестійкого психічного здоров'я в суспільстві та ймовірну можливість майбутніх загроз для сфери охорони здоров'я й екологічних криз. Досвід і наслідки пандемії COVID-19 для соціальних працівників та фахівців

системи охорони здоров'я ще недостатньо задокументовані в науковій літературі, у той же час краще розуміння ролі та досвіду соціальних працівників у таких обставинах є важливим для визначення цього досвіду та надання вказівок щодо соціальної роботи як професії у потенційному випадку пандемії чи іншої кризи в галузі охорони здоров'я.

2. Соціальна робота під час війни

Соціальна робота під час війни для українців є болючою повсякденністю, оскільки воєнні дії спричиняють масштабні соціальні, економічні та психологічні проблеми для всього населення, особливо для вразливих груп. У таких умовах соціальні працівники відіграють важливу роль у підтримці постраждалих, координації гуманітарної допомоги та відновленні соціальної стабільності. Соціальна робота під час війни є надзвичайно складною та важливою сферою діяльності. Вона спрямована на надання гуманітарної, психологічної та соціальної допомоги тим, хто постраждав від військових дій. У таких умовах соціальні працівники є ключовими фігурами, які допомагають суспільству зберігати людяність і підтримувати найбільш вразливі групи населення.

Соціальна робота в Україні під час війни набула особливого значення, оскільки довготривала криза, спричинена воєнними діями, потребує надання допомоги вже не лише найуразливішим соціальних групам, а й усьому населенню. Основними особливостями соціальної роботи за таких умов є насамперед надання допомоги внутрішньо переміщеним особам, сім'ям, які втратили житло або рідних, а також тим, хто зазнав фізичних чи психологічних травм. Соціальні працівники активно залучаються до координації гуманітарної допомоги, включаючи розподіл продуктів, ліків, одягу та інших засобів першої необхідності. Їхня роль також полягає в організації тимчасового житла для внутрішніх переселенців та сприянні їхній інтеграції в нові громади.

Однією з важливих рис соціальної роботи під час війни є надання соціально-психологічної підтримки, оскільки багато людей переживають сильний стрес, тривогу та депресію. Соціальні працівники співпрацюють з психологами, медиками та іншими

фахівцями, допомагаючи людям адаптуватися до нових умов і подолати психологічні наслідки війни. Особлива увага приділяється дітям, які стали свідками бойових дій або втратили близьких. Пріоритетним напрямком соціальної роботи є реабілітація військовослужбовців та осіб, які отримали поранення або інвалідність внаслідок бойових дій. Соціальні працівники також співпрацюють з волонтерськими організаціями та міжнародними партнерами для забезпечення комплексної допомоги, що включає не тільки матеріальну підтримку, але й юридичну та психологічну допомогу. Як наслідок, вітчизняна система соціальної роботи зазнала змін у бік швидшого реагування на кризові ситуації, що вимагає високого рівня професіоналізму та готовності до роботи в екстремальних умовах.

До основних **напрямів соціальної роботи** в умовах війни відносимо:

1. Підтримку вразливих категорій населення: переселенців, біженців, жінок, дітей, людей з інвалідністю.

Війна призводить до масових переміщень населення. Соціальні працівники займаються допомогою внутрішньо переміщеним особам і біженцям, забезпечуючи їх житлом, харчуванням, медичною та психологічною допомогою. Їхня робота також включає надання юридичної допомоги для оформлення документів і доступу до соціальних пільг.

Діти та жінки – одні з найбільш уразливих категорій під час війни. Соціальні працівники борються із проблемами, пов'язаними з насильством, викраденням, торгівлею людьми та іншими загрозами. Важливою частиною їхньої роботи є захист дітей, які залишилися без батьківського піклування, втратили близьких, стали жертвами чи свідками насильства, а також надання притулків і безпеки для жінок, які постраждали від насильства. Війна руйнує системи освіти, тому соціальні працівники допомагають організовувати освітній процес у тимчасових таборах або онлайн. Особлива увага приділяється дітям, які пропустили навчання через військові дії, а також дорослим, які потребують перекваліфікації або навчання нових професій для адаптації до нових умов.

2. Надання соціально-психологічної допомоги, розподіл та координація гуманітарної допомоги. Воєнні дії спричиняють важкі психологічні травми як у військових, так і у цивільних осіб. Соціальні

працівники разом із психологами, медиками допомагають постраждалим долати посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), депресії, страхи та інші психічні наслідки війни.

Соціальні служби, благодійні фонди, громадські організації беруть участь у розподілі гуманітарної допомоги: продуктів харчування, одягу, ліків і товарів першої необхідності. Крім того, вони співпрацюють з міжнародними організаціями, такими як ООН, Червоний Хрест та іншими благодійними організаціями для забезпечення ефективної гуманітарної допомоги.

3. Робота з військовослужбовцями та ветеранами. Повернення військовослужбовців із фронту вимагає їх реабілітації та соціальної адаптації. Соціальні працівники допомагають ветеранам війни інтегруватися в мирне життя, надаючи підтримку в пошуку роботи, навчанні та реабілітації. Соціальна робота з військовими включає також допомогу родинам загиблих і поранених, роботу з громадою.

4. Адаптація та реінтеграція вразливих груп. Багато людей, які постраждали від війни, потребують довготривалої допомоги для відновлення. Соціальні працівники допомагають переселенцям та іншим постраждалим адаптуватися на нових місцях, інтегруватися в місцеві громади, знайти роботу та відновити соціальні зв'язки. У зв'язку з масовими руйнуваннями житла, соціальні працівники забезпечують тимчасовий притулок і підтримують постраждалих у пошуку постійного житла. Це включає взаємодію з місцевими органами влади, волонтерами та міжнародними організаціями, які можуть надати фінансову або матеріальну підтримку.

Очевидно, що під час війни соціальна робота стикається з постійними **викликами**. Насамперед, це нестача ресурсів. В умовах війни соціальні працівники часто стикаються з браком фінансування, гуманітарних ресурсів і технічних засобів. Це ускладнює можливість надавати якісну допомогу всім, хто цього потребує. Зменшення бюджету через падіння економіки та витрати на військові потреби призводить до скорочення фінансування соціальних програм. Це стосується як виплат соціальної допомоги, так і підтримки установ, що надають послуги. Така ситуація стимулює залучення міжнародних гуманітарних організацій і волонтерських ініціатив, які беруть на себе частину функцій соціальної підтримки. Це дозволяє дещо

компенсувати нестачу державної допомоги, але водночас формує залежність від зовнішньої підтримки.

Нестабільність системи надання соціальних послуг – ще один виклик. У зонах активних бойових дій соціальним працівникам складно організовувати стабільну роботу. Переміщення населення, руйнування інфраструктури та відсутність комунікацій ускладнюють виконання професійних завдань. Війна має значний вплив на систему соціальних послуг, порушуючи її функціонування та викликаючи ряд серйозних викликів для держави і суспільства. Під час війни основні соціальні послуги, такі як охорона здоров'я, освіта, допомога уразливим групам населення та соціальна підтримка, зазнають глибоких змін через руйнування інфраструктури, нестачу фінансування та людських ресурсів.

Одним із найбільш серйозних наслідків є порушення доступу до соціальних послуг. Через бойові дії та руйнування багатьох установ, таких як лікарні, школи, соціальні центри, люди, особливо в регіонах, які зазнали найбільших ударів, втрачають можливість отримувати медичну допомогу, освіту та соціальну підтримку. Внутрішньо переміщені особи часто опиняються без необхідних послуг, що створює додаткові навантаження на громади, які їх приймають. За таких умов надання соціальної допомоги і підтримки вразливих груп населення також значно ускладнюється. Люди похилого віку, діти, люди з інвалідністю, а також ті, хто втратив житло чи роботу, часто потребують особливої уваги. Війна спричиняє масову міграцію, що призводить до збільшення кількості людей, які потребують соціальної допомоги, але через руйнування економіки та втрату фінансових ресурсів уряди можуть не встигати забезпечувати належну підтримку.

Однією з ключових проблем воєнного часу є психологічний вплив війни на населення. Система соціальних послуг повинна забезпечувати доступ до психологічної допомоги, але у кризовий час попит на ці послуги зростає надзвичайно швидко. Соціальні працівники і психологи стикаються з важким завданням підтримувати населення, яке пережило бойові дії, втрату близьких або житла.

Крім того, соціальна робота змінює свої пріоритети. Під час війни основний акцент робиться на наданні гуманітарної допомоги, допомозі переміщеним особам та реабілітації постраждалих. Робота з інтеграцією біженців та переселенців в нові громади стає надзвичайно

важливою. У той же час державні програми соціального забезпечення часто скорочуються через необхідність перенаправлення ресурсів на оборонні витрати.

Отже, вплив війни на соціальні послуги є комплексним і вимагає негайної реакції та перебудови системи, щоб забезпечити хоча б мінімальний рівень допомоги тим, хто найбільше постраждав.

Власна психологічна стійкість соціальних працівників є однією з нагальних проблем часу, коли саме на фахівця з соціальної роботи покладений обов'язок надавати допомогу іншим, тоді як часто він її потребує сам. Соціальні працівники самі знаходяться в стресових умовах і під загрозою, вони також втрачають і можуть втратити близьких або опинитися в зоні бойових дій. Психологічне вигорання стає серйозною проблемою для професії під час війни.

Роль соціального працівника в умовах кризи є надзвичайно важливою, оскільки він відіграє ключову роль у підтримці найвразливіших верств населення. Соціальний працівник виступає посередником між державою, неурядовими організаціями та людьми, які потребують допомоги. Його завдання полягає у наданні як матеріальної, так і психологічної підтримки, а також забезпеченні доступу до необхідних ресурсів. У кризових ситуаціях, таких як війна, економічна нестабільність або природні катастрофи, саме соціальні працівники допомагають людям впоратися зі стресом, втратою роботи, житла та інших життєво важливих ресурсів. Вони сприяють відновленню соціальних зв'язків, надають інформаційну підтримку щодо прав та можливостей для отримання допомоги. Крім того, соціальні працівники відіграють важливу роль у координації волонтерської діяльності та роботи гуманітарних організацій. Їхнє завдання також полягає в організації надання медичної допомоги, забезпеченні продуктами харчування та товарами першої необхідності. Особливо важливою є їхня робота з дітьми, літніми людьми та людьми з інвалідністю, які найчастіше опиняються в найбільш вразливому становищі. Соціальні працівники допомагають їм адаптуватися до нових умов, забезпечуючи психологічну підтримку та допомогу в подоланні травматичних наслідків кризи.

Соціальні працівники, які працюють у небезпечних зонах, потребують особливого захисту, оскільки вони можуть перебувати під загрозою фізичного ураження, інфекцій або психологічного тиску.

Забезпечення захисту соціальних працівників під час кризових ситуацій є одним із найважливіших аспектів, оскільки саме вони знаходяться на передовій, надаючи допомогу тим, хто цього найбільше потребує. Під час таких умов, як війна, пандемія чи природні катастрофи, соціальні працівники можуть наражатися на фізичну небезпеку, психологічні травми, емоційне вигорання та інші ризики. Тому важливо забезпечити їм належний захист та підтримку.

Основними інструментами захисту соціальних працівників є:

1) наявність засобів індивідуального захисту. У кризові періоди, особливо під час пандемій, наявність засобів індивідуального захисту (масок, рукавичок, захисних костюмів, дезінфікуючих засобів) є обов'язковою умовою для безпечної роботи соціальних працівників. За умови перебування в зоні бойових дій – це відповідне військове екіпірування, наявність засобів надання першої медичної допомоги.

2) відповідне навчання та підготовка. Соціальних працівників потрібно навчати тому, як діяти в умовах криз, що включає знання правил особистої безпеки, надання першої допомоги, а також психологічної підтримки для себе та інших. Регулярні тренінги та навчання з безпеки допоможуть працівникам впоратися з кризовими ситуаціями ефективніше та з меншою загрозою для здоров'я і життя;

3) надання психологічної підтримки. Постійне перебування в стресових ситуаціях може призводити до психологічного вигорання та інших проблем із психічним здоров'ям. Необхідно забезпечити регулярну психологічну підтримку для соціальних працівників, включаючи доступ до психологічних консультацій, тренінгів з управління стресом та відпочинку;

4) наявність правових гарантій. Соціальні працівники повинні мати чіткі правові гарантії, які захищають їхні права під час виконання службових обов'язків у кризові часи. Це може включати компенсацію за ризики для здоров'я, виплати в разі нещасних випадків або травм, а також гарантії щодо збереження робочого місця;

5) доступ до безпечних умов праці та гнучкого графіка роботи. У зонах бойових дій або регіонах, де є їх загроза, соціальні працівники повинні мати доступ до безпечних робочих зон, наскільки це можливо. Це включає організацію місць для тимчасового проживання або роботи, забезпечення їх відповідним рівнем безпеки, а також координацію з місцевими органами влади та службами безпеки. Під

час криз важливо забезпечити соціальним працівникам можливість працювати за гнучким графіком або дистанційно, якщо це можливо. Це допоможе знизити ризики, пов'язані з поїздками у небезпечні зони або контактом з інфекціями під час пандемії;

6) планування та управління ризиками. Соціальні служби повинні мати заздалегідь розроблені плани дій на випадок надзвичайних ситуацій, що включають заходи щодо евакуації працівників із небезпечних зон, підтримки їхньої безпеки та забезпечення доступу до необхідних ресурсів. Це допомагає мінімізувати ризики та забезпечити неперервність соціальної допомоги навіть у найскладніших умовах;

7) співпраця з міжнародними організаціями. У складних ситуаціях, таких як війна або масові катастрофи, важливо співпрацювати з міжнародними організаціями (ООН, Червоний Хрест, ЮНІСЕФ), які можуть надати додаткові ресурси, засоби захисту та підтримку для безпеки соціальних працівників.

Таким чином, безпека соціальних працівників є ключовим фактором для ефективного надання допомоги в умовах криз. Забезпечення їхнього фізичного та психологічного захисту дозволить не лише захистити самих фахівців, але й підвищити якість і обсяг допомоги, яку вони надають постраждалим людям. Тому соціальні служби повинні приділяти максимальну увагу безпеці своїх співробітників і постійно вдосконалювати свої стратегії захисту

3. Шляхи розвитку соціальної роботи в умовах кризи

Адаптація соціальних послуг в умовах криз та надзвичайних ситуацій є ключовим завданням для забезпечення безперервної підтримки населення, особливо вразливих груп. Кризові ситуації, такі як війни, природні катастрофи, економічні потрясіння або пандемії, вимагають швидкої та ефективної трансформації соціальної системи. Соціальні служби повинні бути гнучкими та готовими до змін, щоб забезпечити необхідний рівень допомоги та підтримки.

Основними формами адаптації соціальних послуг за таких умов стають:

1. Перехід на дистанційні форми соціального обслуговування

Кризи, які обмежують фізичну взаємодію між людьми (наприклад, пандемія COVID-19), змушують соціальні служби швидко переходити на дистанційні форми роботи. Тут важливо забезпечити безперервність надання соціальних послуг за допомогою телефонних консультацій, відеозв'язку та використання цифрових платформ (дистанційна психологічна підтримка, консультації через гарячі лінії, онлайн-записи для отримання соціальних пільг тощо).

2. Створення мобільних груп соціальної підтримки

У ситуаціях, коли багато людей змушені переміщатися через війну чи інші катастрофи, мобільні бригади соціальних працівників стають важливим інструментом для надання допомоги. Ці бригади можуть надавати соціальні, медичні та психологічні послуги у віддалених або постраждалих регіонах, де інфраструктура зруйнована або недоступна. У випадку, коли доступ до певних регіонів або громад ускладнений (наприклад, через бойові дії або руйнування інфраструктури), можуть бути організовані мобільні соціальні групи, які виїжджають у віддалені райони. Це дозволяє надавати базові послуги безпосередньо в місцях перебування постраждалих людей. У такий спосіб можуть працювати мобільні медичні команди, доставка продуктів харчування, тимчасові притулки для безпритульних або переселенців.

3. Централізована координація гуманітарної допомоги

Під час кризи соціальні служби часто співпрацюють із благодійними та міжнародними організаціями для координації допомоги. Це включає розподіл гуманітарної допомоги (харчування, ліки, засоби гігієни) і організацію підтримки в місцях масового розміщення внутрішньо переміщених осіб завдяки створенню координаційних центрів із розподілу гуманітарної допомоги або інформаційних пунктів для постраждалих.

4. Спрощення процедур доступу до соціальних послуг

Під час кризи необхідно спрощувати бюрократичні процедури для швидшого отримання допомоги клієнтами. Це може включати тимчасові зміни в законодавстві для полегшення доступу до соціальних пільг, матеріальної допомоги або реєстрації переселенців: прискорена реєстрація ВПО, електронні платформи для отримання соціальної допомоги, скорочення часу на обробку заявок.

5. Розширення психологічної та емоційної підтримки

Кризи часто супроводжуються високим рівнем стресу, депресії та інших психічних розладів у населення. Тому соціальні служби мають збільшувати кількість спеціалістів, які надають психологічну допомогу, а також розробляти програми з емоційної підтримки для постраждалих. Актуальними стають гарячі лінії психологічної допомоги, групова терапія для жертв війни або катастроф, реабілітаційні програми для ветеранів.

Підтримка вразливих груп населення при цьому вимагає комплексного підходу, який включає кілька основних напрямків: соціальна підтримка (забезпечення доступу до базових потреб: харчування, притулок, одяг та медикаменти), реалізація соціальних програм, спрямованих на надання матеріальної допомоги (наприклад, субсидії або соціальні виплати), розробка спеціальних програм для найуразливіших груп, таких як люди з інвалідністю, літні люди, багатодітні сім'ї, медична допомога (створення мобільних медичних бригад для надання допомоги, особливо в умовах переміщення чи відсутності постійного доступу до медичних закладів), психологічна підтримка, що включає індивідуальні консультації, групові заняття та гарячі лінії для допомоги в подоланні стресу та травм, інформаційна підтримка (забезпечення своєчасного та зрозумілого інформування про наявні ресурси та способи отримання допомоги), навчання вразливих груп базовим навичкам, наприклад, з фінансової грамотності або цифрової безпеки, що допоможе їм краще адаптуватися до умов кризи, організація груп взаємодопомоги або зустрічей для обміну досвідом та підтримки, створення безпечних просторів, де люди можуть отримати емоційну допомогу, поділитися проблемами та знайти рішення, волонтерська допомога (активне залучення волонтерів для допомоги вразливим групам – роздача продуктів, ліків, допомога з транспортуванням або просто соціальна підтримка), підтримка освіти та навчання (забезпечення доступу до онлайн-ресурсів для навчання дітей з вразливих груп, навіть у випадку відсутності можливості відвідувати школу, програми для перекваліфікації дорослих, щоб допомогти їм знайти нові можливості для заробітку в умовах кризи. Під час війни в Україні такі ініціативи відіграють особливо важливу роль для збереження єдності суспільства і підтримки тих, хто найбільше потребує допомоги.

В умовах кризи соціальна робота потребує інноваційних підходів, щоб ефективніше працювати на підтримку вразливих груп населення. Інноваційні методи дозволяють адаптуватися до нових викликів, швидше реагувати на потреби людей та забезпечувати соціальну підтримку навіть у складних обставинах. Ось кілька таких методів:

Цифрові платформи та онлайн-консультації. Використання технологій для надання соціальних послуг стало одним із ключових інноваційних методів. В умовах кризи, коли фізичний доступ до соціальних працівників може бути обмежений, цифрові платформи дозволяють надавати психологічні консультації, правову допомогу та інші послуги в онлайн-режимі. Такі сервіси можуть включати відеозустрічі, гарячі лінії та спеціальні мобільні додатки, які спрощують комунікацію між соціальними працівниками та тими, хто потребує допомоги.

Мультимедійні освітні програми. Для поширення інформації про права, соціальні послуги та підтримку населення в кризових ситуаціях використовуються мультимедійні навчальні матеріали. Це можуть бути відеоролики, інтерактивні платформи або навіть ігрові додатки, які навчають людей, як діяти в надзвичайних ситуаціях, де знайти допомогу або як працювати з емоційними переживаннями.

Координація допомоги через інструменти краудсорсингу та краудфандингу. Залучення громади та волонтерів до соціальної роботи через онлайн-платформи допомагає швидше реагувати на кризові ситуації, а краудфандингові платформи дозволяють швидко збирати кошти на підтримку конкретних ініціатив. Краудсорсинг сприяє координації волонтерської допомоги, що включає доставку продуктів, медикаментів або надання житла для внутрішньо переміщених осіб.

Партнерство з міжнародними організаціями та приватним сектором. Під час кризи соціальна робота може отримати підтримку через співпрацю з міжнародними організаціями, такими як ООН або Червоний Хрест, а також із приватними благодійними компаніями. Ці партнерства забезпечують додаткові ресурси, технології та експертизу для покращення якості та швидкості надання соціальних послуг.

Психологічна підтримка через соціальні мережі. Соціальні мережі використовуються не тільки для поширення інформації, але й для організації груп підтримки, де люди можуть спілкуватися з

психологами або соціальними працівниками. Створюються онлайн-спільноти, де люди, які переживають схожі труднощі, можуть обмінюватися досвідом і отримувати професійну допомогу.

Соціальні підприємства. Створення соціальних підприємств дозволяє інтегрувати економічну підтримку та соціальну допомогу. Такі підприємства надають робочі місця для вразливих категорій населення або спрямовують прибуток на фінансування соціальних програм, що допомагає громадам відновлюватися після кризи.

Інноваційні методи соціальної роботи в умовах кризи допомагають ефективніше реагувати на виклики, забезпечуючи як фізичну, так і емоційну підтримку, сприяючи відновленню громад та інтеграції людей, постраждалих від кризи, у нове середовище.

4. Зарубіжний досвід кризового втручання

В умовах соціальних криз та катаклізмів особливо зростає запит на кризове втручання, яке вже давно є відпрацьованою та ефективною технологією міждисциплінарної соціальної роботи. Кризове втручання – це короткострокова техніка впливу, призначена для зменшення потенційної постійної шкоди для особи, яка постраждала від кризи. Кризове втручання стосується інструментів, стратегій і підходів, які надають негайну допомогу особам, які переживають надзвичайний стан психічного здоров'я або кризу. Цілі кризового втручання полягають у стабілізації ситуації, зменшенні безпосереднього стресу чи загрози та спрямуванні людини до відповідного догляду та підтримки. Кризою може бути будь-яка стресово значуща подія – розлучення, насильство, смерть близької людини або виявлення серйозної хвороби. Успішне фахове втручання передбачає отримання довідкової інформації про клієнта чи пацієнта, налагодження позитивних стосунків, обговорення подій та надання емоційної підтримки.

Однією з найбільш поширених моделей кризового втручання є **SAFER-R**, яка передбачає стабілізацію (Stabilize), визнання (Acknowledge), полегшення розуміння (Facilitate), заохочення (Encourage), відновлення (Recovery) та направлення (Referral). Ця модель кризового втручання була розроблена в 1996 році психологом доктором Джорджем Еверлі, який спеціалізується на кризовому

втручанні та першій психологічній допомозі. Ця модель була запропонована як частина системи управління стресом критичних інцидентів (CISM) і пропонує усталений алгоритм втручання для спеціалістів із психічного здоров'я, соціальної роботи та служб реагування на кризи для безпечного вирішення проблеми. Слідуючи кроками моделі Safer-R фахівець може оцінити серйозність кризи, ефективно втрутитися та забезпечити безпеку людини. Модель підкреслює важливість негайного кризового втручання для запобігання погіршенню психічного стану індивіда та поточній кризі. SAFER-R допомагає пацієнтам повернутися до початкового психічного стану після кризи.

SAFER-R вважають біопсихосоціальною моделлю, оскільки вона спрямована на задоволення біологічних, психологічних, соціальних потреб людини. Процес втручання в кінцевому результаті гарантує, що ви, як фахівець, забезпечите захист особи, яка перебуває у кризовій ситуації, а потім вживете заходів, щоб убезпечити її.

Розглянемо детальніше усі кроки SAFER-R-моделі (Laderer, 2024¹⁷):

1. S – стабілізувати ситуацію Перш за все, фахівцю потрібно оцінити ситуацію щодо якої передбачається кризове втручання. Це етап для встановлення фізичної безпеки для людини, яка перебуває в кризі та інших залучених людей: які їхні основні фізичні потреби, чи вони поранені, чи їм потрібна їжа чи вода? Вирішення цих потреб сприятиме кращій взаємодії з фахівцем для виконання наступних кроків. Під час цього кроку слід намагатися використовувати спокійну, емпатійну мову, щоб дати іншій людині зрозуміти, що в вона не самотня. Тон голосу і мова тіла не мають бути загрозливими. Якщо людина в кризі відкрита до цього, можна заохотити її попрактикувати повільне, глибоке спільне черевне дихання. Це може допомогти зменшити загострення тривоги та емоцій.

2. A – визнати кризу. Коли людина в кризі стабілізується, слід зрозуміти, що сталося: дізнатися про подію та реакцію постраждалого на неї. Слід заохочувати клієнта виражати свої почуття та переживання, практикуючи активне слухання, намагатися не засуджувати, проявляти співчуття та розуміння ситуації.

¹⁷ Laderer, A. (2024). What is the Safer-R model for crisis intervention? URL: <https://growththerapy.com/blog/safer-r-model-crisis-intervention/>

3. F – сприяти розумінню. Людина в кризі може відчувати сором, страх або самотність. Щоб протистояти цьому, важливо допомогти нормалізувати її реакцію. Коли люди розповідатимуть про те, що призвело до кризи, треба дати їм зрозуміти, що їхні думки та почуття є звичайною, зрозумілою реакцією на серйозний стрес або травму. Можна висловити своє співчуття, запевнити, що вони не самотні, можуть пережити це та почуватися краще. Це нагадування має вирішальне значення під час кризи, коли може здатися, що світла в кінці тунелю немає.

4. E – заохочувати до ефективного подолання. Цей крок є стратегічним і ставить запитання: як ця людина психологічно справлятиметься з тим, що з нею трапилось, у майбутньому. Можна запитати людину, як вона зазвичай справляється зі стресовими ситуаціями. Якщо вона не має жодних здорових інструментів подолання, можна запропонувати нові, позитивні стратегії, які можуть допомогти. Для різних людей працюють різні навички подолання; для деяких ефективними є такі речі, як дихальні вправи, уважність і самоспівчуття. Інші люди практикують різні форми дозвілля (ненасильницькі відеоігри, слухання музики, пробіжки, прогулянки), які допомагають їм впоратися. Якщо є можливість, можна повернутися до біологічної частини біопсихосоціальної моделі та підкреслити важливість фізичного догляду за собою, харчування та сну після кризи. Ці фізичні аспекти можуть мати великий вплив на психічне здоров'я. У «соціальній» частині моделі підкресліть важливість підтримки інших людей: близьких, друзів, колег. Цей тип постійної підтримки після такого інциденту може мати велике значення.

5-6. R – відновлення та направлення. Важливо створити план подальших дій, щоб забезпечити клієнту постійну підтримку та моніторинг. Цей крок має вирішальне значення, щоб налаштувати людину на успіх після пережитої кризи. Розглядаючи, які ресурси та підтримка можуть знадобитися, слід обов'язково врахувати всі аспекти біопсихосоціальної моделі: фізичні, психологічні та соціальні. Мета полягає в тому, щоб допомогти людині визначити, що вона може зробити, щоб подбати про себе, і які ресурси їй потрібні для цього. Серед ідей, які можна запропонувати – робити вправи, коли це можливо, добре висипатися, звертатися за професійною

психологічною допомогою та покладатися на соціальну підтримку близьких людей. Звернення до професійної допомоги також є корисним.

Модель SAFER-R є дієвою в широкому діапазоні випадків, вона визнається багатьма медичними та соціальними працівниками в США, але її прийняття та впровадження можуть відрізнятися в різних закладах охорони здоров'я та регіонах. У клінічній практиці спеціалісти з питань психічного здоров'я (терапевти, психологи чи психіатри) можуть використовувати модель під час сеансів кризового втручання. Це сприяє як короткостроковому, так і довгостроковому загоєнню пережитих травм. Крім того, можлива адаптація моделі для використання в телетерапії та віртуальному кризовому втручанні.

У службах екстреної допомоги парамедики та поліція також можуть застосувати модель SAFER-R на місці катастрофи чи кризи.

У школах і університетах модель може стати корисною для шкільних консультантів, фахівців соціального і психічного здоров'я у студентських містечках.

Модель SAFER-R можна використовувати в поєднанні з моделлю кризового втручання **Assessment Crisis Intervention Trauma Treatment (ACT)**, яка є семиетапною моделлю кризового втручання, що складається з оцінки стану постраждалої особи, налагодження взаємодії, розуміння проблеми, протистояння емоціям, вивчення стратегій подолання, реалізації плану та подальших дій (Wang, Gupta, 2023¹⁸). Використання цих методів може допомогти відновити психічний стан людини і запобігти психологічній травмі відразу після кризи. Кризове втручання також було розроблено як можливий план лікування для людей із серйозними психічними захворюваннями¹⁹.

Люди, які постраждали від кризи чи надзвичайної ситуації потенційно можуть завдати шкоди собі та іншим, що викликає серйозне занепокоєння щодо того, чому потрібне кризове втручання, оскільки воно пом'якшує ці ризики. Наприклад, члени сім'ї пацієнта у вегетативному стані переживають високий рівень стресу та тривоги,

¹⁸ Wang D.; Gupta. V. (2023). Crisis Intervention. Treasure Island (FL): StatPearls Publishing; 2025 Jan-. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK559081/>

¹⁹ Murphy S, Irving CB, Adams CE, Driver R. (2012). Crisis intervention for people with severe mental illnesses. Cochrane Database Syst Rev. May 16;5(5).

що негативно впливає на їхнє фізичне та психічне здоров'я²⁰. Так, COVID-19 спричинив багато смертей і широку паніку, що спричинило серйозні психологічні розлади у багатьох людей. У відповідь на цю кризу команди соціальних і психологічних консультантів у Китаї були направлені для надання послуг для послаблення психологічного потрясіння, яке відчують як фахівці, залучені до надання допомоги, так і клієнти²¹.

У таких умовах необхідне кризове втручання, щоб запобігти розвитку постратравматичних розладів у постраждалих. Це також зменшує стрес у соціальних, медичних працівників, щоб вони могли продовжувати допомагати клієнтам. Соціальна підтримка та планування вирішення проблем є ефективними механізмами подолання, які також часто використовують шкільні психологи та соціальні педагоги після кризи²². Використання гумору, емоційна підтримка, планування та прийняття також корелюють із кращими результатами щодо психічного здоров'я порівняно зі зловживанням психоактивними речовинами та відмовою²³. Позитивні механізми подолання, як ті, що перераховані вище, є ефективними в управлінні кризою, а за наявності служб та фахівців із кризового втручання люди будуть краще підготовлені до вирішення несподіваних ситуацій та криз.

Якщо людину, яка переживає кризу, не контролювати, вона може зазнати значного психологічного стресу, який пов'язаний із великим депресивним розладом та іншими психічними захворюваннями²⁴. Кризове втручання є не тільки ефективним для запобігання розвитку психічних захворювань, але також може бути використане в клінічних умовах для лікування пацієнтів, які наразі страждають від них. Відділення невідкладної допомоги з бригадами кризового втручання для дорослих і дітей виявили зменшення кількості повторних візитів і

²⁰ Li YH, Xu ZP. Psychological crisis intervention for the family members of patients in a vegetative state. *Clinics (Sao Paulo)*. 2012;67(4):341-5.

²¹ Jiang X, Deng L, Zhu Y, Ji H, Tao L, Liu L, Yang D, Ji W. Psychological crisis intervention during the outbreak period of new coronavirus pneumonia from experience in Shanghai. *Psychiatry Res*. 2020

²² Cole R, Hayes B, Jones D, Shah S. Coping Strategies Used by School Staff After a Crisis: A Research Note. *J Loss Trauma*. 2013 Sep;18(5):472-481

²³ Saxon L, Makhshvili N, Chikovani I, Seguin M, McKee M, Patel V, Bisson J, Roberts B. Coping strategies and mental health outcomes of conflict-affected persons in the Republic of Georgia. *Epidemiol Psychiatr Sci*. 2017 Jun;26(3):276-286.

²⁴ Yang L, Zhao Y, Wang Y, Liu L, Zhang X, Li B, Cui R. The Effects of Psychological Stress on Depression. *Curr Neuropharmacol*. 2015;13(4):494-504.

тривалості перебування в медичному закладі²⁵. Крім того, кризова допомога зменшила кількість повторних госпіталізацій і є більш ефективною, ніж стандартна допомога для покращення психічного стану пацієнта.

Очевидно, що кризове втручання відіграє значну роль у покращенні результатів у психіатричних випадках. Громадські центри ментального здоров'я та місцеві урядові установи у США часто мають групи кризового втручання, які надають підтримку місцевій громаді в ситуаціях кризи психічного здоров'я. Ці команди також можуть бути корисними під час природних або техногенних надзвичайних ситуацій. Групи кризового втручання часто оцінюють і класифікують ситуації для термінової допомоги медичного або психіатричного персоналу в умовах невідкладної чи громадської допомоги. Вони можуть звернутися за додатковою підтримкою до місцевої поліції та інших громадських ресурсів. Коли ситуації менш екстрені, кризові команди можуть надавати корисні ресурси в громаді постраждалим особам.

Існує багато підходів до інтегрованої співпраці фахівців у ситуаціях кризового втручання. Цей підхід дозволяє негайно отримати доступ до кризового втручання, що полегшить догляд і призведе до покращення результатів. Так, у лікарні потреби пацієнта, який перебуває в кризовому стані, мають бути добре доведені до відома команди керівництва. Під час кризового втручання медичні працівники повинні заздалегідь обговорити та узгодити план лікування, щоб краще сприяти одужанню пацієнта²⁶.

Молодший медичний персонал також має вирішальне значення для команд управління кризовими ситуаціями, оскільки знаходиться в авангарді догляду за пацієнтами. Медсестри першими можуть помітити погіршення психічного здоров'я та оперативно розподілити ресурси для кризового втручання. Саме тому кризове втручання – це техніка, яка має бути доступна всім медичним працівникам і вимагає продуктивної комунікації для ефективного використання допомоги.

²⁵ Hamm, M.P., Osmond, M., Curran, J., Scott S., Ali, S., Hartling, L., Gokiart, R., Cappelli, M., Hnatko, G., Newton, A.S. (2010). A systematic review of crisis interventions used in the emergency department: recommendations for pediatric care and research. *Pediatr Emerg Care*, 26(12), 952-62.

²⁶ Lester H., Tritter J.Q., Sorohan, H. (2004). Managing crisis: the role of primary care for people with serious mental illness. *Fam Med*. 36(1), 28-34.

Пацієнти, які отримують лікування кризового лікування, повинні перебувати під ретельним наглядом групи фахівців, щоб забезпечити оптимальне одужання. Ретельний моніторинг також може виявити найефективніший метод кризового втручання. Медичні працівники можуть використовувати індикатор прогресу лікування, щоб відстежувати прогрес пацієнта та зменшити потребу в будь-якому додатковому лікуванні. Індикатор прогресу лікування оцінює тяжкість психічного стану пацієнта та може контролювати ефективність терапії протягом тривалого часу. Він незмінно надійний для пацієнтів з депресією та тривогою²⁷. Цей тип моніторингу дозволяє клініцистам створювати або змінювати методи кризового втручання, щоб якнайкраще відповідати потребам пацієнта²⁸.

В Ізраїлі соціальні працівники активно працюють над подоланням соціальних наслідків катастрофи. Протягом останніх кількох років соціальні працівники відіграли значну роль у наданні послуг пораненим внаслідок терористичних атак, їхнім родинам та тим, хто вижив, зник безвісти чи загинув. Ізраїльський досвід відображає два взаємопов'язані операційні аспекти соціальної допомоги. По-перше, це організаційна основа, роль провідного агентства, служби, що бере на себе відповідальність за операції з надання допомоги людям. По-друге, це професійна структура, формальні та неформальні процеси, які передбачає сама процедура надання допомоги. Соціальні працівники, які працюють у різних установах із надання соціальних послуг, формують мережу миттєвого втручання громади.

На мікрорівні катастрофи та кризи впливають на окремих людей і сім'ї. На макрорівні вони відображають кризу на набагато ширшому рівні (Sundet & Mermelstein, 1996²⁹). Дійсно, після надзвичайної ситуації громаді може знадобитися вся професійна та непрофесійна допомога, яку вона може отримати. Чим вразливіше населення, тим сильнішими можуть бути наслідки лиха для цього населення (Bolin

²⁷ Tusso, P. (2014). Treatment progress indicator: application of a new assessment tool to objectively monitor the therapeutic progress of patients with depression, anxiety, or behavioral health impairment. *Perm J.*, 18(3), 55-9.

²⁸ Wang D, Gupta V. Crisis Intervention. [Updated 2023 Apr 24]. In: StatPearls [Internet]. Treasure Island (FL): StatPearls Publishing; 2024 Jan-. Available from: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK559081/>

²⁹ Sundet, P., Mermelstein, J. (1996). Predictors of rural community survival after natural disaster: Implications for social work practice. *Journal of Social Service Research*, 22(1-2), 57–70.

&Klenow, 1983³⁰). Надзвичайні ситуації, як правило, викликають велику кількість неформальної, неофіційної підтримки з боку благодійних організацій та громадських об'єднань. Проте залишається відкритим питання про те, хто повинен організовувати, керувати та керувати операціями з надання допомоги та яка роль у цьому процесі професійних соціальних працівників.

Слід зазначити, що більшість досліджень в сфері соціальної роботи зосереджені переважно на травматичних реакціях жертв і психологічних наслідках отриманих ними травм внаслідок катастроф, соціальних криз та природних лих. Так, Бекер (1997), Лівайн (1996) Маккеміш (1997), Ньюхілл (1989) вивчають природу, принципи та соціальні засади кризової допомоги, Гобфолл і ДеВріс (1995) аналізують практичний досвід країн НАТО щодо боротьби зі стресом у громаді після катастрофи, поєднання професійної та непрофесійної допомоги, що надається постраждалим під час криз та катастроф, а також різний психологічний вплив кризової ситуації на надавачів допомоги упродовж тривалого часу (Yanay & Benjamin, 2005³¹).

Безпосередньо при роботі з постраждалими соціальні працівники можуть брати на себе відповідальність за основні елементи операції з ліквідації наслідків стихійних лих та криз, якими керують різні організації на місцевому рівні. Наприклад, Американський Червоний Хрест (ARC) та Армія порятунку набули досвіду допомоги сім'ям і громадам саме після стихійних лих. Залишається актуальним питання про те, хто має очолити і взяти на себе загальну відповідальність за управління операціями з надання допомоги. Теорія залежності від ресурсів підкреслює необхідність міжорганізаційної координації та підтримки. Таким ключовим управлінським агентством у Сполучених Штатах є Федеральне управління з надзвичайних ситуацій (FEMA).

У Великій Британії притримуються думки, що головна робота за ліквідацію наслідків надзвичайних ситуацій та криз повинна реалізовуватись на місцевому рівні, де знаходяться безпосередні ресурси та досвід. У разі великомасштабних катастроф регіональні або національні (державні) агентства повинні взяти на себе провідну роль у забезпеченні ресурсами та управлінні складною ситуацією

³⁰ Bolin, R., Klenow, D. L. (1982-1983). Response of the elderly to disaster: An age-stratified analysis. *The International Journal of Aging & Human Development*, 16(4), 283–296.

³¹ Yanay, U., Benjamin, S. (2005). Role of social workers in disasters. The role of social workers in disasters The Jerusalem experience. *International Social Work*, 48(3), 263-276.

стихійного лиха та навколишнім середовищем. За такого підходу відділи соціальних служб (SSD) можуть легко стати головними установами після катастрофи. Здатність виконувати свої функції залежить від місцевого персоналу та керівництва. Припускається, що кожен SSD має персонал, оснащений і навчений брати на себе будь-яку відповідальність на місцевому рівні. Роль цих інституцій як провідних установ з надання допомоги постраждалим полягає в:

- 1) прийнятті відповідальності за надання послуг;
- 2) підтримка зв'язку з іншими установами;
- 3) планування процесу надання соціальних послуг;
- 4) визначення типу послуги, яка буде надаватися;
- 5–7) створення, просування та моніторинг послуги

Хоча SSD можуть забезпечити «чітке завершення» соціальної послуги, ніхто не може визначити, що означає таке «завершення» і де починаються і закінчуються професійні контакти. Контакти під час надзвичайної ситуації можуть перерости в довгострокові терапевтичні стосунки, допомога жертвам і постраждалим, перетворення горя на вирішення, прийняття та реінтеграція.

П. Ньюберн визначив шість ключових завдань соціальної роботи як під час надзвичайних ситуацій (Newburn, 1993³²): надання інформації та порад, практична підтримка (наприклад, житло, дохід) та інші терапевтичні види втручання, такі як перевірка, реконструкція, полегшення та пом'якшення наслідків за допомогою інших агенцій.

З точки зору особистих соціальних послуг, користувачі особливо цінують надання консультацій і підтримки в будь-який час, допомогу у підтвердженні своїх почуттів; допомогу в прийнятті досвіду катастрофи, сприяння та заохочення до самодопомоги; допомогу в пом'якшенні серйозних наслідків. Маючи провідну роль, співробітники SSD можуть контактувати, підтримувати зв'язок і координувати роботу з іншими місцевими кадровими службами. Крім того, служби, можливо, повинні включати домашню команду для роботи з місцевими жертвами та виїзну команду для роботи з жертвами стихійного лиха далеко від дому³³.

³² Newburn P. *Disaster and After: Social Work in the Aftermath of Disaster* Paperback – May 1, 1993.

³³ Yanay, U., Benjamin, S. (2005). Role of social workers in disasters. The role of social workers in disasters The Jerusalem experience. *International Social Work*, 48(3), 263-276.

5. Етичні принципи роботи з постраждалими від стихійних лих, техногенних катастроф та соціальних криз

Стихійні лиха, збройні конфлікти, міграція та епідемії сьогодні трапляються все частіше, спричиняючи більше смертей, переміщень людей та економічних втрат. Етичні проблеми, з якими стикаються соціальні працівники в таких умовах, відрізняються від тих, що виникають у повсякденній практиці. Щоб запобігти порушенням основних прав людини, запобігти шкоді та знайти найбільш вигідні дії, необхідно розуміти типи та детермінанти етичних ситуацій (Civaner, Vatansever & Pala. 2017 ³⁴).

Етичні проблеми, що виникають під час катастроф та криз визначаються як суперечності між цінностями людини та цінностями, нав'язаними зовнішньо; різне розуміння здоров'я та хвороби; зовнішні фактори, які перешкоджають наданню належного догляду, такі як обмежені ресурси; питання «моральної ідентичності» різних фахівців соціономічних професій; а також довіра та недовіра між фахівцями та місцевими громадами. На ролі та взаємодію професіоналів впливають історичні, політичні, соціальні та комерційні структури, політики та порядок денний агенцій з надання допомоги, які можуть сприяти виникненню етично складних ситуацій. Наприклад, ставлення органів державної влади може створити етичні дилеми, якщо вони відмовляються ділитися інформацією або не санкціонують операції, де це може стати незручним, наприклад, у таборах для біженців або в зонах військових дій. Також повідомляється, що мислення та ставлення ЗМІ після катастрофи створюють етичні проблеми, коли репортери блокують зусилля з надання допомоги, щоб отримати інформацію з перших рук. Права особистості можуть бути порушені, коли публікуються зображення загиблих і поранених людей, які можуть побачити їхні родичі. Крім того, ЗМІ можуть навмисно приховувати правду і навіть поширювати оманливі новини під політичним тиском.

Несправедливий розподіл ресурсів і неефективність гуманітарної допомоги є іншими етичними проблемами, які виникають під час

³⁴ Civaner, MM, Vatansever K, Pala K. Ethical problems in an era where disasters have become a part of daily life: A qualitative study of healthcare workers in Turkey. PLOS ONE. 2017.

стихійних лих та соціальних криз (Лещук, 2023³⁵). Іншою важливою етичною проблемою є неправильне управління через недостатню підготовленість, наприклад, відсутність швидкої оцінки стану здоров'я постраждалих для визначення фактичних потреб. Це може призвести до неправильного розподілу ресурсів, що зрештою призведе до страждань і смерті, яким можна запобігти.

Етичні проблеми також можуть виникати на рівні відносин між пацієнтом і медичним працівником. Медичні працівники можуть бути визнані професійно некомпетентними, якщо вони не пройшли спеціальну підготовку для катастроф або коли сортування не застосовується належним чином або не застосовується взагалі. Фахівці соціальної сфери та сфери охорони здоров'я можуть мати труднощі з визначенням меж своїх обов'язків з догляду, наприклад, у зв'язку зі спалахом COVID-19 (Ethics in Disasters and Conflicts, 2019³⁶), або з отриманням інформованої згоди та повагою до автономії пацієнтів та клієнтів. Тому з метою полегшення робочого навантаження можна рекомендувати не визначати інформовану згоду як професійний обов'язок у перші три-п'ять днів після виникнення катастрофи («початкова хаотична фаза») через дуже обмежені ресурси та психологічні стан постраждалих. Коли клієнт чи пацієнт є біженцем, який не знає місцевої мови, отримання інформованої згоди також може сприйматися як надто складне завдання. Порухення конфіденційності та конфіденційності також є етичними проблемами, про які повідомляють під час лиха, оскільки записи пацієнтів не завжди можуть зберігатися в шафках. Це створює ризики, особливо для жертв домашнього насильства та споживачів наркотиків.

Професійні вказівки та правила не завжди є достатніми вказівками в умовах лиха. Національні організації часто мають власні кодекси, які можуть суперечити місцевим цінностям і умовам. Щоб зрозуміти місцеві перспективи, фахівці потребують можливості для обговорення та доступу до зовнішніх перспектив. Вони також вимагають таких установок, як скромність, відкритість і рефлексивність. Етична практика в гуманітарному середовищі також

³⁵ Лещук Г. В. Етичні дилеми у теорії та практиці соціальної роботи // Соціальна робота і соціальна освіта в умовах сьогодення: проблеми та перспективи розвитку : колективна монографія. Тернопіль : Осадца Ю. В., 2023. С. 225-254.

³⁶ Ethics in Disasters and Conflicts. URL: https://www.physiopedia.com/Ethics_in_Disasters_and_Conflicts#cite_note-9

вимагає враховувати цінності та уявлення місцевих фахівців, сприяти діалогу та збільшувати довіру та повагу.

Одним із прикладів універсальних етичних настанов є «Кодекс поведінки для Міжнародного руху Червоного Хреста і Червоного Півмісяця (МКЧХ) і неурядових організацій (НУО) з надання допомоги під час стихійних лих». Ця настанова спрямована на підтримку високих стандартів незалежності та ефективності. У разі збройного конфлікту кодекс тлумачиться і застосовується відповідно до міжнародного гуманітарного права. Кодекс, схвалений World Physiotherapy (The Ethical Principles of Health Care in Times of Armed Conflict and Other Emergencies - Endorsement, 2019³⁷) містить десять керівних принципів і три вершини, які описують робочі умови, які потрібні МКЧХ від урядів приймаючих країн, урядів-донорів і міжурядових організацій для надання ефективної гуманітарної допомоги (Code of Conduct for the International Red Cross³⁸):

1. Гуманітарний імператив стоїть на першому місці.
2. Допомога надається незалежно від раси, віросповідання чи національності одержувачів і без будь-яких негативних відмінностей. Пріоритети допомоги розраховуються лише на основі потреб.
3. Допомога не використовуватиметься для підтримки певної політичної чи релігійної точки зору
4. Ми намагатимемося не виступати інструментом державної зовнішньої політики.
5. Ми будемо поважати місцеву культуру та звичаї.
6. Ми спробуємо побудувати реагування на катастрофи на місцевому потенціалі.
7. Необхідно знайти способи залучення бенефіціарів програми до управління гуманітарною допомогою.
8. Допомога має бути спрямована на зменшення вразливості до стихійних лих у майбутньому, а також на задоволення основних потреб.
9. Ми несемо відповідальність як перед тими, кому прагнемо допомогти, так і перед тими, від кого приймаємо ресурси.

³⁷ The Ethical Principles of Health Care in Times of Armed Conflict and Other Emergencies - Endorsement (2019). URL: <https://world.physio/sites/default/files/2020-04/E-2019-HCiD.pdf>

³⁸ Code of Conduct for the International Red Cross and Red Crescent Movement and Non-Governmental Organizations (NGOs) in Disaster Relief - ICRC [Internet]. (2022). URL: <https://www.icrc.org/en/doc/resources/documents/publication/p1067.htm>

10. У нашій інформаційній, рекламній та рекламній діяльності ми будемо визнавати жертв катастрофи людьми із гідністю, а не безпорадними об'єктами.

У більшості випадків дезорганізація, яку спричиняють катастрофи в суспільстві, призводить до серйозних порушень усього спектру прав людини. Усі ці події спричиняють різноманітні наслідки, що впливають на людське життя, безпеку, гідність, власність, культурну спадщину, довкілля та сталий розвиток. Безумовно, вразливість окремих осіб, спільнот і навколишнього середовища є головним фактором впливу ризиків лиха, що обмежує стійкість, але ці ризики не впливають на всіх однаково. Бідні та соціально незахищені верстви населення є найбільш уразливими та безпосередньо страждають від катастроф. Проте найбільш вразливим людям часто не приділяється пріоритет у стратегіях профілактики чи оперативних посібниках, незважаючи на те, що вони є найбільш вразливими. Збільшення ризиків стихійних лих, більша щільність населення у вразливих районах і переміщення населення через зміну клімату мають наслідки для прав людини, вимагаючи включення зменшення ризику стихійних лих у стратегії адаптації до зміни клімату разом із повагою до прав людини.

Оскільки стихійні лиха чи техногенні лиха можуть посилити переміщення населення, а оскільки не існує міжнародного правового статусу, який би захищав екологічно переміщених осіб, які перебувають у ситуації надзвичайної вразливості, здається, що існує потреба в етичній консолідації поведінки відповідно до фундаментальних прав людини прав. Беручи до уваги вплив катастроф на права людини, за відсутності конкретного універсального обов'язкового правового інструменту, видається вкрай необхідним сформулювати етичні принципи, необхідні як частину мінімального набору етичних стандартів для різних зацікавлених сторін у запобіганні, діях та відбудові. стратегії. Жертви стихійного лиха – це люди, які безпосередньо постраждали (загиблі та поранені), чи то люди, яким надається допомога, чи працівники служби допомоги. Непрямі жертви – це люди, які постраждали від економічних чи соціальних упереджень внаслідок прямих чи непрямих наслідків катастрофи. Ця підвищена стійкість залежить від зменшення вразливості в цілому, незалежно від того, пов'язана вона з

бідністю, статтю, здоров'ям, незахищеністю, розпадом сім'ї, страхом чи панікою; це скорочення вимагає етично відповідальної практики. Міжнародне співтовариство, місцеві, регіональні та національні органи влади, міжнародні організації, неурядові організації та компанії зобов'язані вживати заходів із запобігання, допомоги та відновлення для захисту людей, природної, історичної та культурної спадщини, власності та засобів розвитку та існування від катастроф, враховуючи завжди, у будь-якому місці та без дискримінації необхідність захисту основних прав тих, кого це стосується. Не слід забувати про транскордонний вплив катастроф, який вимагає превентивних заходів, спільної узгодженої реакції, співпраці між урядами та місцевими та регіональними органами влади, а також залучення громадянського суспільства. У будь-якому разі лише краще передбачення та покращене запобігання зможуть зменшити ризик навмисних чи ненавмисних порушень прав людини, які можуть вплинути як на прямих, так і на непрямих жертв катастрофи.

1.2. Зміст професійної діяльності фахівця із соціальної роботи щодо покращення якості життя вразливих груп населення у територіальній громаді

В умовах відкритої російської агресії в Україні об'єктом особливої уваги соціальних служб стають вразливі категорії населення – особи та сім'ї які потребують сторонніх соціальних підтримки, допомоги й захисту.

Військові дії, спричинені ними смерті й руйнування, постійний ризик для життя, економічна нестабільність, інші негативні фактори перетворюють умови життя багатьох людей на важкі (Андрусин, 2022³⁹). Як наслідок, вони опиняються у складних життєвих обставинах (далі – СЖО), тобто в умовах, з якими не можуть впоратись самотійно. Саме тому, поряд із захистом цілісності нашої держави та життя її громадян, не менш важливим завданням сьогодні є соціальна робота з населенням, розробка й впровадження соціальних програм для його найбільш вразливої частини, а саме для

³⁹ Андрусин Н. (2022). Соціальна вразливість населення: дефініції, підходи до розуміння та оцінювання. *Економіка та суспільство*. Випуск №37. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1216/1171>

тих, хто: тимчасово або цілком втратили можливості для нормальної самостійної життєдіяльності й потребують допомоги у задоволенні навіть первинних потреб (осіб, які мають важкі чи невиліковні захворювання; осіб, які потребують постійної сторонньої допомоги внаслідок віку (літніх людей, малолітніх дітей) чи функційних обмежень); внаслідок СЖО перебувають в стані дезадаптації, проте не втратили повністю можливості відновлення за певних умов життєдіяльності (соціально дезадаптованих; постраждалих від війни, природних, соціальних, техногенних катастроф; безпритульних; постраждалих від насилля, експлуатації, торгівлі людьми; для дітей, які залишилися без опіки/піклування дорослих); мають обмежені ресурси для нормальної життєдіяльності, хоча не перебувають в стані соціальної дезадаптації (неповних та багатодітних сімей, вимушено переміщених осіб (далі – ВПО), мігрантів, людей з особливими потребами та ін.) (Плітін, 2024, с. 140⁴⁰).

Реформа децентралізації влади зумовила делегування повноважень щодо налагодження життєдіяльності соціально вразливих груп, а відтак – створення системи соціальних служб, які б організовували та надавали цим людям соціальні послуги з підвищення якості їх життя, що є критерієм й необхідною умовою розвитку будь якого цивілізованого суспільства, територіальним громадам (Слозанська, 2016, с.113⁴¹). Відрадно, що все частіше система соціальної роботи в територіальних громадах у цілому та робота з соціально вразливими групами зокрема потрапляють у поле зору науковців і законотворців. Проте, незважаючи на значну зацікавленість держави, органів влади, вчених, фахівців соціальної сфери та самих громадян у розробці механізмів виявлення, попередження й подолання проблем соціально вразливих груп, маємо констатувати, що в умовах російсько-української війни, у зв'язку із значним розмаїттям викликів, які постають перед фахівцями, зміст соціальної роботи з означеною категорією осіб залишається

⁴⁰ Плітін, Д., Ординович, В. (2024). Використання інформаційних технологій у соціальній роботі з вразливими категоріями осіб/сімей. *Ввічливість. Humanitas*, 5, 139–145, doi: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2024.5.20>

⁴¹ Слозанська Г. І., Горішна Н. М. Діяльність фахівця із соціальної роботи з надання соціальних послуг населенню у територіальній громаді. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна»*. 2016. № 12. 113–118.

малодослідженим і не розробленим (Олексюк, 2019, с. 63⁴²). Саме актуальність проблеми покращення якості життя соціально вразливих груп та відсутність відповідних комплексних наукових і практичних розробок, зумовили нашу зацікавленість й сприяли вибору предмету дослідження.

Міжнародним науковим співтовариством якість життя визнано однією з головних характеристик рівня розвитку соціальних спільнот та держав. Вчені в різних галузях наук трактують поняття «якість життя» по-різному. Проте, узагальнене визначення якості життя трактує її як категорію, що відображає міру задоволення базових матеріальних і культурних потреб індивіда/групи/ суспільства (якість харчування, житла, одягу, охорони здоров'я, освіти, сфери обслуговування, дозвілля, навколишнього середовища, ступінь задоволення потреб у знаннях, змістовному спілкуванні, творчій праці, рівень стресових станів та ін.) (Столярик, 2022, с. 143⁴³). Поняття «якість життя» часто використовується для оцінки та вимірювання рівнів: здоров'я, комфорту, задоволення та загального благополуччя людей або співвідношення цих аспектів в контексті певного індивіда, групи чи громади. За даними Міністерства соціальної політики якість життя населення України сьогодні є низькою у порівнянні з якістю життя громадян економічно розвинених країн Європейського союзу (Міністерство, 2023⁴⁴). Саме тому ідея покращення якості життя наших співвітчизників, особливо в умовах російської агресії, стає все більш актуальною.

У процесі дослідження нами виявлено, що категорія «якість життя» є складною і включає багато елементів, як от:

– здоров'я:

а) фізичне (враховується схильність індивіда до хвороб, наявність у нього хронічних захворювань, рівень його фізичного розвитку та фізичної підготовки, рівень функціональної підготовки до виконання

⁴² Олексюк Н. (2019). Соціальна підтримка батьків дітей з особливими потребами як актуальна проблема. *Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія «Педагогіка та психологія»: збірник наукових праць Том 2. Випуск 2 (10)*. Мукачево: Вид-во МДУ. 63–66.

⁴³ Столярик, О., Семигіна, Т. (2022). Орієнтація на оптимізм та щастя: психологічні основи розвитку сильних сторін клієнтів соціальної роботи. *Соціальна робота та соціальна освіта*, 2(9), 143–157. URL: [https://doi.org/10.31499/2618-0715.2\(9\).2022.267333](https://doi.org/10.31499/2618-0715.2(9).2022.267333)

⁴⁴ Міністерство соціальної політики. Інформація про ВПО. (2024). URL: <https://www.msp.gov.ua/timeline/Vnutrishno-peremishcheni-osobi.html>

фізичних навантажень, здатність до мобілізації адаптаційних резервів організму тощо);

б) психічне (аналізується здатність правильно оцінювати й сприймати власні почуття та відчуття, свідомо керувати своїм емоційним станом (рівень розвитку емоційного інтелекту), якість мислення, розвиток уваги та пам'яті, ступінь емоційної стійкості, розвиток вольових якостей тощо);

в) духовне/моральне (оцінюється адекватність сприйняття соціальної реальності; наявність інтересу до навколишнього світу; адаптація до фізичної та суспільної сфер; спрямованість на суспільно корисну працю; альтруїзм; емпатія (розуміння психічних станів, відносин, почуттів іншої особи у формі співпереживання); відповідальність перед собою та іншими; демократизм у поведінці та ін. (Олексюк, 2002, с. 198⁴⁵);

г) професійне (вивчається ставлення до праці, працездатність, витривалість, налаштованість на командну роботу та ін.);

д) соціальне (враховується рівень сприйняття розмаїття національної, європейської та світової культур, активне неприйняття звичок, які суперечать здоровому способу життя, доброзичливість, гуманізм, толерантність тощо) (Олексюк, 2002, с. 199⁴⁶).

Маємо зазначити, що сучасні вчені та практики часто об'єднують психічне, духовне/моральне та соціальне здоров'я, у ментальне здоров'я – стан щастя, психічного добробуту, який дозволяє людині справлятися зі стресом, реалізовувати здібності, успішно навчатися та продуктивно працювати, робити посильний внесок у життя своєї громади (Лібанова, 2013, с. 3⁴⁷);

- економічне благополуччя (оцінюється рівень доходів, зайнятість, ступінь фінансової безпеки, доступність матеріальних благ);
- соціальні відносини (вивчається взаємодія індивіда з родиною, друзями, сусідами, співробітниками; соціальна підтримка та взаємодопомога);

⁴⁵ Олексюк, Н. (2002). Педагогіка гуманізму в творчості В. О. Сухомлинського. *Наукові записки ТДПУ ім. В. Гнатюка: Педагогіка*. №5. 197–201.

⁴⁶ Там само. 197–201.

⁴⁷ Лібанова, Е. (2013). Вимірювання якості життя в Україні. Аналітична доповідь / Е. М. Лібанова, О. М. Гладун, Л. С. Лісогор та ін. К.: Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи. 50 с.

- освіта (враховуються можливості для розвитку, саморозвитку особистості та отримання якісної освіти);
- відпочинок (аналізується доступність розваг, спортивних подій, культурних заходів та інших форм відпочинку);
- середовище (вивчається рівень забруднення повітря та води, якість навколишнього середовища, включаючи якість інфраструктури тощо);
- житлові умови (береться до уваги доступність та якість житла, організація побуту);
- безпека (досліджується рівень протидії злочинності та безпековим загрозам) (Семигіна, 2019, с. 85–86⁴⁸).

Для полегшення сприйняття категорії «якість життя» як складного поняття, що відображає усі сторони життя індивіда комплексно, вважаємо за доцільне виділені науковцями складові об'єднати в три елементи цієї категорії – фізичний (здоров'я); економічний (економічне благополуччя, житлові умови, середовище) та соціальний (соціальні відносини; освіта; розваги й культурні можливості; безпека).

Одним із ключових питань для більшості сучасних дослідників якості життя став пошук чинників, які детермінують задоволення життям, відчуття щастя та благополуччя. Об'єктивістська позиція щодо вивчення чинників/ факторів/умов, які впливають на якість життя, розглядає питання не про те, чи щаслива людина, а про те, чому вона щаслива (Данильченко, 2014, с. 167⁴⁹). Отож, вченими виділено й обґрунтовано ряд факторів, що впливають на якість життя індивіда, а саме:

- фізичне здоров'я, що є основою для ефективного функціонування людини; воно передбачає здорову харчову поведінку, систематичну фізичну активність та здійснення профілактичних заходів для збереження життєдіяльності;
- емоційне благополуччя, що є основою психологічного благополуччя та передбачає здатність контролювати свої емоції,

⁴⁸ Семигіна, Т. В., & Столярик, О. Ю. (2019). Якість життя сімей, які виховують дітей з аутизмом: концепція та чинники. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна»*, (18), 84–89.

⁴⁹ Данильченко Т. В. (2014). Об'єктивні фактори суб'єктивного благополуччя. *Актуальні проблеми психології. Психологія особистості. Психологічна допомога особистості*. Том 13. 165-176.

керувати стресом й розвивати емоційну сферу; наявність таких позитивних емоцій, як радість і вдячність, сприяє підвищенню якості життя;

- соціальні взаємини з родиною, друзями та громадою впливає на наше самопочуття і задоволення життям; спілкування з рідними й близькими допомагає нам відчувати підтримку та налагоджує позитивне ставлення до життя;
- розвиток особистості та її самовдосконалення сприяють підвищенню якості життя, оскільки набуття нових знань, формування умінь, навичок, досягнення поставлених цілей зумовлюють задоволення й усвідомлення самореалізації (Якість, 2012, с. 79–80⁵⁰).

Таким чином, дотримуючись здорового способу життя, підтримуючи позитивний емоційний стан, налагоджуючи тісну соціальну взаємодію та розвиваючи себе, індивід стає ближчим до досягнення щастя, благополуччя, гармонії та сприймає власне життя як більш якісне (Людський, 2012, с. 11⁵¹).

Погоджуємось із прихильниками такої позиції щодо впливу означених факторів на якість життя індивіда. Попри це, хочемо розширити наведений вище перелік, оскільки фізичне здоров'я, емоційне благополуччя, взаємини з рідними та близькими, а також самовдосконалення і розвиток особистості торкаються особливостей та способу організації життя окремого індивіда і ми можемо віднести їх до суб'єктивних факторів впливу (тих, які пов'язані з особистим впливом/діями людей). Але є ще і цілий ряд об'єктивних факторів, які існують поза волею/свідомістю особистості та можуть впливати на якість життя її самої, інших людей/груп та суспільства у цілому (Савич, 2020⁵²).

До об'єктивних факторів впливу на якість життя відносимо: мега- (події планетарного масштабу, ті, що мають загальносуспільне значення, наприклад, війни, епідемії, світові рухи й тенденції та ін.),

⁵⁰ Якість життя населення регіону: аналіз, прогнозування, соціальна політика (2012). / за ред. В. Г. Ниикифоренка. Монографія / МОНМС України. Одеський нац. економічний ун-т. Одеса. 316 с.

⁵¹ Людський розвиток в Україні: соціальні та демографічні чинники модернізації національної економіки (колективна монографія) / за ред. Е. М. Лібанової. Київ: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2012. 320 с.

⁵² Савич В. О. (2020). Єдність об'єктивного і суб'єктивного у політичній науці. *Регіональні студії*. № 20. <https://doi.org/10.32782/2663-6170/2020.20.29>

макро- (політичний, економічний, суспільний уклад держави, її турбота про громадян та ін.), мезо- (умови життєдіяльності людей в межах регіону, його трудовий, освітній, культурний потенціал та ін.) та мікрофактори (найближче оточення особи, громада, рівні комунікації й взаємодії та ін.).

Нам імponує позиція науковців, які в межах означених об'єктивних і суб'єктивних факторів виділяють ще й рівні їх впливу. Наприклад, об'єктивний мегафактор «війна» на макрорівні впливає на демографічну ситуацію більшості країн Європи, Канади та Америки у зв'язку з напливом до них величезної кількості біженців з України, Ізраїлю, Сирії, Ірану та інших країн, де сьогодні відбуваються воєнні дії. Причому, це лише одна сторона впливу, оскільки, окрім демографічних змін, країни, які надають прихисток біженцям, відчувають у зв'язку з цим значні зміни в економічному, суспільному, культурному житті та інших сферах, відповідно. На мікрорівні об'єктивний мегафактор «війна» впливає в першу чергу на демографічний ресурс тих країн, які воюють. Цей вплив, окрім відтоку значної частини населення в імміграцію, відбувається й за рахунок внутрішнього вимушеного переміщення осіб, а також загиблих, поранених, полонених і тих, хто пропав безвісті (Данильченко, 2014, с. 167⁵³).

Вважаємо, що знання об'єктивних і суб'єктивних факторів, розуміння специфіки їх впливу на якість життя індивіда/групи/суспільства є важливою умовою попередження та вирішення низки проблем, які можуть у них виникати, а, отже, запорукою ефективності соціальної роботи (у тому числі з вразливими категоріями населення) в умовах територіальної громади.

Для оцінки якості життя на предмет відповідності співставляються основні параметри та умови життєдіяльності людини з її власними життєвими потребами й уявленнями про гідне життя, а також прийнятими за основу порівняння параметрами і характеристиками життя середньостатистичної людини (Сопко, 2014,

⁵³ Данильченко Т. В. (2014). Об'єктивні фактори суб'єктивного благополуччя. *Актуальні проблеми психології. Психологія особистості. Психологічна допомога особистості*. Том 13. 165-176.

с. 173⁵⁴). Оскільки важливою умовою належної оцінки якості життя є здатність людини до адекватного сприйняття дійсності, сформованість моральних якостей/чеснот, сповідання етичних принципів та володіння відповідними методиками, маємо враховувати, що суб'єктивне сприйняття різноманітних компонентів якості життя окремими людьми може дуже різнитися. Так, певні умови гідного життя, важливі для одного індивіда, можуть виявитися малозначущими для іншого. Через це дуже важливо визначити, вибрати і розмежувати критерії/показники якості життя для її адекватної оцінки. Наразі науковцями розроблено кілька методик, окремі з яких містять від 7-ми до 150-160-ти композитних індикаторів для оцінки якості життя (Іванова, 2018, с. 94⁵⁵).

Процедура оцінювання якості життя складається з низки етапів: вибір критеріїв, показників якості життя, їх обґрунтування, власне оцінка показників якості життя (Якість, 2012, с. 83⁵⁶). Критерії якості життя вчені об'єднали у дві групи:

- 1) загальні критерії (ґрунтуються на ціннісних орієнтаціях; є специфічними для окремих територій, країн, регіонів, соціальних груп, оскільки зумовлені поширеними у них особливими традиціями, способами господарювання, менталітетом; формуються в суспільстві протягом тривалого часу тощо);
- 2) конкретні критерії (результати статистичних обстежень; еталонні значення визначених показників якості життя, наприклад, нормативно або законодавчо визначені норми споживання тощо) (Лібанова, 2013, с. 44⁵⁷).

Оскільки наше дослідження є узагальненим і стосується якості життя представників різних вікових груп, зазначимо, що в різні періоди життя люди надають більшого або меншого значення різним

⁵⁴ Сопко Р. І. (2014). Типологія потреб клієнтів у соціальній роботі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія: Педагогіка. Соціальна робота* / гол. ред. І.В. Козубовська. Ужгород: Говерла. Вип. 31. 172–174.

⁵⁵ Іванова І. Методи соціальної роботи (на основі Державних стандартів соціальних послуг). К.: Університет «Україна», 2018. 302 с.

⁵⁶ Якість життя населення регіону: аналіз, прогнозування, соціальна політика / за ред. В.Г. Ниикифоре́нка. Монографія / МОНМС України. Одеський нац. економічний ун-т. Одеса, 2012. 316 с.

⁵⁷ Лібанова Е. М. Вимірювання якості життя в Україні. Аналітична доповідь / Е. М. Лібанова, О. М. Гладун, Л. С. Лісогор та ін. К.: Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи, 2013. 50 с.

складовим його якості. Так, підлітки визначатимуть якість життя, в першу чергу, за наявністю стійких соціальних зв'язків з однолітками, соціальною взаємодією з ними, дієвістю системи комунікації з друзями та батьками (Петрочко, 2011, с. 18⁵⁸). Особи зрілого віку при оцінці якості власного життя надаватимуть перевагу своїм професійним та кар'єрним досягненням, сімейним відносинам і соціальній взаємодії (Посібник, 2019, с. 49⁵⁹). Більшість літніх людей якість життя оцінюватимуть перш за все за станом свого фізичного здоров'я (Сопко, 2014, с. 173⁶⁰). У такому підході усі перелічені вікові категорії будуть праві, оскільки в різні періоди нашого життя ми визначаємо для себе пріоритетними ті чи інші його сторони, і, відповідно, якість життя оцінюватимемо за реалізованими/не реалізованими пріоритетами.

Як доводить практика соціальної роботи, якість життя особистості тісно взаємопов'язана з її соціальною вразливістю. На нашу думку, чим вищим є рівень якості життя, тим меншою буде вразливість людини і, навпаки, чим більша вразливість, тим гірша якість життя. Вразливість – це нездатність індивіда витримувати внутрішні та зовнішні впливи середовища, самостійно долати проблеми і стресові ситуації, особливе сприйняття внутрішніх/ зовнішніх проявів поведінки у суспільстві (Андрусишин, 2022⁶¹). Соціально вразливі групи населення – це групи, що важче, ніж інші, реагують на негативні впливи соціальних, економічних, політичних, екологічних та інших факторів чи ризикують захворіти або отримати ушкодження (Андрусишин, 2022⁶²). Відповідно до Закону України «Про соціальні послуги» соціально вразливі групи – це особи/сім'ї, які мають високий ризик перебування у СЖО через вплив несприятливих

⁵⁸ Петрочко Ж. (2011). Теорія і практика соціально-педагогічного забезпечення прав дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах: *автореф. д-ра пед. наук, спец.: соціальна педагогіка*. К.: Ін-т проблем виховання. 44 с.

⁵⁹Посібник із визначення потреб населення об'єднаної територіальної громади у соціальних послугах / *Практичні рекомендації*. Київ, 2019. 268 с.

⁶⁰ Сопко Р. І. (2014). Типологія потреб клієнтів у соціальній роботі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія: Педагогіка. Соціальна робота* / гол. ред. І.В. Козубовська. Ужгород: Говерла, 2014. Вип. 31. С. 172–174.

⁶¹ Андрусишин Н. (2022). Соціальна вразливість населення: дефініції, підходи до розуміння та оцінювання. *Економіка та суспільство*. Випуск № 37. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1216/1171>

⁶² Андрусишин Н. (2022). Соціальна вразливість населення: дефініції, підходи до розуміння та оцінювання. *Економіка та суспільство*. Випуск № 37. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1216/1171>

внутрішніх та/або зовнішніх чинників (Закон, 2019⁶³). Також Закон визначає таку категорію, як «соціально вразливі сім'ї/особи з дітьми». Згідно Закону, це сім'ї/особи з дітьми, які відповідно до демографічних, економічних чи соціальних ознак (стан здоров'я, бідність, безробіття, вимушене переселення, бездомність тощо) мають ризик потрапити у СЖО (Закон, 2019⁶⁴).

На основі аналізу результатів низки наукових досліджень нами виділено такі фактори соціальної вразливості сім'ї/особи з дітьми: наявність захворювання, функціональних обмежень (стан здоров'я); проживання у складних кліматичних (природних) умовах; наявність особливих потреб (наприклад, знання мови чи володіння технічними засобами); вік (наприклад, літній чи дитячий вік обмежують можливості окремих видів діяльності чи самозабезпечення); освіта та професія, які не відповідають соціальним умовам (наприклад, низький рівень освіти чи мало престижна професія); порушення прав та соціально-правова незахищеність; соціальна виключність (наприклад, асоціальна поведінка чи відбування покарання за злочин у пенітенціарній установі); відсутність соціальної підтримки (неадекватна самооцінка, інтровертність, егоцентризм); підвищена споживацька завантаженість; вплив стихійних лих, катастроф, війни (наприклад, вимушене переселення, насильство та ін.) (Практика, 2016, с. 54-56⁶⁵).

Вважаємо за необхідне зазначити, що запобігти негативним впливам факторів на соціальну вразливість можна за допомогою життєвих навичок –компетентностей, що дозволяють людині бути в гармонії з внутрішнім світом і власним соціальним оточенням. На жаль, чітко визначеного переліку життєвих навичок не існує. Відомо, що їх налічують близько двадцяти. Найчастіше життєві навички об'єднують у дві групи навичок – внутрішньоперсональні (психологічні) та міжперсональні (комунікативні) (Соціальна, 2011, с. 14⁶⁶).

⁶³ Закон України «Про соціальні послуги». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text>.

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ Практика надання соціальних послуг сім'ям, які перебувають у складних життєвих обставинах (науково-методичний збірник) / За ред. Комарової Н. М. / Держ. ін.-т. сімейної та молодіжної політики, КМЦСССДМ. К., 2016. 112 с.

⁶⁶ Соціальна педагогіка: Підручник. 5-те видання виправлене та доповнене. / За редакцією проф. А.Й. Капської. К: Центр учбової літератури, 2011. 488 с.

Внутрішньоперсональні (психологічні) навички поділяють на інтелектуальні (когнітивні) та емоційно-вольові. До важливих для якісного життя індивіда внутрішньоперсональних (психологічних) навичок відносимо:

- а) інтелектуальні (когнітивні) навички: самосвідомість (позитивне ставлення до себе, інших людей і життєвих перспектив; усвідомлення власної унікальності); адекватна самооцінка (визначення життєвої мети; здатність реально оцінювати свої можливості, адекватно сприймати оцінки інших; усвідомлення своїх прав, потреб і пріоритетів); аналіз проблем і ухвалення рішень (уміння визначити сутність проблеми та причини її виникнення; здатність знайти різні варіанти розв'язання проблеми; уміння передбачити результати діяльності; здатність вибрати оптимальне рішення);
- б) емоційно-вольові навички: навички самоконтролю (уміння долати тривогу, контролювати прояви гніву та переживати невдачі); керування стресами (позитивне мислення; уміння раціонально планувати час; здатність пережити горе, травму, насильство; уміння застосовувати методи релаксації); мотивація до успіху і тренування волі (розвиток цілеспрямованості і працьовитості; здатність зосереджуватися на досягненні мети; віра у власні сили) (Красілова, 2023, с. 136-137⁶⁷).

Міжперсональні (комунікативні) навички у свою чергу теж об'єднують кілька груп навичок: навички ефективного спілкування (активне слухання; уміння чітко висловити свою думку та відкрито висловлювати свої почуття без остраху; володіння «мовою жестів»; адекватна реакція на критику; уміння попросити про послугу, допомогу тощо); навички співпереживання (здатність розуміти почуття, потреби та проблеми інших людей; уміння висловити це розуміння; уміння надати підтримку й допомогу); навички розв'язання конфліктів (здатність розрізняти конфлікти інтересів і конфлікти поглядів; уміння розв'язувати на основі толерантності конфлікти поглядів; уміння розв'язувати шляхом конструктивних переговорів конфлікти інтересів); навички протидії соціальному тиску

⁶⁷ Красілова, Ю., & Соловійова, А. (2023). Особливості роботи соціального педагога з дітьми, які перебувають у складних життєвих обставинах. Collection of Scientific Papers «SCIENTIA», (September 22, 2023; Singapore, Singapore), 136–137.

(упевненої поведінки; поведінки в умовах загрози насилля, тиску, протидії дискримінації; відмови); навички групової роботи та адвокації (сприйняття різних стилів поведінки; уміння бути членом команди та працювати на результат; навички впливу та переконливості; лідерські навички; уміння висловити повагу до діяльності інших осіб; навички налагодження контактів і мотивації) (Воронцова, 2017⁶⁸).

Формування означених життєвих навичок є неодмінним елементом високоякісної освіти та виховання особистості. Вони допомагають налагодити соціальні зв'язки, підвищують її життє- та конкурентоздатність на ринку праці, дозволяють їй уникнути/зменшити негативний вплив факторів соціальної вразливості. Поділяємо думку А Зінченко, що особи зі сформованими життєвими навичками, як правило, демонструють такі важливі особистісні риси, як: незалежність (автономність), яка дозволяє особі виважено ухвалювати відповідальні рішення; позитивну самооцінку, що зумовлює здатність бачити перспективи та керувати власним життям; цілеспрямованість, яка ґрунтується на впевненості у майбутньому та прагненні до самоствердження й самореалізації; послідовність і передбачуваність дій, що свідчить про самовладання, стабільність, надійність (сформованість характеру); єднання з іншими людьми (родиною, друзями, колегами, співгромадянами), що наповнює життя сенсом (Зінченко, 2013, с. 9-10⁶⁹). Саме тому наявність життєвих навичок вважаємо основою для профілактики/протидії соціальній вразливості, а масове впровадження у закладах загальної середньої освіти (далі – ЗЗСО) програм їх формування та розвитку, на наш погляд, сприятиме вихованню гідних громадян-патріотів, творчих особистостей, здатних до саморозвитку та самовдосконалення, а також зменшенню рівня агресії у суспільстві та розбудові миру в країні. Тож робота фахівців із соціальної роботи з

⁶⁸ Воронцова Т. В. (2017). Вчимося жити разом. Посібник для вчителя з розвитку соціальних навичок у курсі «Основи здоров'я» (основна і старша школа) /Т. В. Воронцова, В. С. Пономаренко та ін. К.: Алатон, 2017. URL: <https://drive.google.com/drive/folders/0Bzt9FAqrO9WcLXZwZVlJaFBcS3c>.

⁶⁹ Зінченко А., Комарова Н., Романова Н. (2013). Соціальний портрет дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах // Метод. посібник. Мін-во соціальної політики; Держав. ін-т сімейної та молодіжної політ. 9–30. URL: <http://dimp.org.ua/files/children-in-difficult-circumstances.pdf>

вразливими категоріями населення щодо підвищення якості їх життя буде пов'язана із формуванням у них життєвих навичок.

Соціальну роботу з вразливими групами населення у територіальних громадах здійснюють територіальні центри соціального обслуговування (надання соціальних послуг) та відділи у справах дітей – органи виконавчої влади, які реалізують державну політику із соціального захисту прав громадян та їх соціальної підтримки (Закон, 2019⁷⁰). Розглянемо детальніше діяльність з вразливими групами населення фахівців із соціальної роботи, які працюють у відділах у справах дітей, оскільки їхня робота спрямовується і на дітей, і на сім'ї, в яких вони виховуються, а, отже, поширюється на різні вікові категорії осіб.

Відділ у справах дітей територіальної громади спрямовує свою діяльність на: ведення державної статистики щодо дітей; ведення обліку сімей/осіб з дітьми, які опинились у СЖО, а також дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, усиновлених чи влаштованих до альтернативних форм сімейного виховання – опікунських/ прийомних/патронатних сімей, дитячих будинків сімейного типу; запобігання дитячих правопорушень і злочинів, бездоглядності й безпритульності; розробку та здійснення заходів із захисту законних інтересів дітей, їх прав і свобод (самостійно або разом з відповідними органами місцевого самоврядування, органами виконавчої влади, установами та організаціями усіх форм власності, підприємствами, громадськими й релігійними організаціями); усиновлення, встановлення опіки/піклування над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими, батьківських опіки/піклування, влаштування у прийомні сім'ї та дитячі будинки сімейного типу; контроль за умовами проживання й виховання дітей із соціально вразливих груп, у закладах усіх форм власності для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківських опіки/піклування, спеціальних установах та закладах для соціального захисту для дітей (Закон, 2014⁷¹).

У своїй роботі фахівець відділу у справах дітей повинен опиратися на сімейно-орієнтований підхід, згідно якого біологічна сім'я дитини визнається найкращим для неї середовищем проживання

⁷⁰ Закон України «Про соціальні послуги». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text>.

⁷¹ Закон України «Про охорону дитинства». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>

та розвитку, а збереження й зміцнення сім'ї – оптимальними діями для її захисту (Блінова, 2016, с. 112⁷²). Головною ідеєю сімейно-орієнтованого підходу є збереження сім'ї як основного інституту ефективної (позитивної) соціалізації дитини, її розвитку та виховання. Як зазначають вчені в галузі соціальної педагогіки, сімейно орієнтований підхід ґрунтується на принципах: індивідуальності (визнанні унікальності особистості дитини, кожної сім'ї); культуро відповідності (повазі до прав членів сім'ї жити відповідно до своєї культурної ідентичності); права сім'ї на самовизначення (Соціально-педагогічна, 2010, с. 210⁷³).

Діти – це особлива соціально-демографічна група населення з віковими рамками від народження до 18 років, яка має свої права, специфічні проблеми, інтереси, але в силу недостатнього досвіду і відсутності статусу дорослої особи не може відстоювати і захищати їх перед суспільством (Горішна, 2023, с.19⁷⁴). Унаслідок цього проблема захисту дітей та їхніх прав постає досить гостро. Особливо це стосується України в період російсько-української війни, коли величезна кількість дітей перебувають у статусі біженців, вимушено переміщених осіб, отримали інвалідність, стали жертвами насильства, потрапили в окупацію чи були вивезені на територію держави-агресора (Столярик, 2022, с. 146⁷⁵).

Соціальні підтримка, захист, допомога та забезпечення дітей із соціально вразливих груп здійснюються відділами у справах дітей, що функціонують при органах місцевого самоврядування на основі низки міжнародних документів, ратифікованих Верховною Радою України (Конвенція ООН «Про права дитини», Рекомендації Ради Європи та ін.), документів, прийнятих ВРУ і затверджених Кабінетом Міністрів України (Конституція України, Закони України («Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей,

⁷² Блінова О. Є. Соціально-психологічна адаптація вимушених мігрантів: підходи і проблеми вивчення феномена акультурації. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Психологічні науки*. Вип. 3(1). 111–117.

⁷³ Соціально-педагогічна робота з проблемними сім'ями : посібник / Капська А.Й., Олексюк Н.С., Калаур С.М., Фалинська З.З. Тернопіль: Астон, 2010. 304 с.

⁷⁴ Горішна, Н., Петрович, Ж., Столярик, О. (2023). Законодавчі аспекти соціальної реабілітації дітей з інвалідністю: вітчизняний та зарубіжний досвід. *Інклюзія і суспільство*, 2, 19–27. URL: <https://journals.kpdi.in.ua/index.php/inclusion-society/article/view/36>

⁷⁵ Столярик, О., Семигіна, Т. Орієнтація на оптимізм та щастя: психологічні основи розвитку сильних сторін клієнтів соціальної роботи. *Соціальна робота та соціальна освіта*, 2(9), 143–157. URL: [https://doi.org/10.31499/2618-0715.2\(9\).2022.267333](https://doi.org/10.31499/2618-0715.2(9).2022.267333)

позбавлених батьківського піклування», «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей», «Про освіту», «Про охорону дитинства», «Про соціальні послуги», «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» та ін.), Розпорядження КМУ («Про схвалення Стратегії реформування системи надання соціальних послуг» та ін.), Постанови КМУ («Про Порядок виявлення сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах, надання їм соціальних послуг та здійснення соціального супроводу таких сімей (осіб)», «Про Порядок організації надання соціальних послуг» та ін.); Накази Міністерства соціальної політики України («Про затвердження Державного Стандарту соціального супроводу сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах», «Про затвердження Методичних рекомендацій з проведення моніторингу та оцінки якості соціальних послуг», «Про затвердження Переліку соціальних послуг, що надаються особам, які перебувають у складних життєвих обставинах і не можуть самостійно їх подолати», «Про затвердження форм обліку соціальної роботи з сім'ями/особами, які перебувають у складних життєвих обставинах» та ін.) тощо. Схарактеризуємо основні моменти, які відображають нормативно-правове забезпечення захисту прав дітей із соціально вразливих груп.

Конвенція ООН «Про права дитини» декларує турботу про дітей-сиріт, дітей, які перебувають поза сім'єю (Статті 20, 21, 25), а також дітей з інвалідністю (Стаття 23). Окрім того, у Конвенції йдеться про забезпечення права дітей на охорону здоров'я (Стаття 24), на належне харчування, житло, одяг (Стаття 27), освіту й розвиток талантів (Стаття 29) та застерігає від економічної експлуатації (Стаття 32), насильства і недбалої ставлення з боку сім'ї чи опікунів (Статті 37, 39) (Конвенція, 1989⁷⁶).

Рекомендації Ради Європи стосуються забезпечення дотримання прав дітей із соціально вразливих груп та дії фахівців на основі принципів: недискримінації (стаття 2); відповідності дій найкращим інтересам дитини (стаття 3); забезпечення різних прав, у першу чергу – права на життя, виживання і розвиток (стаття 6) та права бути вислуханими (стаття 12) (Рекомендації, 2010⁷⁷).

⁷⁶ Конвенція ООН «Про права дитини». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

⁷⁷ Рекомендації Ради Європи (2010). Recommendation CM/Rec (2011)12 of the Committee of Ministers to member states on children's rights and social services friendly to children and families

Конституція України проголошує вільність і рівність усіх громадян у своїй гідності та правах (Стаття 21) та гарантує громадянам України право на соціальний захист (Конституція, 1996⁷⁸).

Закон України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» визначає правові засади діяльності органів і служб у справах дітей та спеціальних установ для дітей, на які покладається здійснення їх соціального захисту та профілактики правопорушень (Стаття 1) та закріплює застосування щодо дітей переважно методів виховання і переконання. Ним передбачене вжиття примусових заходів щодо неповнолітніх лише після вичерпання інших заходів впливу на їх поведінку (Стаття 2) (Закон, 2020⁷⁹).

Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» визначає організаційні, правові, соціальні засади та гарантії державної підтримки дітей, позбавлених батьківського піклування та дітей-сиріт, а також осіб із їх числа. Закон закріплює державні соціальні стандарти та мінімальні норми і нормативи забезпечення дітей-сиріт, дітей, які залишилися без батьківського піклування, та осіб з їх числа; обґрунтовує державне утримання дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, та осіб із їх числа; повне забезпечення означеної категорії дітей для задоволення їх життєво необхідних потреб та створення умов для нормальної життєдіяльності (Стаття 1) та обґрунтовує право дитини на виховання в сім'ї (Стаття 2) (Закон, 2015⁸⁰).

Закон України «Про освіту» розкриває основні засади отримання різних рівнів освіти, зміст інклюзивного навчання як системи освітніх послуг, гарантованих державою, що базується на принципах врахування багатоманітності людини, недискримінації, включення та ефективного залучення до освітнього процесу всіх його учасників та інклюзивного освітнього середовища як сукупності способів, умов і

(Adopted by the Committee of Ministers on 16 November 2011 at the 1126th meeting of the Ministers' Deputies) // <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1872121>

⁷⁸ Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради. 1996. № 30. Ст. 141.

⁷⁹ Закон України. «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20/95-вр#Text>

⁸⁰ Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2342-15#Text>

засобів їх реалізації для спільних розвитку, навчання й виховання здобувачів освіти з урахуванням їхніх потреб та можливостей. У Статті 1-й Закону подано й визначення особи з особливими освітніми потребами як такої, що потребує додаткової підтримки в освітньому процесі (Закон, 2019⁸¹).

У Статті 1 Закону України «Про охорону дитинства» подані визначення понять, які мають безпосереднє відношення до дітей із соціально вразливих груп, а саме: «дитина-сирота», «діти, позбавлені батьківського піклування», «безпритульні діти», «дитина з інвалідністю», «дитина-біженець», «неповна сім'я», «багатодітна сім'я», «прийомна сім'я», «дитячий будинок сімейного типу». Статтею 2-гою закріплене розширення соціально-правових гарантій дітей, забезпечення їх інтелектуального, фізичного, культурного розвитку, а також у ній йдеться про створення соціально-економічних і правових інститутів з метою захисту прав та законних інтересів дитини в Україні (Закон, 2014⁸²).

Закон України «Про соціальні послуги» передбачає надання дітям із соціально вразливих груп надання сімнадцять базових соціальних послуг: представництво інтересів; екстрене (кризове) втручання; консультування; соціальна профілактика; посередництво (медіація); надання притулку; соціальна адаптація; підтримане проживання; натуральна допомога; догляд вдома, денний догляд; соціальна інтеграція та реінтеграція; соціальний супровід; фізичний супровід осіб з інвалідністю, які мають порушення зору, порушення опорно-рухового апарату та пересуваються на кріслах колісних; супровід під час інклюзивного навчання; переклад жестовою мовою. Окрім того, Законом передбачене забезпечення права дитини на догляд та виховання в умовах, наближених до сімейних (Закон, 2019⁸³).

Закон України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» визначає, що діти і молодь, вразливі групи населення є об'єктами соціальної роботи (Стаття 4); містить дорожню карту оцінювання потреб у соціальних послугах сімей, дітей та молоді (Стаття 11), розкриває теоретичні і практичні засади соціальної

⁸¹ Закон України «Про освіту». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

⁸² Закон України «Про охорону дитинства». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>

⁸³ Закон України «Про соціальні послуги». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text>

профілактики, соціального патронажу та соціальної реабілітації в сімейному, дитячому та молодіжному середовищі (Стаття 9), передбачає здійснення комплексних заходів, спрямованих на «запобігання сімейному неблагополуччю, соціальному сирітству, домашньому насильству та жорстокому поводженню з дітьми, торгівлі людьми, найгіршим формам дитячої праці (Закон, 2014⁸⁴).

Стратегія реформування системи надання соціальних послуг, введена в дію розпорядження Кабінету Міністрів України, визначає пріоритетні напрями та цілі змін щодо надання соціальних послуг та передбачає заходи щодо розширення доступу осіб, які перебувають у СЖО та потребують сторонньої допомоги, до соціальних послуг, а також забезпечення їх якості та ефективності (Стратегія, 2012⁸⁵).

Постанова Кабінету Міністрів України «Про Порядок виявлення сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах, надання їм соціальних послуг та здійснення соціального супроводу таких сімей (осіб)» обґрунтовує механізм виявлення сімей (осіб), які перебувають у СЖО, надання їм соціальних послуг та здійснення їхнього соціального супроводу, що може запобігти виникненню значних проблем чи труднощів у дітей із соціально вразливих груп (Постанова, 2013⁸⁶).

Постанова Кабінету Міністрів України «Про Порядок організації надання соціальних послуг» має на меті розкрити механізм виявлення осіб/сімей, які перебувають у СЖО або мають найвищий ризик потрапляння в такі обставини, тобто виявлення соціально вразливих осіб/груп та організації надання їм, відповідно до індивідуальних потреб, соціальних послуг. Окрема увага у Порядку приділяється наданню соціальних послуг особам, які постраждали від домашнього насильства, насильства за ознакою статі. Порядком передбачене

⁸⁴Закон України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2558-14#Text>

⁸⁵ Розпорядження Кабінету Міністрів України від 8 серпня 2012 р. № 556-р «Про схвалення Стратегії реформування системи надання соціальних послуг». URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/556-2012-%D1%80>

⁸⁶Постанова Кабінету Міністрів України «Про Порядок виявлення сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах, надання їм соціальних послуг та здійснення соціального супроводу таких сімей (осіб)» (2013 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896-2013-п#Text>

перебування постраждалих від насильства осіб у спеціалізованих службах підтримки (Постанова, 2002⁸⁷).

Державний Стандарт, затверджений Наказом Міністерства соціальної політики України «Про затвердження Державного Стандарту соціального супроводу сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах», визначає зміст, умови, обсяг та порядок соціального супроводу осіб/сімей, які перебувають у СЖО, показники його якості з метою подолання/мінімізації негативних наслідків СЖО, в яких перебуває особа/сім'я. Відрадно, що цим Стандартом передбачені дії фахівця із соціального супроводу у випадку введення надзвичайного або воєнного стану в Україні чи окремих її регіонах, наявності загрози здоров'ю чи життю особи/членів сім'ї, які перебувають у СЖО і не можуть самостійно подолати/мінімізувати вплив цих обставин (Наказ, 2017⁸⁸).

Наказ Міністерства соціальної політики України «Про затвердження Методичних рекомендацій з проведення моніторингу та оцінки якості соціальних послуг» вводить в дію Методичні рекомендації, які передбачають отримання та аналіз інформації про надання соціальних послуг, що включає адміністративні, статистичні, оперативні дані про потреби жителів громади в послугах та про діяльність їх надавачів. У Рекомендаціях зазначено, що збір даних проводиться один раз на рік або щокварталу (щомісяця), оперативних даних – за потреби (Наказ, 2013⁸⁹).

Затверджений Наказом Міністерства соціальної політики України «Перелік соціальних послуг, що надаються особам, які перебувають у складних життєвих обставинах і не можуть самостійно їх подолати» відображає не лише послуги, але містить їх коротку характеристику, а саме послуг: догляду (догляду вдома, догляду стаціонарного, денного догляду), підтриманого проживання, паліативного/хоспісного догляду; соціального супроводу (наприклад, сімей, у яких виховуються діти-сироти і діти, позбавлені батьківського піклування); соціальної

⁸⁷Постанова Кабінету Міністрів України «Про Порядок організації надання соціальних послуг». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3-2002-п#Text>

⁸⁸Наказ Міністерства соціальної політики України «Про затвердження Державного стандарту соціального супроводу сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах» (2017 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0621-16#Text>

⁸⁹ Наказ Міністерства соціальної політики України від 27 грудня 2013 року № 904. «Про затвердження Методичних рекомендацій з проведення моніторингу та оцінки якості соціальних послуг». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0904739-13#Text>

адаптації; соціальної інтеграції і реінтеграції; соціальної реабілітації; надання притулку; кризового та екстреного консультування та ін. (Наказ, 2012⁹⁰).

Наказом Міністерства соціальної політики України «Про затвердження форм обліку соціальної роботи з сім'ями/особами, які перебувають у складних життєвих обставинах» встановлено такі форми обліку роботи відділу у справах дітей, як: інформація/повідомлення про дитину, особу/сім'ю, яка перебуває у СЖО; інформація щодо обліку потенційних отримувачів соціальних послуг; Акти оцінки потреб дитини та її сім'ї (початкова оцінка; комплексна оцінка); Особова справа особи/сім'ї; Акти оцінки потреб особи/сім'ї (початкова оцінка; комплексна оцінка); План соціального супроводу особи/сім'ї; Картка обліку роботи з особою/сім'єю; Індивідуальний план соціального супроводу потенційного отримувача соціальних послуг; Направлення особи/сім'ї до іншого суб'єкта; Звіт за результатами соціального супроводу особи/сім'ї (Наказ, 2018⁹¹).

Таким чином, в Україні ратифіковано Верховною Радою та введено в дію ряд міжнародних документів, розроблено й затверджено Верховною Радою, Кабінетом Міністрів та введено в дію низку законодавчих і нормативно-правових актів, які регулюють роботу відділу у справах дітей з дітьми із соціально вразливих груп населення та покликані забезпечити їх повноцінні соціальні підтримку, допомогу та захист. Проте, у зв'язку з рядом об'єктивних причин, не всі вони повноцінно застосовуються. Особливо часто це спостерігається протягом останніх десяти років – в умовах російсько-української війни. Великою проблемою для дітей із соціально вразливих груп, їх батьків, осіб, які їх замінюють та й самих фахівців із соціальної роботи є недостатнє знання цих документів та невміння їх застосовувати на практиці (Олексюк, 2019, с. 65⁹²). Вважаємо, що у

⁹⁰ Наказ Міністерства соціальної політики України «Про затвердження Переліку соціальних послуг, що надаються особам, які перебувають у складних життєвих обставинах і не можуть самостійно їх подолати» № 537 від 03.09.2012 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1614-12>

⁹¹ Наказ Міністерства соціальної політики України «Про затвердження форм обліку соціальної роботи з сім'ями/особами, які перебувають у складних життєвих обставинах» (2018). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0943-18#Text>

⁹² Олексюк Н. (2019). Соціальна підтримка батьків дітей з особливими потребами як актуальна проблема. *Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія «Педагогіка та психологія»: збірник наукових праць Том 2. Випуск 2 (10)*. Мукачево: Вид-во МДУ. 63–66.

перспективі варто на законодавчому рівні визначити та закріпити права дітей, які стали жертвами російсько-української війни.

Не менш важливим для роботи фахівця з дітьми із вразливих категорій населення є вивчення закордонного досвіду, оскільки цей досвід є довготривалим, різнобічним і кращі його зразки можуть бути використані на теренах України (Матвєєва, 2020, с. 48)⁹³.

Проаналізуємо досвід соціальної роботи з дітьми із соціально вразливих груп Великобританії, Франції, Швеції та Нідерландів, оскільки ці країни належать до країн з найвищим рівнем соціального розвитку, а також є європейськими, що важливо враховувати у зв'язку з євро інтеграційними прагненнями сучасної України. Окрім цього, ми не могли оминати увагою досвід соціальної роботи з означеною категорією дітей у Сполучених Штатах Америки, який є надзвичайно різноманітним, залежить від законодавства кожного штату, а тому може бути цікавим для України (Столярик, 2023, с. 44⁹⁴).

Сімейний проект «Сім'я-місток» функціонує у Великобританії з 80-х років XX століття. Причиною розробки та упровадження цього проекту були невдалі випадки розміщення дітей-сиріт у прийомних сім'ях. Соціальні працівники фіксували велику кількість причин, які зумовлювали відмови сімей від прийомних дітей. Поряд з цим, фахівці фіксували і позитивні наслідки такого досвіду – діти, які пережили невдале розміщення в родині все ж набували практичних навичок спілкування, взаємодії, вираження власних емоцій. Відчувши одного разу прихильність, вони й самі починали більш позитивно відноситись до світу і свого оточення. У більшості з них зароджувалося прагнення до життя в сім'ї і практично кожна дитина хотіла зробити ще одну спробу влаштуватися в родину (Мурашкевич, 2013, с. 45⁹⁵).

Завдання проекту «сім'я-місток»: дати можливість дитині, яка знаходиться в дитячому будинку, відчутти смак сімейного життя і допомогти фахівцям оцінити її здатність жити в звичайній сім'ї;

⁹³ Матвєєва Л.Г. (2020). Міжнародні та європейські стандарти захисту прав вразливих груп населення. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. № 3(13). 48–59.

⁹⁴Столярик, О., Слозанська, Г. Криницька, І. (2023). Концепція реабілітації осіб з інвалідністю у закордонній практиці соціальної роботи: системний огляд. *Ввічливість. Humanitas*, 2 (4), 44–53. URL: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2023.4.7>.

⁹⁵ Мурашкевич О. А. (2013). Технології соціальної роботи в зарубіжних країнах: навч.-метод. посібник. Луганськ : Видавництво ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка». 202 с.

допомогти виявити проблеми поведінки дитини, до того як вона увійде до нової сім'ї; стати сім'єю-мостом для дітей, які пережили невдале розміщення, допомогти подолати поведінкові проблеми, підбадьорити перед наступною спробою розміщення в родині; надати короткі канікули приймальним сім'ям, в яких виховуються діти з серйозними фізичними або розумовими вадами; надати короткостроковий досвід «звичайного сімейного життя» дітям від 16 років і старшим. Адже таким «дорослим» дітям терміново необхідний досвід життя в домашній обстановці, перш ніж вони почнуть жити самостійно (Матвєєва, 2020, с. 49⁹⁶).

Усі розміщення дітей в сім'ї-містку здійснюються на контрактній основі. Контракт узгоджується і підписується сім'єю, що займається дитиною, представником місцевого органу влади і соціальним працівником. У контракті відображаються обов'язки сім'ї відносно дитини, містяться інструкції по збереженню здоров'я, контактах з рідними і родичами, розписані обов'язки соціальних працівників. Діти в таких сім'ї влаштовуються на обмежений термін (як правило – на 6 місяців) з можливістю його продовження за погодженням сторін. Сім'я місток має право вибору дитини із врахуванням віку дитини, статі, вподобань, і, звісно, запитів інших дітей, що виховуються в цій сім'ї (Мурашкевич, 2013, с. 47⁹⁷).

Сім'я-місток виконує наступні обов'язки щодо дитини відносно дитини: задоволення базових потреб, хороший догляд; навчання основних норм соціальної поведінки; корекція шкідливих звичок; зустрічі з соціальним працівником; ведення щоденника і написання звітів; ведення щоденника і написання звітів; ведення щоденника і написання звітів; тісний контакт зі школою; регулярні медичні огляди; допомога дитині в осмисленні її минулого і майбутнього; демонстрація сімейного життя без прикрас; підготовка дитини до переміщення в постійну сім'ю; супровід дитини після її розміщення в постійну сім'ю (Столярик, 2023, с. 50⁹⁸).

⁹⁶ Матвєєва Л.Г. (2020). Міжнародні та європейські стандарти захисту прав вразливих груп населення. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. № 3(13). 2020. С. 48–59.

⁹⁷ Мурашкевич О. А. (2013). Технології соціальної роботи в зарубіжних країнах: навч.-метод. посібник. Луганськ : Видавництво ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка». 202 с.

⁹⁸ Столярик, О., Слозанська, Г. Криницька, І. (2023). Концепція реабілітації осіб з інвалідністю у закордонній практиці соціальної роботи: системний огляд. *Ввічливість. Humanitas*, 2 (4), 44–53. URL: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2023.4.7>.

Сім'ї-місточки відбираються та навчаються так само, як усиновлювачі і прийомні сім'ї (сім'ї опікунів), що беруть участь в проекті. Крім того, вже приступивши до роботи, сім'ї-місточки можуть брати участь в тренінгах для співробітників проекту, а якщо це необхідно, то для них організовуються спеціальні тренінги.

Діяльність сім'ї-місточка оплачується, якщо дитина проживає в ній. Кожній сім'ї виплачується винагорода у розмірі 60 фунтів стерлінгів в тиждень і допомога на утримання дитини. При цьому сім'я сама платить всі податки і страхові внески. Гроші сім'ям виплачує соціальна служба, і виплачені суми в узгоджений час повертаються їй відповідними місцевими органами влади. Не передбачено ніяких виплат за спеціальні послуги і ніяких інших виплат, окрім проїзних витрат. Координатор проекту від соціальної служби несе відповідальність за особисті потреби сім'ї, стежить за дотриманням умов контракту, своєчасністю виплат, наданням необхідної допомоги. Крім того, поки дитина проживає в сім'ї-містку, працівник місцевих органів влади, який займається дитиною, або працівник соціальної служби зобов'язані її відвідувати (Матвєєва, 2020, с. 51⁹⁹).

У Франції робота фахівців з дітьми із соціально вразливих груп здійснюється за напрямками: охорони здоров'я, освіта, правосуддя, молодь і спорт, трудова й професійна підготовка, містобудування й діяльність муніципалітетів, сільськогосподарські кооперативи (Яригіна, 2016, с.19¹⁰⁰). Тут багато років існує державна програма «Велика сім'я», спрямована на допомогу багатодітним сім'ям. Ця програма існує в рамках загальної державної політики з стимулювання народжуваності та пропонує багатодітним сім'ям субсидії та значні податкові пільги. Сім'ям з дітьми до шести років надається матеріальна допомога для замовлення послуг вихователя. У Франції соціальне обслуговування є одним із найперспективніших напрямів соціального захисту населення (Яригіна, 2016, с. 21¹⁰¹).

У Нідерландах соціальна робота з дітьми із соціально вразливих груп здійснюється за цілим рядом програм (проектів): проект Family

⁹⁹ Матвєєва Л.Г. (2020). Міжнародні та європейські стандарти захисту прав вразливих груп населення. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. № 3(13). С. 48–59.

¹⁰⁰ Яригіна Є.П. (2016). Соціальне забезпечення сімей з дітьми: міжнародний досвід та українська модель: монографія. Х.: Монолит. 196 с.

¹⁰¹ Там само. 21.

Fest передбачає роботу з дітьми із сімей, в яких відносно батьків порушено питання про позбавлення їх батьківських прав; проект *Thuislozen Team* спрямований на роботу з підлітками, які втікають з дому і бродяжать; проект *Halt* передбачає роботу з підлітками, які здійснили дрібні крадіжки або акти вандалізму; проект *Home Video Training* спрямований на налагодження соціальної взаємодії в сім'ї та спільного бачення (наприклад, у питаннях виховання дітей); проект *Stichting psychologisch pedagogisch instituut*, що передбачає роботу з підлітками, які залишили навчання або збираються це зробити (Столярик, 2023, с. 51¹⁰²).

Слід зазначити, що в Нідерландах з підлітками з соціально вразливих сімей працюють соціальні працівники за місцем проживання дитини, за місцем її навчання, в лікувальних установах, а також вагому допомогу надають чисельні громадські організації (Столярик, 2023, с. 53¹⁰³).

У Швеції діє Національна програма «Контактна модель роботи з сім'єю». Фахівці із соціальної роботи підбирають сім'ї або окремих осіб для підтримки інших осіб/сімей, які знаходяться у СЖО. Підібрані особи – контактні моделі – це звичайні люди без професійного досвіду соціальної роботи. Проте, вони здатні контактувати, допомагати іншим і підтримувати їх. Контактні моделі використовується в соціальній роботі з дітьми із різних типів соціально вразливих сімей: неповними, багатодітними, члени яких вживають алкоголь і наркотики, малозабезпеченими, у складі яких є особи з інвалідністю чи ті, хто перебуває в місцях позбавлення волі за скоєні злочини тощо (Міжнародні, 2004, с. 170¹⁰⁴).

Соціальна робота з дітьми із соціально вразливих груп у громадах США здійснюється за такими напрямками, як: соціальна допомога (виплати у натуральній або грошовій формі); соціальне обслуговування (надання безоплатно чи на пільгових умовах,

¹⁰² Столярик, О., Слезанська, Г. Криницька, І. (2023). Концепція реабілітації осіб з інвалідністю у закордонній практиці соціальної роботи: системний огляд. *Ввічливість. Humanitas*, 2 (4), 44–53. URL: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2023.4.7>

¹⁰³ Столярик, О., Слезанська, Г. Криницька, І. (2023). Концепція реабілітації осіб з інвалідністю у закордонній практиці соціальної роботи: системний огляд. *Ввічливість. Humanitas*, 2 (4), 44–53. URL: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2023.4.7>

¹⁰⁴ Міжнародні етичні стандарти соціальних працівників // *Соціальна робота: В 3 ч.* К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2004. Ч.1: Основи соціальної роботи / За ред. Т. Семигіної та І. Григи. 2004. 169–172.

благодійних, компенсаційних засадах різноманітних соціальних послуг); соціальна реабілітація (система правових, організаційних, економічних, освітніх, культурних, оздоровчих та інших заходів) та соціальна профілактика (виявлення несприятливих соціально-економічних умов, психолого-педагогічних чинників і попередження негативних проявів поведінки) тощо (Мурашкевич, 2013, с. 87¹⁰⁵). Означені напрями реалізуються соціальними працівниками та фахівцями соціальних служб через використання різноманітних технологій соціальної роботи. Залежно від напрямів та змісту соціальна робота з дітьми із соціально вразливих груп у громадах США може бути організована на місцевому та індивідуальному рівнях. Провідними для американської практики моделями соціальної роботи з дітьми із соціально вразливих сімей у місцевих громадах є: модель соціальної дії; модель соціальних мереж; екологічна модель; модель об'єднаних зусиль школи та місцевої громади та ін. Ці моделі соціальної роботи з дітьми у місцевих громадах корелюють з формами взаємодії між основними об'єктами соціальної роботи та її суб'єктами (Яригіна, 2016, с. 74¹⁰⁶).

Незважаючи на розмаїття підходів до організації соціальної роботи з дітьми із соціально вразливих груп, можемо визнати, що в зарубіжній практиці не існує технологій, які б могли служити еталоном для їхнього некритичного впровадження в Україні. Освоєння зарубіжного досвіду необхідне перш за все для вироблення власних підходів до вирішення соціальних проблем з урахуванням історичних, економічних та культурних особливостей та можливостей нашої країни (Столярик, 2023, с. 53¹⁰⁷).

Таким чином, соціальна робота з дітьми із соціально вразливих груп в Україні та закордоном має такі основні спільні риси: у теоретичному аспекті поняття «соціальна робота», «соціально вразливі групи» має аналогічне трактування як в українській, так і в зарубіжній науковій літературі; структура соціальної роботи як

¹⁰⁵ Мурашкевич О. А. (2013). Технології соціальної роботи в зарубіжних країнах: навч.-метод. посібник. Луганськ : Видавництво ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка». 202 с.

¹⁰⁶ Яригіна Є.П. (2016). Соціальне забезпечення сімей з дітьми: міжнародний досвід та українська модель: монографія. Х.: Монолит. 196 с.

¹⁰⁷ Столярик, О., Слезанська, Г. Криницька, І. (2023). Концепція реабілітації осіб з інвалідністю у закордонній практиці соціальної роботи: системний огляд. *Вєчливiсть. Humanitas*, 2 (4), 44–53. URL: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2023.4.7>

професійної діяльності є єдиною в Україні і за її межами. Відмінності торкаються практичних аспектів і полягають в тому, що активним суб'єктом соціальної роботи за кордоном, окрім держави, є некомерційні і громадські організації, а основним принципом соціальної роботи з дітьми із соціально вразливих груп є активізація власних зусиль об'єкта впливу. Саме досвід залучення представників недержавного сектору до попередження чи подолання соціальної вразливості особи/сім'ї може взяти на озброєння фахівець із соціальної роботи в територіальній громаді.

Розв'язання проблеми соціальної вразливості сім'ї та дитини у ній зумовлює кілька напрямів професійної діяльності фахівця із соціальної роботи Відділу у справах дітей, а саме: роботу з сім'єю у цілому, роботу з дорослими членами сім'ї (подружжям, старшим поколінням, якщо таке проживає з сім'єю чи має на неї значний вплив, дітьми, які досягнули повноліття) та роботу з дитиною/дітьми, які не досягнули повноліття (Андрусишин, 2022¹⁰⁸).

У реаліях повномасштабної збройної агресії росії щодо України актуальним для відділу у справах дітей стає упровадження нової моделі соціальної роботи з соціально вразливими сім'ями з дітьми, яка покликана:

- максимально відповідати потребам соціально вразливих сімей з дітьми і враховувати можливості суспільства; щонайповніше та найефективніше інтегрувати потенціал і зусилля спеціалістів громади (фахівців Відділів у справах дітей, соціальних працівників, соціальних педагогів, психологів, учителів, вихователів, медиків, спеціалістів інших дотичних галузей і сфер) для підтримки соціально вразливих сімей з дітьми (Соціальні, 2005, с. 44¹⁰⁹);
- бути спрямованою на: попередження та протидію сімейному неблагополуччю; партнерство з сім'єю та дитиною; відповідальність батьків та фахівців за стан дітей (Соціально-педагогічна, 2010, с. 16¹¹⁰);

¹⁰⁸ Андрусишин Н. (2022). Соціальна вразливість населення: дефініції, підходи до розуміння та оцінювання. *Економіка та суспільство*. Випуск № 37. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1216/1171>

¹⁰⁹ Соціальні послуги на рівні громади: український досвід та перспективи / Т. В. Семигіна, А. М. Бойко, О. С. Брижовата та ін. К.: Ресурсний центр «Гурт», 2005. 133 с.

¹¹⁰ Соціально-педагогічна робота з проблемними сім'ями: посібник / Капська А.Й., Олексюк Н.С., Калаур С.М., Фалинська З.З. Тернопіль: Астон, 2010. 304 с.

– відповідно до діючої в Україні законодавчої та нормативно-правової бази, міжнародних стандартів, передбачати реальні механізми забезпечення прав дитини соціально вразливих громадян у випадку порушення таких прав (Силкіна, 2022, с. 70¹¹¹).

Такий формат роботи відділу у справах дітей з соціально вразливими сім'ями з дітьми має бути спрямований на забезпечення потреб сімей у цілому та дітей зокрема, профілактику сімейного неблагополуччя, на боротьбу з наслідками впливу тих чи інших негативних чинників.

Вважаємо за необхідне наголосити на важливості прийняття до уваги таких трьох груп факторів, вплив яких призводить до виникнення СЖО, загострення соціальної вразливості, які сім'я не в змозі подолати самостійно:

- 1) психолого-педагогічні фактори (проблеми, пов'язані з сімейними стосунками, розвитком і вихованням дітей: гіперопіка; самоусунення батьків від виховання; нехтування потребами дітей; відчуження поколінь тощо);
- 2) кризові явища в соціально-економічній сфері (зубожіння населення; падіння життєвого рівня; невирішені житлові проблеми; погіршення умов утримання дітей; скорочення соціальної інфраструктури; різке зниження рівня соціальних гарантій; вплив асоціальних груп на життєдіяльність сім'ї/дитини);
- 3) біологічні фактори (фізичні хвороби; різні форми залежності; наявність у сім'ї осіб з особливими потребами чи з інвалідністю тощо) (Соціальна, 2004, с. 19-21¹¹²).

Однією з основних технологій роботи відділу у справах дітей з дітьми із соціально вразливих груп, спрямованої на розв'язання психологічних, педагогічних, економічних, міжособистісних та інших проблем шляхом налагодження безпосередньої взаємодії між соціальним працівником і дитиною/сім'єю, яка потребує допомоги, її соціальним оточенням є ведення випадку. Ведення випадку – це такий

¹¹¹Силкіна С. А. (2022). Соціальна адаптація дітей внутрішньо переміщених осіб в умовах нового поселення. *Освіта та педагогічна наука*. К. №3 (181). 69–79.

¹¹²Соціальна робота: в 3-х ч. Ч. 1. : Основи соціальної роботи/Н.Б. Бондаренко, І.М. Грига, Н.В. Кабаченко та ін. За ред. Т. Семигіна, І. Грига. К.: Вид. дім. «Києво-Могилянська академія», 2004. 178 с.

спосіб організації надання соціальних послуг відділом у справах дітей отримувачу, за якого визначений фахівець планує, оцінює потреби, організовує та координує процес надання соціальних послуг, у тому числі – іншими надавачами, проводить моніторинг та оцінює результативність наданих послуг, залучає отримувача послуги та його соціальне оточення до тісної взаємодії і стимулює до самостійності у процесі подолання, мінімізації СЖО (Столярик, 2022, с. 146-147¹¹³).

Ми ж розглядаємо ведення випадку як об'єднувальну соціальну/соціально-педагогічну технологію в роботі ВСД, оскільки вона враховує й інтегрує інші технології, а саме: раннє втручання, оцінку потреб, надання послуг, кризове втручання. Окрім того, ведення випадку – важливий метод професійної соціальної роботи, в центрі уваги якого перебувають проблеми та потреби конкретного отримувача послуг. Працівники ВСД, їх партнери з різних служб і установ, незалежно від підпорядкування, ресурси об'єднуються задля допомоги отримувачу послуги у вирішенні його проблем, мінімізації впливу негативних наслідків, прийняття рішень в найкращих інтересах дитини тощо (Участь, 2013, с. 54¹¹⁴).

У процесі ведення випадку робота фахівця відділу у справах дітей з отримувачем соціальної послуги ґрунтується на взаємній повазі та спільній відповідальності з метою досягнення окреслених цілей. При цьому призначається фахівець із соціальної роботи/соціальний працівник/соціальний педагог, відповідальний за процедуру ведення випадку. Цей фахівець супроводжує дитину/сім'ю, координує надання послуг партнерами – іншими працівниками чи службами, а також визначає послідовність надання послуг їх тривалість і обсяг (Шумна, 2011, с. 286¹¹⁵).

Обов'язковим компонентом процесу ведення випадку є алгоритм дій, що передбачає соціальну ідентифікацію (визначення) отримувача послуг та детальну оцінку його потреб; укладання договору про надання послуг; комплексну оцінку та розробку

¹¹³Столярик, О., Семигіна, Т. (2022). Орієнтація на оптимізм та щастя: психологічні основи розвитку сильних сторін клієнтів соціальної роботи. *Соціальна робота та соціальна освіта*, 2(9), 143-157. URL: [https://doi.org/10.31499/2618-0715.2\(9\).2022.267333](https://doi.org/10.31499/2618-0715.2(9).2022.267333)

¹¹⁴Участь громадськості у моніторингу надання послуг органами публічної влади : нормативне регулювання та існуючі практики. К., 2013. 120 с. URL: <http://www.dkrp.gov.ua/files/7da2e16f30.pdf>

¹¹⁵Шумна Л. П. (2011). Соціальні послуги: спроба визначити правову природу. *Держава і право. Серія «Юридичні і політичні науки»*. К., Вип. 54. 2011. 284–288.

індивідуального плану ведення випадку; перегляд, моніторинг та оцінку ефективності роботи/наданих послуг (Браун, 2003, с. 8¹¹⁶). Погоджуємось з А. Браун, що ведення випадку як процес дуже близький до моделей менеджменту та управління, тому певною мірою може розглядатися як універсальний (Браун, 2003, с. 167¹¹⁷). Окрім соціальної/соціально-педагогічної роботи, він широко використовується в психологічній, медичній, адвокатській/юридичній практиці. Вважаємо, що упровадження технології ведення випадку, в широкому розумінні, дає відділу у справах дітей можливість перейти від централізованої, ізольованої до інтегрованої, активної, децентралізованої, координаційної моделі надання послуг соціально вразливій особі/сім'ї. На наш погляд, така модель цінна своєю чіткою орієнтацією на комплексний міждисциплінарний підхід у наданні соціальних послуг соціально вразливій особі/сім'ї (Семигіна, 2004, с. 83¹¹⁸).

Під час ведення випадку послуги соціально вразливій дитині/сім'ї надаються як одним фахівцем відділу у справах дітей (наприклад, соціальним працівником) чи однією службою, так і різними організаціями-партнерами. Ведення випадку в роботі відділу у справах дітей, інших соціальних служб, реалізується як на макро-, так і на мікрорівнях: вплив фахівця із соціальної роботи/соціального педагога можливий і на рівні дитини/особистості, і на рівні сім'ї чи іншої цілої системи (Семигіна, 2005, с. 25¹¹⁹).

Для якісного виконання поставлених завдань фахівець із соціальної роботи відділу у справах дітей має володіти професійною компетентністю – спроможністю кваліфіковано здійснювати професійну діяльність, виконувати певні завдання і обов'язки. Професійна компетентність фахівця із соціальної роботи об'єднує його знання, цінності, переконання, вміння, досвід, навички, готовність, рішучість та здатність реалізувати коло повноважень, що відповідають посадовим обов'язкам і визначають його відповідальність у виконанні поставлених завдань, задоволенні

¹¹⁶Браун А. (2003). Супервізор у соціальній роботі: супервізія догляду в громаді, денних та стаціонарних установах / Пер. з англ. Т. Семигіної. К.: Унів. вид-во «Пульсари». 240 с.

¹¹⁷ Там само. 167.

¹¹⁸ Семигіна Т. (2004). Робота в громаді: практика й політика. Київ: Академія. 180 с.

¹¹⁹ Семигіна Т., Бойко А., Дума Л. та ін. (2005). Соціальні послуги на рівні громади: український досвід і перспективи. Київ. 134 с.

потреб клієнта – дитину із соціально вразливої групи (Петрочко, 2011, с. 32¹²⁰).

Як відомо, фахівець із соціальної роботи – це особа, яка має відповідну освіту та присвоєну кваліфікацію, відповідає вимогам, установленим центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування і реалізацію державної політики у сфері соціального захисту населення, здійснює підготовку договору та індивідуального плану надання соціальних послуг, оцінку потреб, організовує та надає соціальні послуги, що потребують фахової кваліфікації, а також організовує заходи з підтримки дітей із соціально вразливих груп населення (Петрочко, 2023, с. 70¹²¹).

Відповідно до Закону України «Про соціальні послуги» для фахівця із соціальної роботи відділу у справах дітей передбачено надання сімнадцяти базових соціальних послуг: консультування; представництво інтересів; соціальна профілактика; посередництво (медіація); екстрене (кризове) втручання; надання притулку; соціальна адаптація; догляд вдома, денний догляд; підтримане проживання; натуральна допомога; соціальна інтеграція та реінтеграція; соціальний супровід; фізичний супровід осіб з інвалідністю, які мають порушення опорно-рухового апарату та пересуваються на кріслах колісних, порушення зору; супровід під час інклюзивного навчання; переклад жестовою мовою; догляд та виховання дітей в умовах, наближених до сімейних (Закон, 2019¹²²).

Під час роботи фахівця відділу у справах дітей з дітьми із соціально вразливих груп їм необхідно відчувати підтримку та розуміння в процесі надання будь яких послуг. Використання фахівцем відділу у справах дітей основ конфліктної та гендерної чутливості не лише допоможе досягти цієї мети, а й сприятиме профілактиці професійного вигорання фахівця та підвищенню його само ефективності (Соціальна, 2015, с. 256¹²³).

¹²⁰ Петрочко Ж. Теорія і практика соціально-педагогічного забезпечення прав дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах: *автореф. д-ра пед. наук, спец.: соціальна педагогіка*. К.: Ін-т проблем виховання, 2011. 44 с.

¹²¹ Петрочко, Ж., Слезанська, Г., Горішна, Н., Столярик О. (2023). Виклики створення і розвитку соціальної послуги денного догляду дітей з інвалідністю». *Ввічливість. Humanitas*, 5. С. 67–77.

¹²² Закон України «Про соціальні послуги». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text>.

¹²³ Соціальна підтримка внутрішньо переміщених осіб. Український соціум. / За ред. Т. В. Семигіна, Н. Є. Гусак, С. О. Трухан. К., 2015. №2. 266 с.

Ще однією відносно новою технологією у роботі з дітьми соціально вразливих груп є використання методу врахування сильних сторін. Організація соціальної роботи відділу у справах дітей з соціально вразливими дітьми/сім'ями, які перебувають у СЖО спрямована, в першу чергу, на виявлення і активізацію внутрішніх ресурсів соціально вразливої дитини/ сім'ї, що є вагомим стимулом для позитивних змін. Під «сильними сторонами» розуміється позитивний потенціал, ресурси та захисні фактори дитини/сім'ї. Усвідомлення і визнання соціально вразливою дитиною/сім'єю, власних сильних сторін, підсилює віру в можливість позитивних змін життєвої ситуації, що склалася. Вміння помічати і використовувати сильні сторони клієнтів або членів соціально вразливої сім'ї додає фахівцю з соціальної роботи ВСД впевненості в тому, що клієнти мають потенціал до змін (Соціальна, 2008, с. 17¹²⁴).

У роботі з соціальною вразливістю дитини/сім'ї, фахівець із соціальної роботи може покладатись на ресурси та захисні фактори сім'ї (сильні сторони) – все те, що допомагає сім'ї долати труднощі: достатній освітній рівень, родинні традиції взаємодопомоги, сімейні цінності, достатній рівень компетентності, самоорганізованість, наявність роботи тощо (Соціальна, 2004, с. 67¹²⁵).

Впровадження методу врахування сильних сторін передбачає тісну тривалу взаємодію фахівця відділу у справах дітей та клієнта: клієнт соціальної роботи не тільки отримує соціальну послугу, а у співпраці з фахівцем спільно формує цілі і завдання, визначає власні ресурси і планує шляхи досягнення цілей. Замість того, щоб зосередитися на проблемах і життєвих негараздах клієнтів, фахівець центру соціальних служб фокусується на прагненнях, можливостях, здібностях і ресурсах клієнта, надання йому якісної допомоги у досягненні своїх цілей. Підхід у роботі фахівця відділу у справах дітей за принципом сильних сторін має шість складових: орієнтація на цілі; свідомий вибір; оточення людини; оцінка сильних сторін; оцінка сильних сторін з огляду на поставлену ціль; взаємовідносини,

¹²⁴Соціальна педагогіка : [мала енциклопедія] / За заг. ред. проф. І.Д.Звереві. К. : Центр учбової літератури, 2008. 336 с.

¹²⁵Соціальна робота: в 3-х ч. Ч. 1.: Основи соціальної роботи / Н.Б. Бондаренко, І.М. Грига, Н.В. Кабаченко та ін. За ред. Т. Семигіна, І. Грига. К.: Вид. дім. «Києво-Могилянська академія», 2004. 178 с.

розвиток сподівань/очікувань клієнтів (Соціально-педагогічна, 2010, с. 267-268¹²⁶).

Використання методу врахування сильних сторін фахівцем із соціальної роботи відділу у справах дітей є основною формування у дітей із соціально вразливих груп бажання змін, стимулює до виправлення власної та сімейної життєвої ситуації, надає знання і уміння швидкого пошуку та якісного використання внутрішніх і зовнішніх ресурсів. У практичній соціальній роботі за цим методом фахівець соціальної роботи відділу у справах дітей при спілкуванні з клієнтом або членами соціально вразливої сім'ї акцентує увагу на позитивних змінах, особливо, якщо попередньо обумовлене планом роботи завдання було виконано. При цьому негативні моменти розглядаються фахівцем відділу у справах дітей як можливі перспективи до змін, а ніж як недоліки (Практика, 2016, с. 96-99¹²⁷).

У роботі з дітьми/сім'ями із соціально вразливих груп чи тими, які перебувають у складних життєвих обставинах, пошук «сильних сторін» та ресурсів є досить складним завданням, особливо на початку спілкування. У кожному конкретному випадку позитивні моменти є індивідуальними, наприклад: соціально вразливому індивіду соромно за свій спосіб життя перед знайомими; підтримка родичів; любов та прихильність до дітей; налаштування на співпрацю, готовність до позитивних змін; бажання реалізувати бажання і плани; минулий позитивний благополучного життя тощо. Практика соціальної роботи доводить, що у будь якій життєвій ситуації можна знайти позитивні моменти, які є підґрунтям для подальшої ефективної роботи. Завданням фахівця відділу у справах дітей на початку роботи з клієнтом/сім'єю є побудувати складну систему стосунків форматі «суб'єкт-суб'єктної» взаємодії, орієнтованої на досягнення запланованого результату (Шуль, 2023, с. 49¹²⁸).

¹²⁶ Соціально-педагогічна робота з проблемними сім'ями : посібник / Капська А.Й., Олексюк Н.С., Калаур С.М., Фалинська З.З. Тернопіль: Астон, 2010. 304 с.

¹²⁷ Практика надання соціальних послуг сім'ям, які перебувають у складних життєвих обставинах (науково-методичний збірник) / За ред. Комарової Н. М. / Держ. ін.-т. сімейної та молодіжної політики, Київський міський центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. К., 2016. 112 с.

¹²⁸ Шуль В.І., Олексюк Н.С. (2023). Особливості надання соціальних послуг в територіальній громаді в умовах воєнного стану / *Magisterium: збірник статей здобувачів вищої освіти другого (магістерського) рівня. Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка*. Тернопіль: Видавництво ВЕКТОР. 51–54.

Прийоми, які використовуються для визначення особою/сім'єю, які перебувають у СЖО наведені в таблиці 1 (Удовенко, 2012, с. 140¹²⁹).

Таблиця 1.1

Мотиваційні прийоми визначення власних ресурсів особи/сім'ї у подоланні проблем

№	Мотиваційний прийом	Опис прийому
1.	«Ми зробимо це разом»	Для того, щоб особа/сім'я повірила у те, що має власні ресурси для подолання СЖО, фахівець з соціальної роботи має скласти план соціальної роботи разом із клієнтом/членами сім'ї і розподіляти відповідальність за виконання того чи іншого завдання між собою і клієнтом/членами сім'ї
2.	«Ви здатні зробити це самостійно»	Певні заплановані завдання фахівець з соціальної роботи може виконати швидше й краще за клієнта/сім'ю. Проте завдання соціальної роботи полягає в наданні допомоги у відновленні або набутті клієнтом/сім'єю необхідних соціальних навичок, тому важливо спонукати клієнта/членів сім'ї самостійно виконати заплановану діяльність.
3.	«Радіємо разом»	Для осіб/сімей, які перебувають у СЖО, навіть невеликі позитивні зрушення і результати є суттєвим кроком на шляху до покращення ситуації. Фахівець з соціальної роботи повинен вміти помічати ці зміни, підкреслювати їх і радіти разом із клієнтом/сім'єю, що додає впевненості в тому, що їхня ситуація не безнадійна, що вони самостійно можуть подолати труднощі

У процесі надання соціальних послуг та соціальної допомоги сім'ям, дітям та молоді фахівець соціальної роботи має враховувати, що варіативність і нестабільність стану клієнтів та сформованих контактів. У процесі соціальної роботи відбуваються постійні зміни особистості клієнта, стосунків з спеціалістом, реагування зовнішнього оточення, наявних ресурсів. Це впливає на взаємодію, причому зміни можуть бути як позитивними, так і негативними, і мають враховуватися при корегуванні форм та методів соціальної допомоги (Шуль, 2022, с. 50¹³⁰). Напрями варіативності стосунків передбачають,

¹²⁹Удовенко, Ю. М. (2012). Специфіка соціально-психологічної допомоги дітям, які зазнали впливу несприятливих умов соціалізації. Правничий вісник Університету «Крок», (12), 135–142.

¹³⁰ Шуль В.І., Олексюк Н.С. (2022). Особливості надання соціальних послуг вразливим категоріям населення в об'єднаній територіальній громаді / Magisterium: збірник статей здобувачів вищої освіти другого (магістерського) рівня за матеріалами студентського науково-практичного круглого столу (Тернопіль, 14 грудня 2022 року) / Міністерство освіти і науки

що: кожний клієнт є особистістю, здатною до змін і розвитку як під дією внутрішніх факторів, так і зовнішніх умов життя; стосунки клієнта з фахівцем не є постійними і можуть змінюватися у процесі роботи; стосунки клієнта з його соціальним оточенням не є постійними і можуть змінюватися при зміні життєвих обставин; надання клієнту соціальної допомоги має враховувати його індивідуальні особливості, соціально-економічний, національну належність, специфіку стосунків з соціальним оточенням; у процесі соціальної роботи відбувається корекція поведінки клієнта, змінюється його позиція, світосприйняття (Шуль, 2023, с. 49¹³¹).

При налагодженні контактів із клієнтом/сім'єю і плануванні взаємодії особлива увага має приділятися життєвій історії клієнта/сім'ї, що дозволяє визначити причини, які спровокували складну життєву ситуацію. Подальша індивідуальна робота з клієнтом/сім'єю має орієнтуватися на створення умов усвідомлення і переосмислення клієнтом або членами сім'ї власного життєвого досвіду, визначення життєвих уроків та пошуку шляхів виходу із складної життєвої ситуації (Соціальна, 2020, с. 54¹³²).

Для використання описаних технологій, методів роботи з дітьми із соціально вразливих груп, фахівець із соціальної роботи відділу у справах дітей повинен володіти ключовими переконаннями, навичками ефективної взаємодії з людьми, чітко усвідомлювати моральні цінності, мати громадянську позицію. При цьому до фахівця відділу у справах дітей висуватиме наступні вимоги: наявність відповідної освіти, навичок та вмінь; **ресурсність**; уникання стереотипів; **нейтральність** під час роботи; **доступність**; **уміння** ясно і чітко доносити свої думки; **здатність** проявляти справжню участь у взаємодії з клієнтом, використання активного слухання; **надійність**, **безпечність**, **чесність**; **впевненість** у собі та повага до інших; швидка реакція на зміни, адаптація до ситуації. Важливо, щоб фахівець із соціальної роботи ставився з повагою до

України, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. Тернопіль: Видавництво ВЕКТОР. 49–53.

¹³¹Шуль В.І., Олексюк Н.С. (2023). Особливості надання соціальних послуг в територіальній громаді в умовах воєнного стану / *Magisterium: збірник статей здобувачів вищої освіти другого (магістерського) рівня*. Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. Тернопіль: Видавництво ВЕКТОР. 51–54.

¹³²Соціальна робота в Україні: Навчальний посібник / За ред. О.В.Безпалько, І.М. Яковенко. К.: НАКККіМ, 2020. 233 с.

людей, яким надає допомогу, незалежно від відмінностей у шкалах цінностей та переконань. Фахівець відділу у справах дітей має усвідомлювати межі своїх повноважень та розуміти, що він не є суддею життя, вчинків і поглядів іншої людини (Кулик, 2020, с. 36¹³³).

До шляхів оптимізації змісту професійної діяльності фахівця із соціальної роботи з вразливими групами населення у громаді щодо покращення якості їх життя, відносимо: розробку та впровадження програм з покращення якості життя для усіх вікових категорій осіб, виходячи із вікових (гендерних, культурних та ін. особливостей); налагодження партнерської взаємодії з усіма зацікавленими у підвищенні рівня якості життя населення сторонами; організацію і проведення інформаційних кампаній, спрямованих на покращення якості життя жителів територіальної громади; навчання як фахівців із соціальної роботи, які надають соціальні послуги, так і посадових осіб установ, організацій, служб з підвищення рівня якості життя населення; упровадження в роботу фахівця/соціальної служби кращих закордонних і вітчизняних практик покращення якості життя населення громади.

1.3. Профілактика міжособистісних конфліктів у підлітковому середовищі

Швидкий темп життя, економічні й політичні зміни в сучасному суспільстві спричинили зміни моральних норм поведінки молодих людей, особливо, підлітків. Велике зростання відхилень в поведінці та особистісному розвитку дітей, негативізм, егоїзм, цинізм чітко помітне в міжособистісних стосунках нинішніх учнів. Так, внаслідок цього в учнівських колективах завжди формується негативний морально-психологічний клімат, збільшується рівень конфліктності. У підлітковому віці спостерігається тенденція до конфліктів ще й з учителями та батьками.

Міжособистісне спілкування відіграє велике значення у психосоціальному розвитку підлітка, яке стає провідною діяльністю та вагомо впливає на процес і результат його навчальної діяльності.

¹³³ Кулик І.В. (2020). Соціальна робота з різними групами клієнтів: навчальний посібник. Івано-Франківськ: НАІР. 236с. URL: <https://ksptsr.pnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/71/2023/02/posibnyk-srzhkh.pdf>

Актуальним на часі є вивчення соціально-психологічних явищ, які ведуть до виникнення різноманітних суперечностей. А також і впровадження програм, щоб ефективно їх врегулювати і запобігти їхнім руйнівним наслідкам. Саме вивчення психології конфлікту надає можливість кожній окремій особистості заглибитися у таємниці свого «Я» і віднайти там те, що допоможе їй по-іншому оцінити навколишній світ і побудувати стосунки з оточенням на основі злагоди й гармонії.

Проте, питанням вирішення причин негативізму у співтовариствах підлітків, висвітлення їхніх умов та оптимізації взаємостосунків, особливо пошуку шляхів профілактичного й корекційного конфлікту у підліткових колективах учнів. На жаль, у науковій літературі їм не приділено належної уваги.

Проблемою конфлікту цікавляться майже всі наукові дисципліни. Конфліктологія сформувався як напрям в соціології у XX столітті. Суть її полягає у вивченні закономірностей зародження, виникнення, розвитку, розширення, а ще включає закінчення конфліктних ситуацій будь-якого типу.

Так, важливу роль має у цій сфері дослідження В. Орланського, П. Прибутько, Р. Михайленка, Л. Дубчака, С. Калаур, З. Фалинської та ін. Вони розкривають основну суть конфлікту та визначають його основні функції, а також структуру і причини.

Феноменології конфлікту – одному з основних видів спілкування присвячено роботи В. Дружиніна, Г. Кримської, В. Панчука, М. Станкіна та ін. Різні класифікації конфліктів підкреслено в дослідженнях А. Бодальова, В. Ляудіс, Т. Чмут, Г. Чайки та ін.

Особливо важливими є дослідження особливостей міжособистісних конфліктів саме у підлітковому віці, як одному із найважливіших етапів життя людини. Проблеми конфлікту в структурі міжособистісних стосунків підлітків вивчало багато науковців, зокрема Л. Божович, Ю. Гільбух, Є. Донченко, Т. Драгунова, В. Караковський, Г. Ложкін та ін., проте й досі недостатньо висвітлено проблеми ступеня сприятливості міжособистісних стосунків у колективі підлітків на формування гармонійного та безконфліктного виховного середовища; не вирішені питання ефективного формування позитивно спрямованого учнівського колективу підлітків на основі врахування особливостей

протікання провідної діяльності віку й нівелювання конфліктних ситуацій.

1. Наукова інтерпретація конфлікту: сутність, типи, структура.

Динаміка розвитку міжособистісного конфлікту

У найдавніші часи прогресивне людство намагається вирішити різні суперечності і бажають про суспільство, у якому немає конфліктів. Створення державних інтересів завжди можна розглядати як велику мрію, щоб мати універсальний механізм, щоб запобігти і розв'язати конфлікти. У дуже давніх законах хетського царя Хаммурапі знаходяться багато способів для вирішення різноманітних суперечок. Відомо, що за переказами, цар Соломон прославлявся завдяки своїй мудрості і умінню недопускати та вирішувати конфлікти.

Нинішні конфлікти – це повсякденна дійсність. Щоб ефективно вирішити виникаючі проблеми, кожній людині потрібно засвоїти визначений мінімум теоретичних знань, а також практичні навички поведінки в конфліктних ситуаціях.

Конфлікт (від лат. сл. – conflictus) – це зіткнення сторін, думок, сил. Основні причини зіткнення є різні проблемні ситуації в житті: складні фінансові ресурси, дуже важливі життєві установки, повноваження влади, особистісні розходження та ін. Конфліктна взаємодія може припускати деякі протиріччя сторін, це дії, які будуть спрямовані один проти одного. Дійсно, ці протиріччя існують деякий час і не будуть переростати у суперечність. Особливо потрібно бути уважним, якщо в основі конфлікту є протиріччя, то, звичайно, причина яких – це несумісність інтересів, потреб і цінностей. Вони часто перетворюються у велику боротьбу різних сторін та реальне протиборство.

Поняття «конфлікт» трактується по-різному в науковій літературі. Багато є наук, які пояснюють по-своєму поняття природи конфлікту. Цікаво, що кожне трактування охоплює неоднозначні соціальні процеси. А вони можуть стати головною причиною для вузьких та широких форм розуміння конфлікту.

Так, С. Калаур, З. Фалинська пояснюють, що конфлікт – це зіткнення протилежних інтересів (цілей, позицій, думок, поглядів тощо) на ґрунті суперництва. Ця відсутність взаєморозуміння з різних

питань, пов'язане із гострим емоційним переживанням (Калаур, Фалинська, 2010¹³⁴).

А. Анцупов і А. Шипілов трактують таке формулювання: «Під конфліктом розуміється достатньо гострий спосіб усунення протиріч, які можуть виникати у процесі взаємодії, що полягає саме в протидії суб'єктів конфлікту і звичайно супроводжується негативними емоціями»(Анцупов, Шипілов, 2010, с. 8¹³⁵).

Конфлікт розглядається у соціологічній літературі: взаємодія двох об'єктів, які мають несумісні цілі, а також способи досягнення цих цілей.

Отож, конфлікт – це завжди відкрите протиборство, а головними суперечностями якого є потреби, інтереси й цінності, в процесі якого відбувається зіштовхнення двох і більше суб'єктів, їх учасників соціальної взаємодії.

Є багато досліджень з проблем класифікації конфліктів, але, на жаль, ще немає одної точки зору. Після здійснення аналізу наукових джерел можна виокремити основні види конфлікту. (табл. 1.1) (Долинська, 2010¹³⁶)

Так, враховуючи мотивації конфлікту їхнє суб'єктивне сприйняття ситуації, доцільно виділити такі види конфліктів:

1. Помилковий конфлікт – це такий суб'єкт, який бере до уваги ситуацію як конфліктну, хоча конкретних причин немає;

2. Потенційний конфлікт – це певні причини, щоб виникли конфлікти. Зате в даний час деяка з цих сторін чи кілька сторін через причину, або через недолік інформації ще до кінця не можуть усвідомити конфліктну ситуацію;

3. Істинний конфлікт – це дійсна суперечність між сторонами. Так, його розділяють на такі підвиди:

- конструктивний – він виникає на основі реально існуючих між суб'єктами протиріч;
- випадковий – він може трапитися через деякі непорозуміння чи навіть випадковий збіг обставин;

¹³⁴ Калаур, С. (2010). Соціальна конфліктологія : навчальний посібник. С. М. Калаур, З. З. Фалинська. Тернопіль : Астон, 360 с.

¹³⁵ Анцупов, А., Малишев, А. (1996). Введення в конфліктологію: як попередити та вирішувати міжособистісні конфлікти: підруч. Київ, 103 с.

¹³⁶ Долинська, Л., Матяш, Л. Психологія конфлікту : навч. посіб. К. : Каравела, 304 с.

Таблиця 1.2

Види конфліктів

№ з/п	Основа класифікації	Вид конфлікту
1.	Особливості сторін	– міжособистісні, – особистістю і групою, – внутрішньогрупові, – між малими і великими соціальними суспільствами, – міжетнічні, – міждержавні.
2.	Сфери громадського життя	– політичні, економічні, ідеологічні, соціальні, юридичні, сімейно-побутові, соціокультурні конфлікти.
3.	Мотивація конфлікту	– виникаючих у зв'язку з розподілом владних повноважень і позицій; – приводу матеріальних ресурсів; – приводу цінностей найважливіших життєвих установок.
4.	Форм, методів та інтенсивності протидії	– насильницькі й ненасильницькі, – більш інтенсивні й менш інтенсивні, – відкриті й закриті (латентні).
5.	Часу протікання	– затяжні, – швидкоплинні.
6.	Масштабів поширення	– локальні, – широкомасштабні.
7.	Цілей конфлікту і його наслідків	– позитивним або негативним, – конструктивним або деструктивним.
8.	Психічний стан сторін і відповідна цьому стану поведінка людей	– раціональні, – емоційні.

- **зміщений** – виникає на помилковій підставі, коли насправді причина схована. Прикладом може бути студент, який має суттєву незадоволеність низькою оцінкою своїх знань та планує час, щоб вступити в дискусію з викладачем, який його екзаменує;
- **невірно приписаний** конфлікт – це буває конфлікт, у якому істинний винуватець, суб'єкт конфлікту, що може знаходитися за «кулісами» протистояння, а в конфлікті ще й замішані учасники, які не мають ніякого до нього відношення.

Наприклад, людина обвинувачується у злочині, якого вона не робила (Ложкін, 2006¹³⁷).

Науковці А. Анцупов і А. Шипілов доводять, що конфлікти еволюційно взаємозв'язані. Насамперед історично з'явилися зооконфлікти, згодом внутрішньоособистісні, а потім 3 види конфліктів між групами, а далі – міжнародні конфлікти. Так, думають багато науковців про надзвичайно важкі конфлікти в результаті еволюції. Вони завжди включають для себе деякі прості елементи.

Типологія конфліктів, так думає Н. Леонова, ускладнюється внаслідок різних обставин:

- конфлікти належать до числа соціально-психологічних явищ. Їхні межі розпливчаті;
- конфлікт має зазвичай багато сторін, різних властивостей та аспектів, що часто потрібний комплексний підхід до його дослідження;
- процес конфлікту, якщо враховувати точку зору його природи та причини виникнення і наслідки. Прихованість їхніх глибинних джерел, а ще причин конфліктів, основних мотивів його учасників – це суттєва перешкода, яка може унеможливлювати достеменність ідентифікації типу конфлікту відповідно до критеріїв;
- аналізуючи конфліктні ситуації неможливо практично усунути ціннісні та ідеологічні орієнтації, яка чітко зумовлюється інтересами науковця.

Здійснюючи аналіз структури конфлікту, потрібно систематизувати його найважливіші складові, а саме: конфліктуючі сторони; зона розбіжностей; образ ситуації, мотиви; дії; умови перебігу конфлікту; завершення конфлікту (Киричук, Роменця, 1996¹³⁸). Звичайно, що сторонами або безпосередньо учасниками міжособистісного конфлікту можуть також виступати окремі особистості або групи людей. Тому є ймовірність різних типів конфліктів: «особистість-особистість», «особистість-група» і «група-група». Так, характеристики учасників конфлікту досить часто мають вплив на його виникнення та розвиток. Проте, окрім характеристики

¹³⁷ Ложкін, Г. Повякель, Н. (2006). Психологія конфлікту: теорія і сучасна практика : навчальний посібник. Київ : ВД «Професіонал», 416 с.

¹³⁸ Основи психології (1996). Підручник / за ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. К. : Либідь, 632 с.

учасників, конфлікт достатньо залежить від соціально-психологічного середовища, в якому традиційно представлені багатогранні соціальні групи із специфічною структурою, динамікою, нормами, цінностями тощо. Але без урахування впливу цього параметру важко зрозуміти змістовну сторону конфлікту.

Поняття «суб'єкт і учасник» конфлікту не завжди тотожні. Так, суб'єкт практично є завжди активна сторона, яка навіть може створити конфліктну ситуацію і трішки повпливати на розвиток конфлікту, але в залежності від власних інтересів. Звичайно, що учасники конфлікту можуть свідомо брати участь у конфлікті, а можуть чисто випадково чи з примусу бути втягнуті у конфлікт. Так, під час розвитку конфлікту статуси учасників і суб'єктів мають право мінятися місцями.

Розрізняють прямих і непрямих учасників конфлікту. Останні представляють визначені сили, що можливий варіант переслідування в чужому конфлікті свій власний інтерес. А непрямі учасники:

- а) спровоковують конфліктуючу ситуацію і сприяють її розвитку;
- б) сприяють зменшенню інтенсивності конфліктів чи навіть повному його припиненню;
- в) підтримують ту чи іншу сторону, чи обидві сторони одночасно.

Також непрямі учасники конфлікту планують визначену частину навколишньої соціального середовища, у якому можуть протікати конфлікти. Саме тому *соціальне середовище* дуже часто виступає каталізатором, або стримуючим чи нейтральним фактором розвитку конфлікту (Киричук, Роменця, 1996¹³⁹).

Відомо, що в соціології конфлікту часто використовується поняття «сторона конфлікту», що може припускати включення як прямих, так і непрямих учасників конфлікту. Деколи непрямі учасники є третьою стороною, або третіми учасником. Суб'єкти й учасники соціального конфлікту можуть мати різні ранги, статуси і мати визначену силу (Пірен, 2000¹⁴⁰).

Одним із головних елементів конфлікту є *об'єкт*, тобто головна причина, мотивація, рушійна сила конфлікту. Ці об'єкти можна поділити на три види.

¹³⁹ Основи психології (1996). Підручник / за ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. К. : Либідь, 632 с.

¹⁴⁰ Пірен, М. (2000). Конфлікт і управлінські ролі: соціально-психологічний аналіз : навчально-практичний посібник. К. : УАДУ, 200 с.

1. Об'єкти, що не можуть бути розділені на частини, володіти ними разом із ким-небудь неможливо.
2. Об'єкти, що можуть бути розділені в різних пропорціях між учасниками конфлікту.
3. Об'єкти, якими обоє учасників конфлікту можуть володіти спільно. Це ситуація «мнимого конфлікту» (Пірен, 2000).

Зазвичай конфліктні ситуації часто стаються тоді, коли є деяка розбіжність. І це є елемент суперечки, факт, питання, що викликає саме ці суперечності. Але, на жаль, цю зону не можна легко розпізнати. Спостерігається, що і самі учасники конфліктних ситуацій не до кінця її уявляють. Трапляється так, що невідомі або навіть випадкові деталі бувають частково відображенням або навіть проявом більш глибоких розходжень, які можуть також залишитися для конфліктуючих неусвідомленими. Часто трапляється так, що розходження «по суті» посилюється розходженням з приводу оцінки поведінки, манери мовлення і, взагалі, морального складу один одного. Так, зона розбіжностей «розбухає», саме в ній загоряється все нове і нове вогнище суперечки. Або коли конфліктуючі дійшли згоди з деякого питання, то зона їх розбіжностей часто звужується. А зникає вона при видаленні всіх розходжень. (рис. 1.1).

Цікавим є те, що практично всі учасники конфлікту мають своє бачення або чіткий образ даної ситуації, яка створена в зоні розголосся і бажає охопити обставини, які пов'язані з ним. Але ці бажання не завжди збігаються, і кожен конфліктант розуміє ту чи іншу ситуацію по-різному і це, власне, і також дає підставу створювати для їх зіткнення деяке підґрунтя. Усі ці образи конфліктної ситуації (ідеальні карти ситуації) також включають в себе певні уявлення учасників конфлікту про самих себе (свої потреби, можливості, цілі, цінності), протилежну сторону (потреби, цінності, можливості, цілі), ситуацію і умови перебігу конфлікту (Пірен, 2000¹⁴¹).

¹⁴¹ Пірен, М. (2000). Конфлікт і управлінські ролі: соціально-психологічний аналіз : навчально-практичний посібник. К. : УАДУ, 200 с.

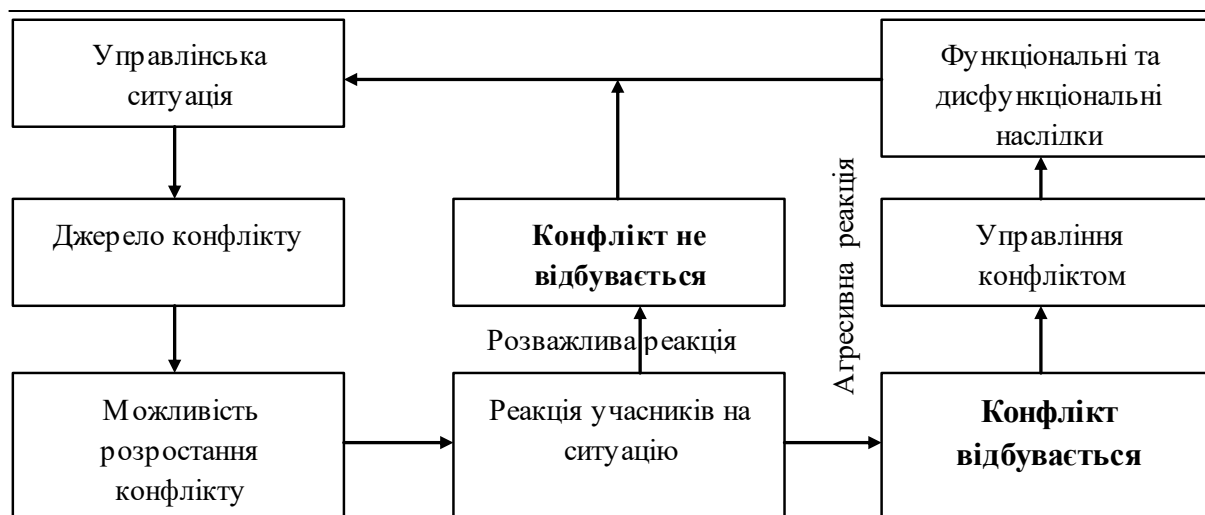

Рис. 1.1. Модель конфлікту як процесу

Дійсно, щоб усунути конфлікти, треба зрозуміти причини його виникнення, а далі здійснити дослідження щодо мотивів та цілей його учасників. А також визначити, як далеко зайшли обидві сторони у своєму зіткненні. Отже, це має допомогти підібрати основні методи управління конфліктними ситуаціями.

Так, конфліктні ситуації є першоджерелом конфліктів. Інцидент завжди не дуже приємна подія чи деяке непорозуміння, яке швидко вражує інтереси однієї зі сторін та часто призводить до більш активної протидії. І саме конфлікт може спровокувати кризу суперечностей між людьми, яке може бути пов'язане із погіршенням стану стосунків між ними (Гребеньов, Ковальова, Красносов, 2011¹⁴²).

Варто вказати, що аналіз будь-якого міжособистісного конфлікту, потрібно обов'язково дотримуватися характеристики певного соціального середовища, в якій цей конфлікт відбувся. Безперечно, ці параметри і визначають поведінку конфліктних сторін.

Отже, суттєві процеси міжособистісного сприйняття і пізнання в конфліктних ситуаціях відомі чималою зацікавленістю в побудові потрібного психологічного образу партнера, а ще враховується інтенсивність роботи щодо інтерпретації і прогнозування його поведінки.

Незаперечним є той факт, що тривалі конфліктні стосунки сприяють руйнуванню внутрішнього світу людиною і навіть до повної втрати власного «Я». Очевидно, де відбувається конфлікт – це нових

¹⁴² Гребеньков, Г., Ковальова, І., Красносов Ю. та ін. (2011). Конфліктологія. під ред. Г. В. Гребенькова. Львів : «Магнолія 2006», 229 с.

змін. Оскільки особливо конфлікт «змушує» залишити стереотипи в минулому і створити умови для пошуку проблемів і руху прогресивного розвитку, утверджувати філософію нового світосприйняття. Зате в епоху великих радикальних змін потрібно встановитися нову конфліктологічну парадигму, яка спонукає інакше спостерігати за світом та бачити його не тільки як поле суперечностей та різних інтересів і цінностей особистостей, а ще як здатність створити в цій протилежності щось сучасне і цінне, яке, безперечно, об'єднує людей та швидко відкриває сучасні перспективи, щоб реалізувати їх можливості. Принцип їх відмінностей у великій мірі зумовлюється у зовнішньому середовищі. Є такі досить головні умови перебігу конфлікту:

- просторові;
- часові;
- соціально-психологічні.

Міжособистісний конфлікт визначається як ситуація суперечностей учасників. Сприймане і пережите ними є головною психологічною проблемою. Її терміново потрібно вирішувати.

Аналізом встановлено, що міжособистісні конфлікти мають свої характерні ознаки, а саме:

- суперечності людей відбуваються безсумнівно, саме тут і зараз, і, безперечно, на основі зіткнення їх особистісних мотивів. Суперники зустрічаються віч на віч;
- стають відомими такі причини: загальні і приватні, об'єктивні і суб'єктивні;
- для деяких суб'єктів конфліктної взаємодії – це так званий «полігон» випробування характерів їхніх темпераментів та проява здібностей, інтелекту, сильної волі та різних індивідуально-психологічних особливостей;
- вони кардинально різняться ефективною емоційністю і практичним охопленням їхніх всіх сторін відносин між суб'єктами, які конфліктують;
- ці інтереси зачіпають не тільки тих, що конфліктують, але, дійсно, і тих з ким вони завжди пов'язані не тільки службовими, але і міжособистісними відносинами.

Міжособистісний конфлікт я – соціальне явище є найпоширенішим. Воно виникає на різному етапі визначення цілей,

їхнього розподілу ресурсів, та обов'язків. Також під впливом особливостей характерів людей, їх знань, системи цінностей та сприйняття тощо. Основа конфлікту – це персональна недовіра чи неприязнь між ними, яка дуже часто породжена різною мотивацією, їхніми відмінностями у сприйнятті або конкуренцією. Він розглядається як структурний процес, що розгортається в певному часі, а також має деякі стадії для свого виникнення і перебігу та завершення. Мова йде в цьому випадку про розвиток міжособистісних конфліктів. Різні форми динаміки конфліктів визначаються в тому, що:

- конфлікт – це своєрідний характер, що завжди проходить послідовність передбачення стадій. Він активно зароджується, а потім систематично розвивається;
- конфлікт – це процес певної фази, а взаємодія суб'єктів призводить до змінення соціальної ситуації. Дуже часто змінюються чіткі правила та основні принципи поведінки, їх статус особистості та умови життєдіяльності;
- конфлікт – це взаємодія двох суб'єктів де дії з їхніх сторін – це реакція на дію іншої сторони. Проте всі дії цієї сторони керуються так, щоб зайняти протилежну сторону позиції. Вона розглядається як дуже сприятлива і надзвичайно приваблива. Гострий характер конфліктної взаємодії – це предмет розбіжностей та співвідношення сил і зовнішніх умов (Донченко, 1987¹⁴³).

Ці форми в реальному вигляді трапляються у житті досить рідко. В основному конфлікти мають змішані форми.

Великий інтерес викликає ця унікальна система розвитку конфлікту науковця з Америки Р. Рамеля. Цей відомий дослідник наголошує на п'ятьох послідовних етапах розвитку конфліктів:

1. Латентний етап – це один із перших, який йде попереду власного зіткнення. Так, на цьому етапі виникають відмінності, щоб зовнішньо спостерігати: в диспозиціях, певних цінностях, деяких правилах поведінки, що завжди створюють великий потенціал суперечностей. Тому є певна соціальна напруженість. Вона засвідчує наявність конфліктних ситуацій.

¹⁴³ Донченко, Е., Титаренко Т. (1987). Особистість: конфлікт, гармонія. К. : Політвидання України. 158 с.

2. Ініціюючий етап – це певна подія, яка провокує індивіди до надзвичайно активних дій.

3. Етап балансування сил – це оцінювання потенційних можливостей один в одного, які примножують сили і шукають ефективне вирішення проблеми. Сторони, щоб вирішити ці дії пристосовуються до певних обставин, які виникли.

4. Етап балансу сил – це певні заходи, щоб змінювати обставин, а також вирішувати проблеми та усувати їхні протиріччя. Такі зміни призводять до п'ятого етапу.

5. Етап розколу – це зазвичай кожна зі сторін, яка знову вступає в певне єдиноборство.

Традиційно саме під такою динамікою розвитку конфлікту розуміємо термінову або поетапну змінність відношень. Вона залежна від особливостей певної специфіки стосунків між особами. Це характеризується унікальністю всіх учасників і значимістю цілей, що завжди переслідують та враховуються певними фактори дійсності, які впливають на них.

У контексті дослідження слід вказати на об'єктивні та суб'єктивні чинники, дія яких впливає на конфлікт. Об'єктивні чинники зумовлені деякими умовами існування, що суттєво є соціально-психологічними особливостями особистості: ефективна освіта, високий рівень кваліфікації, певний діапазон здібностей і можливостей, а також незадоволеність амбіцій, наявність їхніх лідерських домагань у деяких представників однієї групи, а також їхні потреби та установки. Суперечності даних якостей дійсно завжди призводять до деякого непорозуміння і розпаду контактів. Суб'єктивні чинники – це стимули, щоб вирішити певні конфліктні дії, що зумовлюються ілюзорними обставинами. Людство неправильно розуміє ситуацію, в якій часто перебуває. Ілюзії – це причини, які попереджують конфлікт і стимули, які завжди підтримують і посилять його. Існує закономірність, що два суб'єкти можуть мати різне бачення одного і того ж. Адже всі вони думають, що бачення іншого – ілюзорне. Будь-яке бачення – це ілюзія. (Ложкин, Повякель, 2000¹⁴⁴).

Існують такі типи ілюзій, які змушують людей актуалізувати конфлікт:

¹⁴⁴ Ложкин, Г. Повякель, Н. (2000) Практична психологія конфлікту : навч. посібник. К. : МАУП, 256 с.

- Ілюзія «виграшу-програшу».
- Ілюзія самовиправдовування.
- Ілюзія дзеркального сприйняття.
- Деякі напрями конфліктної боротьби – це дії, які спрямовані, щоб підірвати сили супротивника. Розвиток конфліктів часто супроводжується тим, що конфліктуючі особистості виконують і використовують деяку перевагу сил на свою користь. А бажання усунути конфлікт з «позиції сили» часто є в ультиматах, погрозах, насильницьких діях із ціллю добиватися від суперника підкорення, а також змусити його виконувати те, що вимагають від нього.

Завжди, будь яка динаміка розвитку конфлікту має певні стадії: передконфліктна стадія, власне конфлікт, вирішення конфлікту, післяконфліктна стадія (Дуткевич, 2005¹⁴⁵). Визначимо докладніше кожен зі стадій.

1. Передконфліктна стадія (власне це виникнення конфліктів) – це конфлікт, що ніколи не виникне раптово, а йому будуть передувати сховані або навпаки відкриті соціально-психічні процеси, які спостерігаються між особистостями.

Передконфліктну стадію розділимо на три фази розвитку:

- виникнення протиріч із приводу визначеного спірного об'єкта, недовіра, тривога; пред'явлення односторонніх чи взаємних претензій та суттєве зменшення контактів.
- охота довести правоту свою правоту і докір супротивника в неохоті виконувати різні суперечливі запитання «правдивими» методами.
- знищення деяких взаємодійних структур, а також їхній чіткий перехід від дійсних погроз до агресії, певне виникнення «образу ворога» та особлива боротьба з ним.

2. Власне конфлікт. Етап початку – це відкрите протиборство сторін, яке є результат конфліктної поведінки, де розуміють деякі дії, які можуть спрямовуватися на сторону, яка конфронтується, щоб захопити та утримати об'єкт, який суперечить, або заставити опонента, щоб він відмовився від своїх бажань, чи захотів їх змінювати. Конфліктологи розрізняють такі форми конфліктної

¹⁴⁵ Дуткевич, Т. (2005). Конфліктологія з основами психології управління : навч. посіб. К. : Центр навчальної літератури, 456 с.

поведінки. Це активно-конфліктна тобто виклик; пасивно-конфліктна – це відповідь на виклик, а також конфліктно-компромісна і компромісна.

Усі конфлікти є деякою мірою унікальним. На другій стадії розвитку виділяють три головні фази розв'язання конфлікту:

- 1) суттєвий перехід конфлікту із латентного стану у протиборство сторін. Спостерігається боротьба, яка може вестися окремими ресурсами. Дійсно, вона носить локальний характер. На цій фазі є багато варіантів, щоб закінчити цю відкриту боротьбу, а також усунути конфліктні ситуації різними ефектними методами;
- 2) наступна ескалація протиборства. Щоб досягнути своєї мети і блокувати дії супротивника, завжди є такі сучасні ресурси сторін. Отже, ці можливості, на жаль, віднайти компроміс втрачені. Така суперечливість – некерована і непередбачена;
- 3) такий конфлікт, безперечно, досягає своєї вершини, а також може прийняти форму тотальної війни, щоб застосувати усі можливі сили і засоби. Конфлікуючі сторони на цій фазі як би забувають правдиві причини, а також їхню ціль конфлікту. Тому основною метою протиборства – це максимальна втрата супротивнику.

3. Стадія вирішення конфлікту. Інтенсивність конфлікту та тривалість особливо залежна від різних цілей та установок сторін, їхніх ресурсів та засобів і методів ведення ефективної боротьби, реакції на конфлікт навколишнього середовища.

Щоб вирішити конфлікт є такі цікаві сторони виникнення подій:

- 1) велика перевага деякої зі сторін може дозволити нав'язувати їй невпевненому опоненту часткові умови, щоб припинити конфлікт;
- 2) часто суперництво направляється до безперечного програшу однієї з її сторін;
- 3) суперництво дуже затягується, а також носить повільний характер, тому що є недолік ресурсів;
- 4) сторони поступаються в конфлікті. Тому вичерпують ресурси і не виявляють явного переможця;
- 5) суперництво закінчується під тиском третьої сили.

Конфлікт триватиме деякий час, доки не з'являться дійсні умови його припинення (¹⁴⁶).

Є декілька варіантів завершення конфлікту, які спрямовуються дуже часто на зміну тих чи інших конфліктних ситуацій, або деяким іншим способом вплинути на учасників, або способом частково змінити характеристики об'єкта конфлікту чи іншими способами. Наведемо певні їх способи.

- усунення об'єкта конфлікту;
- заміна одного об'єкта іншим;
- усунення однієї сторони учасників конфлікту;
- зміна позиції однієї зі сторін;
- зміна характеристик об'єкта й суб'єкта конфлікту;
- одержання нових зведень про об'єкт чи створення додаткових умов;
- недопущення безпосередньої чи опосередкованої взаємодії учасників;
- погодження учасників конфлікту до деякого рішення, а також звертання до арбітра судді, що умовити підпорядкуватись будь-якому його рішення.

Так, є метод, щоб подолати конфлікт – це примус.

Кінцевий етап стадії розв'язання будь-якого конфлікту змушує до чітких переговорів та юридичного оформлення цих домовленостей. Безсумнівно, ці міжособистісні і міжгрупові конфлікти і їхні результати переговорів можуть несуть форму, щоб усно домовитись та зобов'язати їхніх сторін. Так, певною умовою для саме важливого процесу переговорів – це і є тимчасове перемир'я. Є деякі варіанти, коли попередні домовленості сторін на стадії, на жаль, не можуть закінчити бойові дії, але і йдуть на суттєве загострення конфлікту, і бажають поліпшити свої позиції на переговорах.

Перемовини завжди вимагають компромісу між конфліктуючими сторонами і визначають також деякі процедури.

Всім відомо, що основа переговорного процесу – це метод компромісу, що заснований на певних взаєминах поступків сторін, а також методу консенсусу, який орієнтований на спільному рішення проблем, які існують.

¹⁴⁶ Дуткевич, Т. (2005). Конфліктологія з основами психології управління : навч. посіб. К. : Центр навчальної літератури, 456 с.

Безперечно, що дієві методи, щоб вести переговори та їхні ефективні результати можуть залежати не тільки від ставлення між двома сторонами, які борються, але і також від внутрішнього становища кожної сторони.

4. Післяконфліктна стадія. Цей кінцевий етап протистояння сторін не підкреслює, що цей конфлікт вже вирішений. Відповідно ступінь задоволення чи незадоволення сторін, які укладено мирними домовленостями досить часто завжди буде залежатиме від таких положень:

- чи суттєво вдалося в цей період конфлікту і в наступних переговорах досягнути переслідуваної цілі;
- які застосовувалися методи й способи коли відбувалася боротьба;
- чи велика кількість втрати сторін (людські, матеріальні, територіальні та ін.);
- наскільки великий ступінь ущемлення почуття власної гідності тої чи іншої сторін;
- чи змогли у результаті згоди припинити емоційну напруженість сторін;
- які основні методи були використані під час переговорів;
- чи удалося врівноважити зацікавленість сторін;
- чи цей компроміс є нав'язаний однією зі сторін чи третьою силою. Чи ефективним цей результат саме у процесі взаємного пошуку для вирішення конфлікту;
- яка буде реакція навколишнього соціального середовища на кінцевий результат конфлікту.

Післяконфліктна стадія має завжди цікаву об'єктивну реальність: нові сили, нові взаємостосунки опонентів один до одного, а також до навколишнього соціального середовища, нове бачення виниклих проблем і гарне оцінення своїх сил і можливостей в житті.

Дійсно, повне нормування відносин виникає при чіткому усвідомленні сторонами цінності їхньої адекватної взаємодії. Саме цьому сприяють викорінення поганих установок, а ще продуктивна участь у спільній діяльності, та обов'язково встановлення довіри.

2. Особливості міжособистісних конфліктів у підлітковому віці

Історія міжособистісних конфліктів така ж давня, як і наше людство. Так наковці думають, що міжособистісні конфлікти – непродуктивні прояви стосунків між особистостями. Тому вони є небажані. Проте є науковці, які схиляються до іншої думки, що в конфліктних ситуація буває і часто гарне, позитивне начало. Як правило, всі рекомендують цим скористатися, щоб досягання гарних результатів чи можливий варіант проєктувати конфлікти, з метою одержати тільки гарні результати.

Так, конфлікти між особистостями і трапляються між людьми, які вперше зустрілися, так і між тими, які навіть часто прагнуть до спілкування. І в цьому та в деякому іншому випадку надзвичайну роль у цих стосунках відіграє власне сприйняття партнера або його опонента. Відомо, що досить складна структура міжособистісного сприйняття.

Трапляється досить часто, що головними причинами міжособистісних конфліктів є деякі непорозуміння, тобто нерозуміння однієї людини іншою. Інколи це може відбуватися через деякі уявлення про предмети, факти, явища. «Ми часто очікуємо, – пише Максвелл Мольц, – що навколишні будуть реагувати на ті ж самі факти чи обставини так само, як і ми, роблячи ті ж самі висновки. Ми забуваємо, ... що людина реагує не на реальні факти, а на свої уявлення про них» (Котко, 2009, с. 164¹⁴⁷). Думки усіх людей є різноманітні, а часом навіть діаметрально протилежні. Такий факт потрібно сприймати як нормальне природне явище, не сперечатися, а пробувати зрозуміти інших.

Також міжособистісні конфлікти проходять у формі: суперництва – це завжди прагнення до домінування; суперечки – що свідчить про деякі розбіжності з приводу перебування найсуттєвішого варіанта рішення спільних проблем; дискусії – це чітке обговорення спірного питання. Відповідно до причин конфлікту, а також способів конфліктної поведінки опонентів, міжособистісний конфлікт має такі основні види результату:

- 1) відійти від вирішення конфліктів, саме тоді, коли одна зі сторін не помічає виниклих протиріч;

¹⁴⁷ Котко, Т. (2009). Психокорекційна діяльність практичного психолога з формування сприятливого психічного клімату в колективі школярів. *Психологія і педагогіка*. №7. С. 163-171.

- 2) зупинення протиріч, якщо одна зі сторін згідна з пред'явленими їй претензіями (але тільки в цей момент), або навпаки бажає вигородити себе;
- 3) компроміс – це завжди тільки взаємні поступки двох сторін;
- 4) ескалація напруженості і переростання конфліктів у велике суперництво;
- 5) силовий варіант вирішення конфліктних спорів, коли одну чи навіть дві сторони змушують силою погодитися на той чи інший варіант результату даного протиріччя (Трофімова, 2001¹⁴⁸).

Безперечно, щоб успішно вирішити конфлікт, потрібно, щоб дві сторони мали велике бажання його пошвидше розв'язати. І коли таке бажання буде виявлене хоч однією зі сторін, то і те та інше дасть більше можливості другій стороні для подальших кроків. Дуже часто в міжособистісному конфлікті люди частково взаємопов'язані взаємними образами, різними претензіями та навіть негативними емоціями. Буває, що саме перший крок на шляху до вирішення конфлікту є досить важким: кожен думає, що уступити повинен не він, а хтось інший. А зрозуміло, що готовність до ефективного розв'язання конфлікту, виявлена однією зі сторін, зіграє вирішальну роль у вирішенні конфліктних ситуацій в цілому.

Підлітковий вік – це один з найконфліктніших вікових періодів. Дослідники у цьому віці відмічають багато міжособистісних починань всього подальшого становлення особистості. Проаналізуємо його детальніше.

Складність формування особистості підлітка можна охарактеризувати суттєвими змінами, як зовнішнього так і внутрішнього фактора розвитку. А це в свою чергу суттєво пов'язане з деякою фізіологією та перебудовою організму і, звичайно, з деякою зміною стану дитини у деяких взаєминах із дорослими людьми та їхніми однолітками, з достатнім рівнем розвитку процесів, які пізнаються. Безперечно, надзвичайно особливий період, який в певний час має до формування ціннісних орієнтацій (Скрипченко, Долинська, Огороднійчук, 2001¹⁴⁹).

¹⁴⁸ Психологія (2001). Підручник / за ред. Ю. Л. Трофімова. К. : Либідь, 558 с.

¹⁴⁹ Скрипченко, О., Долинська, Л., Огороднійчук, З. та ін. (2001). Вікова та педагогічна психологія. К. : Просвіта, 416 с.

Відбуваються величезні зрушення в моральних та етичних поглядах підлітків. У молодших школярів регулюються взаємини всіх учнів за деякими нормами «дорослої» моралі. Безперечно, спочатку виступають різні стихійні дитячі норми, які є деякими властивостями «справжнього друга». Підлітки завжди хочуть мати відповідне обличчя у різних ділових та особистих стосунках класу. У кожного учня проявляється стійкість статусу у цій системі. Тому завжди є деяка тенденція, щоб закріпити саме негативний статус. Деяке сприйняття крайнього дуже впливає на почуття емоцій підлітка та викликає певне відхилення у навчальному аспекті, вихованні та поведінці (Костюк, 1999¹⁵⁰).

Особливо стає іншим і характер самооцінки підлітків. Він зараз в меншій мірі залежний від певних результатів навчання, а також великою мірою – від міжособистісного спілкування. Спостерігається швидке зростання кількості негативної самооцінки. Настає криза самооцінки. Підлітки незадоволені собою. Все це у них виникає не лише, щоб спілкуватися з друзями, а і навчатися. Певне непорозуміння критичного відношення до себе говорить про велику потребу в загальній позитивній оцінці своєї особистості з іншими людьми. А особливо це: дорослі батьки та вчителі. Найгостріше це проявляється у так звані кризові періоди розвитку.

Кризовий характер переходу свідчить про те, що у дитини з'явилися інші потреби, задоволення яких серйозно ускладнено. Криза підлітків відрізняється від усіх інших особливою гостротою і тривалістю. Це, дійсно, пов'язано з динамічним темпом розумового і фізичного розвитку підлітків, який веде до створення певних потреб, які дуже не задоволені тому, що недостатня соціальна зрілість школярів цього віку; водночас виникаючі потреби досить напружені. Криза підлітків має різницю ще в одному, досить істотному відношенні. Якщо у минулих кризах перешкоди до задоволення виникаючих потреб знаходились, в основному, зовні, то в даний момент дуже істотними є і внутрішні фактори: самозаборони, звички й риси характеру, що заважають здійснювати задумане. Часто криза підлітків пов'язана «з виникненням у цьому періоді іншого рівня самосвідомості, головною рисою якого є поява у них можливості, а

¹⁵⁰ Костюк, Г. (1999). Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. К. : Рад. школа, 386 с.

також потреби, щоб вирізняти себе, як особистість, яка володіє певними властивостями. Це породжує бажання самостверджуватися і самовиражатися.

Вивчаючи саме про розвиток сучасного рівня самосвідомості, не можна не пригадати про розвиток рефлексій, адже вона фактично є механізмом самосвідомості. Саме рефлексія веде до становлення найновішого рівня самосвідомості. Під рефлексією ми думаємо, що це дослідницький акт, який спрямований людиною на себе, а також власні психічні процеси, особистісні особливості, що проявляються у поведінці й спілкуванні з оточуючими. Слід також дотримуватися внутрішньої позиції підлітка.

Внутрішня позиція відіграє певну роль в утворенні підліткової кризи. Як правило, підлітки хочуть бути дорослими людьми. Їх, безсумнівно, не задовольняє ставлення до себе, як до дітей. Вони хочуть незалежної рівноправності з дорослими, справжньої поваги; інше ставлення їх ображає і принижує (Говорун, 1997¹⁵¹).

В V класі (на початку підліткового віку) для 60% дітей найбільше значимою групою були однолітки, а для 40% – дорослі, а у VII класі (кризовий період підліткового віку) для 86% школярів найзначимішою групою були ровесники, а для 14% – дорослі. Підлітку потрібно відповідати усім тим нормам, які прийнятні у середовищі його однолітків (Скрипченко, Долинська, Огороднійчук, 2001¹⁵²).

Підлітковий вік характеризує виникнення статевого потягу, пов'язаного з процесом статевого дозрівання. Бажання подібатися протилежній статі.

Дорослість у підлітків займає одне з найперших місць у внутрішній позиції, але деколи приносить оточуючим чимало клопотів та неприємностей. Підлітки не бажають, аби їх вважали дітьми та претендують на роль дорослого, але іноді не може проявити себе у якійсь справді значимій справі нарівні з дорослими. Це може призвести до появи так званої зовнішньої дорослості, коли підліток лише зовні наслідує дорослих. «Зовнішня дорослість» проявляється у гіперінтересі до проблем статі, в курінні, вживанні спиртних напоїв.

¹⁵¹ Говорун, Т. (1997). Формування міжособистих відношень в тимчасовому колективі підлітків. К. : Знання, 144 с

¹⁵² Скрипченко, О., Долинська, Л., Огороднійчук, З. та ін. (2001). Вікова та педагогічна психологія. К. : Просвіта, 416 с.

Необхідно вказати, що у поглядах між батьками і підлітками є багато розбіжностей, а саме:

- велика різниця дорослих і підлітків у життєвому досвіді;
- певна відсутність деяких етапів, щоб перейти від дитячої залежності до дорослої незалежності;
- недостатність чітких правил, які можуть послабити батьківську владу, щоб перейти від дитинства до підліткового віку;
- деякі соціальні відмінності, які пов'язуються і стикаються з контролюючими ролями дорослих з потребами підлітків у незалежності (Ішмуратов, 1996¹⁵³).

Стосунки з педагогами та відношення до них дуже часто міняється під час періоду підліткового віку. Особливим мотивом спілкування молодших підлітків – це бажання заручитися підтримкою, а також заохотити вчителя до поведінки чи навчання. В старших підлітків їх більше хвилюють особисті та професійні якості наставника. Тому їх професійні якості в цілому задовольняють підлітків, а особистісні, на жаль, не завжди. (Ложкин, Повякель, 2000.¹⁵⁴).

Результати сучасних спостережень доказують, що існують три основні типи взаємин, які певним чином впливають на мотиви, форми і зміни у комунікації між підлітками і дорослими. Це взаємини, які опираються на офіційно зафіксовані права і обов'язки дорослих і дітей (регламентоване спілкування). Це взаємини, які побудовані на певній потребі розуміти один одного, на певному прагненні до емоційного контакту і допомоги іншому (нерегламентоване або «довірливе» спілкування). Це взаємини, які, дійсно, виникають при деякій відсутності прихильності один до одного або байдужості (неорганізоване, випадкове спілкування). Часто доцільними є ситуації саме довірливої комунікації, якщо дорослий може бути в ролі друга (¹⁵⁵).

Відомо, що одним із гарних досягнень, які виникають в довірливому спілкуванні – це потреба підлітка в емпатії щодо дорослого, що визначає бажання допомогти і підтримати його та розділити з ним його радість і горе.

¹⁵³ Ішмуратов, А. (1996). Конфлікт і згода. К. : Наукова думка, 190 с.

¹⁵⁴ Ложкин Г., Пов'якель, Н. (2000). Практична психологія конфлікту : навч. посібник. К. : МАУП, 256 с.

¹⁵⁵ Ложкин, Г., Пов'якель, Н. (2006). Психологія конфлікту: теорія і сучасна практика : навч. посіб. К. : ВД «Професіонал», 416 с.

Коли підліток у взаємовідносинах відчуває, що від нього чимало очікують, то він може ухилитися від виконання деяких обов'язків, ховаючись за «доброго» дорослого. Особливо для засвоєння підлітком сучасної системи взаємин доцільна чітка аргументація вимог, які йдуть від дорослого. Тому підліток домагається певних прав, ніж хоче взяти на себе їхні обов'язки. У цей період важливе значення мають єдині вимоги до підлітка як в сім'ї, так і в школі.

Отож, комунікація сучасних підлітків може і залежати від їхнього настрою, який протягом малого проміжку може змінюватися на протилежний. Мінливість настрою та амбівалентність почуттів призводять, на жаль, до неповноцінного спілкування. Саме під час таких умов спостерігається невміння подолати тиск з боку дорослих, а ще обмежений словниковий запас. Це, дійсно, часто приводить до того, що під час комунікації підлітки досить мало усвідомлюють поведінкові реакції.

3. Теоретичні засади профілактики міжособистісних конфліктів у підлітковому віці

Перш, ніж розглянути сутність профілактики міжособистісних конфліктів у підлітковому віці, визначимося з тлумаченням поняття «соціальна профілактика».

Так, Закон України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» трактує, що «соціальна профілактика – це вид соціальної роботи, спрямованої на запобігання складним життєвим обставинам сімей, дітей та молоді, аморальній, протиправній поведінці в сім'ях, серед дітей та молоді, виявлення будь-якого негативного впливу на життя і здоров'я дітей та молоді і запобігання такому впливу та поширенню соціально небезпечних хвороб серед дітей та молоді» (Закон України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю», 2023¹⁵⁶). Тобто попереджає про виникнення та розвиток різних соціальних і особистісних проблем, а також прогнозує виявлення та усунення, а також нейтралізацію певних соціальних та психологічних факторів, які приводять до деякої появи чи загострення проблем.

Головною метою соціальної профілактики – це створення певних умов для усунення труднощів, а також повноцінної життєдіяльності людей та задоволеності своїми потребами звичним соціально

¹⁵⁶ Закон України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» від 03.08.2023 № 3022-IX, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3022-20> (дата звернення 10.04.2023).

прийнятним способом. Основою профілактичних заходів є діяльність, яка спрямована на:

- ефективного виконання процесу соціалізації особистості;
- надання психологічної, педагогічної та соціальної допомоги сім'ї та підліткам;
- забезпечення соціально та правового захисту дітей.

Відповідно до того, на якому ступені розвитку проблеми здійснюються певні превентивні заходи, а також виокремлюють такі види профілактики:

- первинна – це діяльність, яка спрямована, щоб попередити виникнення проблеми;
- вторинна – це діяльність, яка попереджує певне загострення деякої проблеми, а особливо її наслідки серед людей, що відчули певний вплив;
- третинна – це праця, що створюється особами, які дійсно зазнали проблеми і спрямовані, щоб попередити її рецидиви.

У певному випадку, коли оцінюється ефективність профілактичного впливу демонструє негативний результат, то потрібно повернутися до етапу планування профілактичного впливу.

Отже, соціальною профілактикою є комплексний характер, який ґрунтується на певному виявленні і виправленні деяких негативних психологічних, інформаційних, педагогічних, організаційних чинників, які спричиняють деякі відхилення в психологічних і соціальних розвиткух, а також поведінці, безперечно, в стані здоров'я, організації життєдіяльності та дозвілля дітей і молоді.

Профілактика міжособистісних конфліктів у підлітковому віці вивчається нами як сукупність заходів, які спрямовані на ефективне міжособистісне спілкування підлітків, уникнення конфліктів у підлітковому середовищі.

На нашу думку, профілактика міжособистісних конфліктів у підлітковому віці необхідно здійснювати шляхом реалізації таких напрямів:

- формування конфліктологічної компетентності підлітків;
- активна участь підлітків у різних колективних видах діяльності: суспільно корисна, спортивна, участь у волонтерських рухах, тренінгах;
- організація самовиховання підлітків (самопізнання, самооцінка, саморегуляція, аутотренінги);

– взаємозв'язок спільного, диференційного й індивідуального підходів у процесі профілактичної роботи. Проаналізуємо їх детальніше.

Конфліктологічна компетентність включає знання, уміння та навички, які допускають досить грамотно побудувати комунікацію, а також вибрати певні варіанти поведінки в деяких конфліктних ситуаціях та конструктивні особистісні думки, які орієнтують на емпатію, толерантність і велику повагу. Її зміст формується в таких компонентах: інформаційно-ціннісному (знання причин та наслідків міжособистісних конфліктів, шляхів їх вирішення, усвідомлення неповторності кожної особистості); інтегративно-діяльнісному (потреба в ефективній міжособистісній взаємодії й уміння її реалізувати, володіння здатністю до конструктивного діалогу, сформованість комунікативних умінь та навичок, емпатія, толерантність); мотиваційному (потреба в міжособистісному діалозі, прийняття конструктивної поведінки) (Щебанова, 2012¹⁵⁷).

Формування конфліктологічної компетентності в підлітків завбачує проходження трьох етапів: знаннєвий – опануванням необхідним обсягом конфліктологічних знань; формування вміння толерантно пояснити суть конфлікту, визначити причини та способи його вирішення; інтерактивний – готовність до ефективної взаємодії, конструктивної поведінки в конфлікті, уміння контролювати свої емоції, правильна реакція на нестандартні ситуації; світоглядний – толерантність, взаємоповага, порядність, уміння прогнозувати власну поведінку.

Участь підлітків у колективних видах діяльності впливає на здійснення необхідних якостей підлітка, щоб залучити його до важливого досвіду суспільної поведінки, завдяки яким особистість підлітка вдосконалюється у міжособистісній взаємодії. Цей процес сприяє становленню самостійного підліткового колективу, формує відповідальність, толерантність, а також знижує рівень конфліктної поведінки в підлітковому середовищі. У такій суспільній діяльності, яка включає організаційно-суспільну, художню, спортивну, трудову створюється потреба підлітка, щоб побудувати сучасні взаємостосунки з ровесниками, дорослими, а також в самостійності. Внутрішньошкільна й позашкільна діяльність підлітків має мати

¹⁵⁷ Щебанова, В. (2012). Профілактика та корекція агресивної поведінки у молодших школярів // *Практична психологія та соціальна робота*. №1. С. 17-18

усвідомлюючий суспільний характер людських взаємостосунків сприяє розвитку таких важливих якостей як відповідальність до дорученої справи та вміння завжди враховувати в своїй поведінці потреби, почуття й особистісні особливості інших індивідів. Таке спілкування розвиває в них соціальну активність (Киричук, 1993¹⁵⁸).

Слід наголосити, що такі види колективної діяльності є ефективними засобами, які сприяють зниженню конфліктної поведінки підлітків в навколишньому середовищі. Саме тому важливе завдання вчителів, батьків та інших фахівців залучати підлітків до різних видів суспільно-корисної діяльності, формувати дружній колектив з позитивним морально-психологічним кліматом в підлітковому середовищі, що сприятиме зниженню конфліктної поведінки.

До основних компонентів організації самовиховання підлітків слід віднести самопізнання, самооцінка, саморегуляція, аутотренінги, самоаналіз конфліктних ситуацій та ін. Самопізнання – це відкрити себе, виявити перш за все деякі свої гарні якості та певні можливості тих задатків, що згодом через етап самовиховання людина перетворює у здібність, а талант – в ефективну рису характеру. Безперечно, чим ефективніше людина пізнає себе, тим більш об'єктивно оцінить свої якості, які краще відбуваються у процесі самовиховання. Самооцінка себе, а також своїх потенційних можливостей і деяких якостей та певного місця серед різних особистостей. Так, вона являє собою регулятор поведінки людини. Безперечно, від неї часто залежить взаємостосунки людини з іншими людьми, а саме: певна критика, деяка вимогливість та ставлення до успіхів і невдач. Дійсно, самооцінка має великий вплив на певний розвиток діяльності людини. Саморегуляція особистості – це управління власним психічним станом і поведінкою в рамках певних ситуацій. Цілі людина ставить собі сама і сама проявляє різні форми активності: спілкування, поведінка, діяльність і управляє (часткою) своїми переживаннями, психічними станами.

Певний зв'язок спільних, диференційованих та індивідуальних підходів у деякому процесі об'єднує все вище сказане у профілактичній роботі. Таким чином, і методи, які відносяться до даних умов, а особливо: аутотренінг, саморегуляція поведінки, самоаналізи, суспільно-корисна діяльність підлітків, а також їх участь

¹⁵⁸ Киричук, О. (1993). Формування в учнів активної життєвої позиції. К. : Знання, 124 с.

у різноманітних волонтерських рухах, спортивній діяльності підлітків та проведення тренінгових занять у підлітковому середовищі, а особливо рольові ігри.

Великий успіх профілактичної діяльності часто залежить, щоб дотримуватися головних принципів соціальної профілактики. Безперечно, потрібно, щоб усі профілактичні заходи, що реалізуються з підлітками, здійснювались на основі дружнього підходу, який рекомендований Дитячим Фондом ООН (ЮНІСЕФ). Безсумнівно, цей підхід, передбачає з самого початку дотримуватися таких важливих принципів:

- доступність для підлітка інформації;
- готовність вмотивованості до змін;
- велика доброзичливість до підлітків, а також розуміння їх та прийняття вікових та соціально-психологічних особливостей;
- доцільність різних профілактичних дій потреб та інтересів підлітків, їх вікових та соціокультурних особливостей;
- конфіденційність, анонімність і безпечність профілактичних дій;
- моніторинг та оцінки ефективності профілактичних дій.

Варто вказати, що ця система профілактики конфліктів між собою в підлітковому середовищі визначається в деякому комплексі методів, які дають змогу отримати точну і оперативну інформацію про можливість істотних протиріч в підліткових колективах, причинах їх виникнення і заходів щодо їх попередження.

Отже, профілактика міжособистісних конфліктів підлітків сприятиме:

- усуненню й блокуванню соціально-психологічних та особистих причин утворення суперечностей у колективах підлітків;
- виникнення деяких об'єктивних умов, які заважають виникати деструктивним конфліктам і конфліктним ситуаціям в підлітковому віці;
- навчанню й розв'язанню конфліктних ситуацій в підлітковому середовищі.
- розвитку саме таких особистісних якостей для підлітків: відповідальності, самостійності, толерантності, готовності до діалогу та нестандартних рішень та, безперечно, виходу із конфліктної ситуації.

Підлітки не тільки отримують деякий багаж знань і умінь, але й, безсумнівно, закріплюють деякі навички безконфліктної міжособистісної взаємодії.

4. Програма профілактики міжособистісних конфліктів у підлітковому середовищі

Попередження міжособистісних конфліктів у дитячих колективах виступає напрямом у роботі фахівців з регулювання протиріч. Профілактика буде доцільна тільки тоді, якщо здійснюється за певною системою, а також планомірно і досить своєчасно. Тобто вона спрямовується на деякі конкретні протиріччя, які часто трапляються у колективі.

У даному дослідженні виходили з того, що потреба в знаннях з проблеми міжособистісних конфліктів у підлітків значно активізується, коли вони, усвідомлюючи їх роль у становленні власної особистості є зацікавлені саме не тільки процесом, а і результатом власного удосконалення. Основна увага зосереджувалась на розвитку мотиваційно-ціннісної сфери (формування переконання в необхідності засвоєння знань) та інструментальної сфери (засвоєння знань). З цією метою було розроблено програму профілактичної роботи з підлітками та шляхи ефективного впливу на цей процес.

Мета програми полягає у підвищенні рівня поінформованості та усвідомлення підлітками гостроти проблеми міжособистісних конфліктів, а також формування необхідних вмінь і навичок щодо його попередження.

Програма профілактики міжособистісних конфліктів у підлітковому середовищі передбачає вирішення таких завдань:

- створення умов для отримання необхідних знань з питань конфлікту, причин його виникнення та подолання;
- розвиток особистісних якостей підлітків, готовності до конструктивного міжособистісного діалогу, нестандартних рішень, виходу із конфліктної ситуації;
- формування комунікативних умінь та навичок;
- залучення до суспільно-корисної поведінки, завдяки якій особистість підлітка вдосконалюється у міжособистісній взаємодії.

Програма профілактичної роботи щодо проблеми міжособистісних конфліктів у підлітковому середовищі містить у собі три етапи.

Перший етап охоплює діагностичні ситуації і соціально-організаційну роботу щоб владнати дану проблему. Діагностику міжособистісних конфліктів у підлітковому середовищі слід здійснювати за такою логічною схемою:

- ознайомлення із колективом учнів та його керівником, одержання загального уявлення про групу діяльності, характер взаємовідносин;
- збір інформації, на основі якої розраховується показник міжособистісних стосунків у групі;
- первинна та вторинна обробка даних.
- аналіз та пояснення одержаного матеріалу, що є у співставленні суб'єктивних показників клімату з даними, які зведені окремими показниками в повноцінну характеристику соціально-психологічного клімату.

На цьому етапі за допомогою наукових методів і методик вивчалися реальні особливості проявів конфліктності у підлітків з метою організації групи з яскраво вираженою конфліктною поведінкою

Другий етап включає діяльність суб'єктів спрямовану на формування в учнів знань з даної проблеми. Головне, щоб опанували необхідним обсягом конфліктологічних знань; сформували вміння правильно висловлювати суть конфлікту, а також визначати головні причини та способи його вирішення; були готовими до ефективної взаємодії, конструктивної поведінки в конфлікті; контролювали свої емоції і прогнозувати власну поведінку; проявляли толерантність, взаємоповагу, порядність у міжособистісному спілкуванні. Це значною мірою сприяло б досягненню кожною молодою людиною злагоди з собою, сприйняттю себе такою, якою вона є, що в кінцевому випадку позитивно впливало б на міжособистісну взаємодію.

Велика потреба у спеціалісту як в посереднику, завжди виникає із настанням правдивого зовнішнього або міжособистісного конфлікту. Щоб правильно вирішувати, врегульовувати конфліктні ситуації, спеціаліст повинен завжди з'ясувати побудову конфлікту, умови перебігу, суб'єктивні образи конфліктних ситуацій та деякі можливі дії певних учасників конфлікту, а особливо їхні наслідки. Фахівець,

який допомагає підлітку, повинен чітко вивчити його життєві проблеми. А ще вивчити чи цей конфлікт є дійсно об'єктивним чи інколи суб'єктивним. Щоб визначаючи природу і деякий характер конфлікту, він має підтримати підлітка, щоб зрозуміти та проаналізувати чинники, які створюють певні відхилення образу конфліктної ситуації від правдивості.

Щоб вирішити конфлікт в підлітковому середовищі, спеціаліст повинен завжди детально аналізувати всі етапи конфлікту:

1. Посилення напруги.
2. Дилема ролей.
3. Накопичення несправедливості.
4. Конфронтація.
5. Пристосування, корекція.

Якщо фахівець бажає вмішуватися в конфліктну ситуацію, яка склалася у підлітковому середовищі, то він має завжди керуватися певними міркуваннями щодо його розв'язання. А ще потрібно дотримуватися послідовності: визнати наявність конфлікту; взяти участь у переговорах; узгодити процес їх проведення, а також потрібно з'ясувати коло питань, які є предметом конфлікту; створити різні варіанти; обов'язково прийняття узгоджене рішення та реалізувати його на практиці.

Особливість тренінгу – це формування наступних видів мотивів: пізнавальний (внутрішній, процесуально-змістовий), досягнення, саморозвиток, суспільно-значущий, соціальна ідентифікація. Кожний цей компонент та його розвиток забезпечується певним комплексом тренінгових вправ та ігор за особливою структурою. Це вправи на розминку, різні рольові ігри, цікаві групові дискусії та виконання тренінгових вправ із їхнім подальшим обговоренням.

У цьому процесі проведення тренінгу можна використати різноманітні вправи і завдання, які спрямовані, щоб формувати навички оптимального стилю спілкування.

Мета тренінгу полягає у розвитку деяких навичок спілкування, а також формування толерантного ставлення до людей і особливо уміння безболісно виходити із суперечливої ситуації.

Завданнями тренінгу – це перш за все розвиток емоційної сфери: особливо формування уміння в певній мірі розрізняти емоції і називати й виражати їх. А також формування навичок встановлення доброзичливих контактів; мотивація впевненості у собі; вміння

слухати, а також розуміти інших, стримувати свої прояви агресії. Певне одержання знань, щоб конструктивно відстоювати свою позицію; формування позитивного ставлення до ровесників.

У профілактичній роботі доцільно, для учасників конфлікту, які завжди спільно вирішують проблему для того, щоб мати певний результат досягнення, а також саму проблему відокремити від особистості.

Міжособистісний конфлікт трактується як важка ситуація протистояння деяких учасників, які сприймають і переживають все це як велику психологічну проблему, що прагне адекватного вирішення, а також породжує активність сторін, яка спрямована на виконання, щоб вирішити різні суперечності в інтересах обох, або вирішити ситуацію в інтересах обох або однієї зі сторін. Такі конфлікти можуть протікати у формі: суперництва, суперечки, дискусії.

Підлітковий вік – один з найконфліктніших вікових періодів. Саме у цьому віці дослідники відмічають багато міжособистісних джерел і починань всього подальшого становлення особистості. В основі формування конфліктності у підлітковому віці постають чинники соціально-психологічного, фізіолого-соматичного і соціально-педагогічного характерів. Агресивність у стосунках має подвійну детермінацію: внутрішня схильність реагувати агресивно і агресивна поведінка є результатом взаємодії школяра і соціальної ситуації.

Отже, профілактика міжособистісних конфліктів у підлітковому віці – це сукупність заходів, які спрямовані на ефективне міжособистісне спілкування підлітків, уникнення конфліктів у підлітковому середовищі. Її необхідно здійснювати шляхом реалізації таких напрямів: формування конфліктологічної компетентності підлітків; участь підлітків у різних колективах. Високий рівень організації самовиховання для підлітків, а саме: (самопізнання, самооцінка, саморегуляція, аутотренінги, диференційований й індивідуальний підхід у процесі профілактичної роботи).

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ

2.1. Синергетичний підхід у підготовці соціальних працівників до інноваційної діяльності в умовах глобальних викликів

У сучасних умовах підготовка соціальних працівників, здатних розв'язувати складні задачі і проблеми у соціальній сфері з урахуванням комплексності та невизначеності умов, є вимогою, визначеною Стандартами вищої освіти^{159, 160}, якими також у переліку компетентностей випускника та нормативному змісті підготовки, сформульованому в термінах результатів навчання, передбачена наявність інноваційної складової, зокрема:

- уміння приймати інноваційні рішення, мислити і застосовувати творчі здібності до формування принципово нових ідей;
- здатність до впровадження методів і технологій інноваційного практикування та управління в системі соціальної роботи;
- здатність виявляти ініціативу та підприємливість задля вирішення соціальних проблем через упровадження соціальних інновацій.

Зазначені вимоги до підготовки соціальних працівників підтверджують тезу: «суспільство, орієнтоване на майбутнє, потребує освіти, що формує такий тип мислення та пізнання, який надає можливість вирішувати проблеми у невизначеному майбутньому»¹⁶¹. Інноваційний розвиток як домінуючий спосіб соціального оновлення є

¹⁵⁹ Про затвердження стандарту вищої освіти за спеціальністю 231 «Соціальна робота» для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти: Наказ МОН України від 24.04.2019 № 557. URL: <http://surl.li/faysw> (дата звернення: 20.09.2023).

¹⁶⁰ Про затвердження стандарту вищої освіти за спеціальністю 231 «Соціальна робота» для другого (магістерського) рівня вищої освіти: Наказ МОН України від 24.04.2019 № 556. URL: <http://surl.li/fzpm1> (дата звернення: 20.09.2023)..

¹⁶¹ Синергетика і освіта: монографія / За ред. В. Г. Кременя. Київ: Інститут обдарованої дитини, 2014. С.7.

однією з глобальних характеристик сьогодення¹⁶². Фахівець в сучасних умовах повинен не просто ефективно реагувати на виклики і ризики, а свідомо породжувати їх і спрямовувати за необхідним напрямом. Розуміння природи викликів у відповідному контексті є базисом для пошуку нових методологічних засад їх осмислення і вирішення.

Розвиток нової антропосоціальної структури характеризується невизначеністю, відкритістю, хаотичністю, нелінійністю та здатністю до самоорганізації. Це вимагає формування в освітньому просторі креативного мислення, що пов'язане зі здатністю генерувати нові ідеї, трансформувати існуючі форми та знаходити нестандартні рішення в кризових умовах¹⁶³. Водночас необхідне гетерономне мислення, яке дозволяє уникнути спрощення складної реальності глобалізованого світу, зводячи її до абстрактних узагальнень і теоретичних моделей¹⁶⁴.

Крім того, в умовах воєнного стану, який зараз діє в Україні, згідно з законодавством, актуальним постає питання підготовки фахівців післявоєнного періоду в контексті соціальних змін, а також таких складових вищої освіти, як забезпечення рівності і доступності освіти, збереження інформаційно-культурного балансу¹⁶⁵. Все це актуалізує питання використання синергетичного підходу в процесі підготовки соціальних працівників до інноваційної діяльності, адже у зв'язку з глобалізаційними процесами, фахова підготовка соціальних працівників до інноваційної діяльності повинна бути спрямована на формування фахівців, здатних до професійного розвитку, що володіють високим рівнем кваліфікації, мобільністю, самостійністю та креативністю.

Сучасна освітня парадигма базується на принципах збереження та розвитку творчого потенціалу особистості, її здатності до самовизначення, активної життєдіяльності в умовах зміненого

¹⁶² Концептуальні засади становлення інноваційного суспільства в Україні : монографія / кол. авт.: Г. П. Клімова, С. М. Іванов, Л. С. Шевченко та ін. ; за ред. Ю. Є. Атаманової, Г. П. Клімової. Харків: Право, 2015. 452 с.

¹⁶³ Вовчата Н., Байрамова О., Чорна Г. Розвиток навичок креативного мислення у здобувачів вищої освіти. Український педагогічний журнал. 2022. № 1. С. 87–97. DOI: <https://doi.org/10.32405/2411-1317-2022-1-87-97>.

¹⁶⁴ Синергетика і освіта: монографія / За ред. В. Г. Кременя. Київ: Інститут обдарованої дитини, 2014. С. 8.

¹⁶⁵ Соболева С. М., Примиська С. О., Загоруйко Н. М. Моделювання та прогнозування стану вищої освіти в умовах війни та глобальних викликів XXI століття (український досвід). Академічні візії. 2023. №15. DOI: <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.7510810>

соціального середовища, а також готовності сприймати та вирішувати нові виклики. Важливу роль у цьому процесі розвиває інноваційний потенціал фахівця та його налаштованість на професійну діяльність, орієнтовану на нововведення. Особливого значення набуває усвідомлення якісно нових характеристик сучасної освіти, аналіз її тенденцій, відповідей та механізмів розвитку¹⁶⁶.

Глобалізацію вищої освіти характеризують такі тенденції:

- уніфікація знань;
- швидкий розвиток світового ринку освітніх послуг;
- зростання різноманітних міжнародних форм організації науково-освітньої діяльності та попиту на якісну освіту (міжнародні проекти у сфері вищої освіти, міжнародні навчальні заклади, отримання дипломів закладів вищої освіти різних країн);
- інтернаціоналізація фінансових ресурсів вищої освіти, (диверсифікація фінансових джерел, у тому числі у вигляді грантів);
- запровадження інновацій^{167, 168}.

У контексті сучасних глобалізаційних процесів, які призводять до формування нової парадигми суспільного розвитку, принципово змінюється характер та специфіка діяльності фахівців соціальної роботи¹⁶⁹. Сучасна підготовка соціальних працівників вимагає одночасного врахування як світових тенденцій розвитку освіти, які взаємопов'язані з процесами глобалізації, інтеграції в єдиний освітній простір, так і стрімкого розвитку технологій та інновацій в освіті та соціальній роботі. Починаючи з 2010 р. і по теперішній час в Україні реалізується інноваційна модель підготовки соціальних працівників, для якої характерні такі тенденції:

- взаємозв'язок теоретичних знань і практичного досвіду у вирішенні актуальних проблем соціальної роботи;

¹⁶⁶ Козак Л. В. Педагогічна інноватика у розвитку нових напрямів освіти. Освітологічний дискурс. 2014, № 2 (6). С. 74–85.

¹⁶⁷ Бебко С. В. Основні тенденції глобалізації вищої освіти: матер. II Міжнар. наук.-практ. конфер. «Проблеми інтеграції освіти, науки та бізнесу в умовах глобалізації» (м. Київ, 10 лист. 2020 р.): тези доповідей. Київ : КНУТД, 2020. С. 52–53.

¹⁶⁸ Полякова Ю. В. Виклики глобалізації освітнього простору для вищої освіти. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Економіка і менеджмент. 2016. Вип. 18. С. 29–32.

¹⁶⁹ Корнят В. С., Співак У. Я. Професійна підготовка фахівців соціальної сфери до здійснення соціально-психологічної реабілітації. Інноваційна педагогіка. 2021. Вип. 38. С. 157. DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085/2021/38.30>

- розширення напрямів соціальної роботи, збільшення кількості професійних функцій і категорій клієнтів;
- удосконалення процесу стандартизації та посилення вимог до якості надання соціальних послуг;
- впровадження інноваційних підходів у сферу соціальних послуг.

Основу системи підготовки соціальних працівників становлять такі ключові характеристики:

- використання ресурсного потенціалу середовища;
- розвиток соціального лідерства та формування інноваційного мислення майбутніх фахівців;
- підвищення якості надання соціальних послуг;
- ефективне управління соціальними послугами;
- налагодження партнерської взаємодії між учасниками соціальної роботи та освітнього процесу;
- впровадження інноваційних підходів у сферу вищої освіти;
- активізація волонтерського руху та корпоративного волонтерства;
- залучення місцевих громад і використання місцевого «соціального капіталу» для спільного вирішення соціальних проблем.

Результат підготовки спрямований на:

- створення інноваційного середовища;
- інноваційні методики соціальної роботи;
- супервізорство;
- інтерактивні практики викладання соціальної роботи;
- партнерство між державними соціальними установами, закладами освіти, благодійними організаціями та волонтерським рухом¹⁷⁰.

Слід також зазначити, що інноваційна спрямованість професійної діяльності в галузі соціальної роботи має подвійний характер, оскільки зміни у сфері надання соціальних послуг спричиняють організаційні зміни підготовки соціальних працівників у закладах вищої освіти¹⁷¹. Професійна підготовка майбутніх соціальних

¹⁷⁰ Савельчук Б. І. Підготовка соціальних працівників за сучасних умов: інноваційні тенденції. Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Педагогічні науки. 2016. Вип. 1. С. 120-125.

¹⁷¹ Савельчук І. Б. Підготовка соціальних працівників в інноваційному освітньому середовищі університету : монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2019. С. 35.

працівників потребує від них відповідності об'єктивним вимогам ринку праці, зокрема їх мобільності з широким колом професійних та надсучасних компетенцій. Сучасні практики соціальної роботи свідчать про те, що необхідно впроваджувати інноваційні технології, спрямовані на підвищення активності людей, пошук додаткових ресурсів, поліпшення міжвідомчої взаємодії та розвиток громадських ініціатив¹⁷².

Соціальна освіта, будучи орієнтованою на конкретний національно-культурний контекст, в сучасних умовах набуває ознак універсальності, оскільки в міжнародній теорії і практиці соціальну роботу розглядають як професію, яка виконує в різних соціумах схожі завдання, розвивається в тих самих напрямках, використовує однакові методи втручання та спрямована на пошук шляхів вирішення споріднених проблем¹⁷³.

Серед цілей, визначених у Глобальних стандартах освіти та підготовки в галузі соціальної роботи, є забезпечення: узгодженості в наданні освіти з соціальної роботи, цінуючи різноманітність, справедливість та інклюзивність; відповідності освіти із соціальної роботи цінностям та політиці професії, сформульованим IFSW (International Federation of Social Workers – Міжнародна федерація соціальної роботи (МФСР)) та IASSW (International Association of Schools of Social Work – Міжнародна асоціація шкіл соціальної роботи (МАШСР)).

Сучасна соціальна робота характеризується тим, що багато нових подій та інновацій, особливо тих, що стосуються сталого розвитку, потребують поєднання глобального та локального рівнів. Здобувачі вищої освіти в аспекті їх професійної ідентичності розглядаються як представники глобальної професії¹⁷⁴.

Ключові цілі IASSW (станом на 2020 р.) полягають у:

¹⁷² Співак Я., Співак Л., Кузнецов О., Беседіна Є, Дудник К. Сучасні проблеми підготовки майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності. Педагогічна освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка. 2020. № 34 (2) . С. 105. DOI: 10.28925/2311-2409.2020.34.13

¹⁷³ Поліщук В.А. Фундаменталізація професійної підготовки соціальних працівників у контексті глобалізаційних процесів. Professional Education: Methodology, Theory and Technologies. 2018. Vol 8. P. 182–196. DOI: 10.31470/2415-3729-2018-8-182-196

¹⁷⁴ IASSW, IFSW. Global Standards for Social Work Education And Training.2020. URL: <https://www.ifsw.org/global-standards-for-social-work-education-and-training/>

- представленні і просуванні освіти з соціальної роботи по всьому світу у партнерстві з національними, регіональними та міжнародними асоціаціями;
- створенні і підтримці зацікавленої спільноти викладачів і програм соціальної роботи;
- підтримці і сприянні участі у взаємному обміні ресурсами досліджень та навчальних програм;
- просуванні освітніх стратегій і політики для більш справедливого та рівноправного світу¹⁷⁵

Ключовими цілями IFSW (станом на 2020 р.) є: сприяння соціальній справедливості, правам людини та інклюзивному соціальному розвитку шляхом підтримки соціальної роботи, найкращих моделей практики та сприяння міжнародному співробітництву¹⁷⁶.

Кадрове забезпечення у соціальній сфері, зокрема це стосується соціальної політики, системи соціальної допомоги й обслуговування, є одним із визначальних чинників діяльності нашої держави. Заклади соціальної сфери потребують збільшення кількості фахівців різного профілю і рівнів сучасного типу, здатних урахувувати й опиратись на економічні і соціальні реформи, ефективно діяти в умовах невизначеності, вміло вивчати і застосовувати перевірений життям вітчизняний і зарубіжний досвід соціальної роботи, враховувати динаміку і наслідки процесів глобалізації¹⁷⁷.

Інтенсивна глобалізація, інформатизація, стирання соціальних кордонів між країнами призвели до розробки концепцій щодо оновлення структури соціальної освіти, моделей, технологій підготовки соціальних працівників, де одним із варіантів є білінгвальна професійна підготовка, що передбачає викладання фахових дисциплін частково або повністю іноземною мовою. В умовах глобалізації, полікультуризації, трудової міграції, необхідності обміну професійним досвідом реалізація професійної підготовки на

¹⁷⁵ Семигіна Т. Міжнародна соціальна робота: пріоритети та стандарти. Київ: Академія праці, соціальних відносин і туризму, 2021. С. 41.

¹⁷⁶ Семигіна Т. Міжнародна соціальна робота: пріоритети та стандарти. Київ: Академія праці, соціальних відносин і туризму, 2021. С. 43.

¹⁷⁷ Шульгіна Л. І. Підготовка соціального працівника до створення доступного середовища: освітні реалії та перспективи в умовах ЗВО України. Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. 2020. № 69. Т. 3. С. 187–191. DOI <https://doi.org/10.32840/1992-5786.2020.69-3.38>

білінгвальній основі розширює можливості майбутнього фахівця щодо адаптації у професійних, соціальних, інформаційних і наукових реаліях сьогодення¹⁷⁸.

Досвід зарубіжних країн, де професійна підготовка здійснюється на засадах унітарного або бінарного підходів, які поширені в європейському освітньому просторі, становить продуктивне підґрунтя для професійної підготовки фахівців соціальної сфери в Україні. Унітарна (єдина) система вищої освіти забезпечується переважно університетами або відповідними до них закладами. Частка інших закладів вищої освіти в ній незначна. Бінарна (подвійна) система вищої освіти має університетський та неуніверситетський сектори¹⁷⁹.

В умовах мінливості сьогодення, заклади вищої освіти, що займаються підготовкою соціальних працівників, повинні орієнтуватися на розвиток у своїх випускників таких якостей, як професійна компетентність, мобільність та конкурентоспроможність на ринку праці. Збереження конкурентоспроможності і мобільності фахівця, його швидка адаптація до нових вимог професії забезпечуються через фундаменталізацію соціальної освіти, яка базується на засадах творчої універсалізації загальнометодологічних знань, вмінь та унормованих навичок і полягає в здатності фахівця самостійно знаходити і приймати відповідальні рішення в умовах невизначеності, критичних стресових ситуаціях, наявності соціальних проблем і викликів. Розуміння традицій та тенденцій фундаменталізації освіти, а також особливостей цього процесу на сучасному етапі розвитку суспільства, сприяє вдосконаленню системи професійної підготовки соціальних працівників з урахуванням нових вимог часу, при цьому зберігаючи і використовувати накопичений вітчизняний та зарубіжний позитивний досвід соціальної освіти¹⁸⁰.

Матриця глобальної компетентності включає: знання та розуміння історичних подій, міжкультурну обізнаність, навички аналітичного та

¹⁷⁸ Коляденко С., Ситняківська С., Сейко Н. Білінгвальна професійна підготовки соціальних працівників в умовах глобалізації. *Social Work and Education*. 2020. Vol. 7. № 1. Р. 76-83. DOI: 10.25128/2520-6230.20.1.6.

¹⁷⁹ Поліщук В. А. Професійна підготовка соціальних працівників у освітніх системах скандинавських країн. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Педагогіка, соціальна робота. 2014. Вип. 34. С. 144–146.

¹⁸⁰ Поліщук В.А. Фундаменталізація професійної підготовки соціальних працівників у контексті глобалізаційних процесів. *Professional Education: Methodology, Theory and Technologies*. 2018. Vol 8. Р. 182–196. DOI: 10.31470/2415-3729-2018-8-182-196

критичного мислення, оцінку подібності та відмінностей, глобальну відповідальність.

У сучасному глобалізованому світі національні уряди забезпечують перехід від кваліфікаційної моделі до повноцінних компетентнісних моделей з упровадженням «паспортів набутих компетентностей», які супроводжують людей упродовж їхньої професійної кар'єри¹⁸¹.

Універсальна освіта і здатність напружуватись, рухатись, мобілізуватись і вчитись все життя є показниками глобальної мобільності фахівця¹⁸².

Конкурентоспроможність фахівця на ринку праці у глобалізованому вимірі визначає його здатність застосовувати отримані знання на практиці, постійно їх оновлювати. Виходячи з цього, основне завдання глобалізованої освіти полягає в наданні необхідного теоретичного рівня і спрямуванні майбутнього фахівця на шлях самостійного отримання знань. Також фахівець повинен бути здатним творчо мислити і діяти в умовах сучасних ризиків і викликів, нестандартних ситуацій володіти інноваційними методиками і технологіями професійної діяльності, інформаційно-комунікаційними технологіями¹⁸³.

Варто зазначити, що Кабінетом Міністрів України було гармонізовано перелік галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти, із Міжнародною стандартною класифікацією освіти (ISCED-F 2013). Це означає, що кожна спеціальність була прив'язана до однієї або кількох конкретних галузей цієї класифікації для коректної ідентифікації профілю освітніх програм підготовки майбутніх фахівців¹⁸⁴.

¹⁸¹ Семигіна Т. В., Пожидаєва О. В. Формування компетентностей соціальних працівників: міжнародна та локальна практика. Репрезентація освітніх досягнень, мас-медіа та роль філології у сучасній системі наук: кол. монографія. Вид. 1. Р. 5. Вінниця: European Scientific Platform, 2020. С. 47–63. DOI: <https://doi.org/10.36074/rodmrfsn.ed-1.05>

¹⁸² Білоус О. Г. Соціальна глобалістика: економіко-правові імперативи. Соціологія права. 2011. № 1. URL: <http://surl.li/meqsn>

¹⁸³ Чупрінова Н. Трансформація вищої освіти України в умовах глобалізації: виклики та перспективи. Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2019. Вип. 26. С. 87–94. DOI: <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2019.26.11>

¹⁸⁴ International Standard Classification of Education. Fields of education and training 2013 (ISCED-F 2013) – Detailed field descriptions. Canada: UNESCO Institute for Statistics, 2015. DOI: <http://dx.doi.org/10.15220/978-92-9189-179-5-en>

Так, згідно з Постановою Кабінету Міністрів України від 29.04.2015 р. № 266 (у редакції від 21.12.2022) «Про затвердження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти до галузі знань 23 Соціальна робота», відносять спеціальності 231 Соціальна робота і 232 Соціальне забезпечення.

Спеціальності 231 Соціальна робота за МСКО відповідають: 0921 Care of the elderly and of disabled adults; 0922 Child care and youth services; 0923 Social work and counselling. Спеціальності 232 Соціальне забезпечення – 0413 Management and administration і 0923 Social work and counselling¹⁸⁵.

Встановлення такої відповідності має на меті забезпечити:

- міжнародну кодифікацію освітніх програм для зіставлення та визнання освітніх кваліфікацій, отриманих в Україні, а також відображення цієї інформації в додатку до документа про освіту;
- сприяння міжнародній академічній мобільності здобувачів вищої освіти та науково-педагогічних і педагогічних працівників закладів вищої освіти, а також визнання результатів цієї мобільності;
- покращення умов для залучення іноземних здобувачів вищої освіти, сприяючи визнанню на світовому рівні кваліфікацій, здобутих в Україні;
- можливість для міжнародних порівнянь та статистичного аналізу освітніх систем.

Модернізація системи вищої освіти в Україні продовжується. Так, МОН України для громадського обговорення підготовлено проєкт Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти», який суттєво відрізняється від чинного переліку. За інформацією МОН України відповідний проєкт є черговим кроком до переходу на єдині статистичні стандарти та системи класифікації для гармонізації і забезпечення порівнянності державної статистики із такими міжнародними стандартами та

¹⁸⁵ Міністерство освіти і науки України. Урядом гармонізовано перелік галузей знань і спеціальностей вищої освіти з Міжнародною стандартною класифікацією освіти. 2021. URL: <http://surl.li/moflu>

рекомендаціями, як міжнародні стандартні системи класифікації ООН, і на відміну від попередніх редакцій переліку пропонує визначити та затвердити рівень освіти, на якому можуть відкриватися освітні програми за конкретною спеціальністю. У проєкті переліку запропоновано галузь знань І Охорона здоров'я та соціальне забезпечення, спеціальність І7 Соціальна робота та консультування і відповідність за МСКО: 0921 Care of the elderly and of disabled adults; 0922 Child care and youth services; 0923 Social work and counselling¹⁸⁶.

Глобалізація як багатовимірне і комплексне явище змінює:

- а) спосіб існування, мислення, свідомість соціального працівника як члена суспільства, характер його праці і ставлення до неї;
- б) суспільство, яке під впливом глобальних процесів трансформується і змінює вектор розвитку;
- в) соціальний діалог як форму відносин між урядами, роботодавцями та працівниками.

Удосконалення соціально-трудова відносин неможливе без трансформації соціального діалогу. Проблема зайнятості світовим співтовариством розглядається, перш за все, як проблема соціальної стабільності. Збалансування інтересів суб'єктів, які формують систему відносин на світовому ринку праці, може забезпечити досягнення повної і продуктивної зайнятості.

На глобальному рівні освіту і навчання, охорону і безпеку праці, особистісний і професійний розвиток, соціальну взаємодію і благодійництво, організацію та оплату праці, гідну працю і продуктивну зайнятість, баланс роботи і життя, соціальну допомогу і забезпечення, інновації і креативність, відповідальність і професійну культуру забезпечують такі принципи:

1. Безперервність – постійне здійснення соціального діалогу в усіх його формах (консультації, моніторинг, аналіз, вироблення пропозицій, обговорення, прийняття спільних рішень).
2. Відповідальність – взяті зобов'язання потребують їх виконання.
3. Відкритість – чіткість, зрозумілість, однозначність усіх правил; відкрита демонстрація власної позиції і надання інформації про результати діяльності кожним учасником.

¹⁸⁶ Міністерство освіти і науки України. Проєкт нового переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої та фахової передвищої освіти. 2023. URL: <http://surl.li/kdevh>

4. Автономія – незалежність, свобода учасників від будь-якого незаконного примусу, визнання прав та інтересів кожного партнера іншою стороною діалогу.
5. Верховенство цінності права людини на якісне і здорове життя – рішення, які можуть нашкодити життю людини прямо чи опосередковано, не можуть бути прийнятими.
6. Соціальна безпека і розвиток – права будь-якого не можуть бути звужені; прагнення мають бути гармонізовані; дії – сприяти консолідації¹⁸⁷.

Отже, глобальна освіта постає як один із напрямів розвитку сучасної теорії і практики, який базується на необхідності підготовки людини до життя з урахуванням кардинальних змін у всіх сферах суспільного життя і вимагає критичного осмислення досягнутого та зосередження зусиль і ресурсів на розв'язанні найбільш гострих проблем, що стримують розвиток, не дають можливості забезпечити нову якість¹⁸⁸.

Україна знаходиться в умовах повномасштабної війни. У цих умовах необхідно впроваджувати адаптивну модель вищої освіти, яка зможе враховувати впливи, спричинені воєнним станом. Наслідки воєнних дій, зокрема обмеження фінансування закладів освіти та дослідницької діяльності, погіршення психологічного стану педагогів і освітян, а також потреба в розбудові інститутів підтримки ментального здоров'я, вимагають особливої уваги та гнучкості в освітній політиці. Заклади вищої освіти мають підготувати фахівців післявоєнного періоду, що зможуть відповідати викликам часу. Тобто підготовка повинна будуватися на прогностичній моделі розвитку майбутнього. Ефективність навчальної діяльності сьогодення базується на методологічних засадах, що потребують оновлення та перегляду. Одним із ключових елементів є розробка імідж-стратегії для вищих навчальних закладів України, яка дозволить їм займати стійку позицію на міжнародному освітньому ринку. Крім того, збільшення потоку освітніх мігрантів у повоєнний період та грантове

¹⁸⁷ Поплавська О. М. Соціальний діалог в Україні: стан, ефективність, перспективи розвитку в цифровій економіці. Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2019. Вип. 26. Ч. 2. С. 44–49.

¹⁸⁸ Войналович О. О. Глобалізація і розвиток сучасної освіти в Україні. Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету: зб. наук. пр. звітно-наук. конфер. викладачів університету за 2013 рік (4-6 лют. 2014 р.) / укл. Г. І. Волинка, О. В. Уваркіна, О. П. Ємельянова. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. С. 184–186.

фінансування створюють належну економічну базу для впровадження інновацій¹⁸⁹. Такі тенденції підготовки соціальних працівників до інноваційної діяльності в умовах глобальних викликів, комплексності та невизначеності умов, обумовлюють потребу синергетичного підходу.

Синергетична парадигма ґрунтується на цілісному сприйнятті людини та світу, усвідомленні необхідності гармонізації особистих інтересів із суспільними цінностями. З погляду синергетичного підходу освіта є процесом самоорганізації особистості як цілісної, впорядкованої системи, що зберігає свою ідентичність у взаємодії з навколишнім середовищем. Відмінною рисою цього підходу є сприйняття протиріч не як недоліку, а як внутрішнього ресурсу для змін і розвитку. Основним напрямом становлення синергетичної концепції вищої освіти є модернізація пріоритетів, цінностей, відносин і взаємовідносин в системі освіти, що залежить від готовності закладу вищої освіти і майбутнього фахівця до інноваційної діяльності¹⁹⁰. В контексті синергетичного підходу підготовка фахівців до інноваційної діяльності розглядається як складна, нелінійна відкрита система, що самоорганізується, а готовність до інноваційної діяльності – як важлива умова її ефективного функціонування.

Методологічними принципами синергетичного підходу є:

- принцип самоорганізації (розвиток системи відбувається за напрямом, визначеним її структурою в процесі обміну інформацією, що здійснюється у кожній точці такої системи, а не тільки на її межах);
- принцип самоструктурування (визначення архітекτονіки і композиції системи у кожний конкретний період її існування виключно внутрішніми властивостями самої системи);
- принцип резонансності управління (ефективність топологічно правильно організованого впливу);

¹⁸⁹ Соболева С. М., Примиська С. О., Загоруйко Н. М. Моделювання та прогнозування стану вищої освіти в умовах війни та глобальних викликів XXI століття (український досвід). Академічні візії. 2023. №15. DOI: <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.7510810>

¹⁹⁰ Коломієць С. В. Професіоналізм викладача вищого навчального закладу як фактор вдосконалення навчально-виховного процесу. Вісник Черкаського університету. Серія: Педагогічні науки. 2009. Вип. 165. С. 14–18.

- принцип багатоваріативності шляхів еволюції системи (зумовлений нелінійністю причинних ланцюгів)¹⁹¹.

Оскільки інноваційні процеси та інноваційна діяльність є поліаспектними, то методологічний потенціал синергетики використовується для їх комплексного дослідження, аналізу та опису¹⁹². Аналіз освітнього процесу крізь призму ключових концепцій синергетики (цілісність, відкритість, нелінійність розвитку, атрактори, хаос) дозволяє виокремити основні положення, що починають підготовку майбутніх соціальних працівників:

- відкритість здобувачів вищої освіти до навколишнього світу на поведінковому, афективно-перцептивному, мисленнєвому, духовно-світоглядному та особистісному рівнях;
- цілісний, інтегративний характер освітнього процесу;
- квантовий розвиток студентів, що відбувається на етапі засвоєння впорядкованих і хаотичних етапів засвоєння знань;
- міжпредметна, системна репрезентація навчального матеріалу¹⁹³.

Для забезпечення самоорганізації освітніх систем та їх цілеспрямованого розвитку необхідні такі умови:

- відкритість системи та постійний обмін інформацією із соціальним середовищем;
- узгоджена взаємодія учасників освітнього процесу;
- перехід від нестійкого до стабільного стану;
- нелінійність і багатоваріантність розвитку, що обґрунтовує доцільність використання синергетичного підходу в підготовці соціальних працівників.

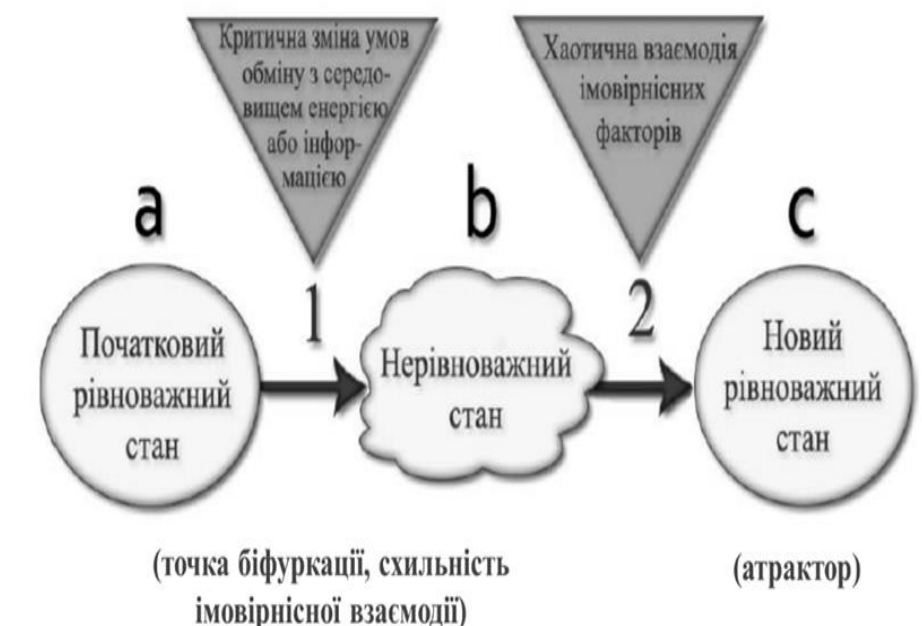
На рис. 1. представлена загальна модель самоорганізації (автор – М. Коляда). Модель побудована на основі аналізу загальних положень синергетики. У ній виділено найбільш істотні моменти, облік яких необхідний для систематичного опису соціальних процесів, що самоорганізуються. Це уявлення про неурівноваженість, відкритість,

¹⁹¹ Формування готовності майбутніх вчителів до інноваційної діяльності: кол. монографія / Авт. кол. О. І. Огієнко, Т. Г. Калюжна, Л. О. Мільто, Ю. Л. Радченко, К. В. Котун. Київ, 2016. С. 9.

¹⁹² Коновальчук І. І. Проблемні локуси синергетичного аналізу інноваційних освітніх процесів. Педагогічний дискурс: зб. наук. праць / гол. ред.. І. М. Шоробура. Хмельницький: ХГПА, 2013. Вип. 14. С. 246–251.

¹⁹³ Рідкодубська А.А. Синергетичний підхід у підготовці до професійної мобільності майбутніх фахівців. Фізико-математична освіта. 2017. Вип. 1(11). С. 94.

нелінійність як основні особливості систем і процесів, що самоорганізуються, а також поняття точок біфуркації, випадковості, атракторів, хаосу і порядку, які використовуються для їх опису.

Умовні позначення:

a, b, c – стадії процесу самоорганізації;

1, 2 – типи причин, що обумовлюють перехід системи з одного стану в інший.

Рис. 2.1. Загальна модель самоорганізації¹⁹⁴

Різку зміну властивостей системи при малій зміні величини параметра порядку називають біфуркацією (від лат. bifurcus – роздвоєний). Усяка біфуркація супроводжується стрибком системи з одного стаціонарного стану в інший. Ряд послідовних біфуркацій викликає в системі втрату порядку і появи хаосу¹⁹⁵.

У точці біфуркації система стає надзвичайно чутливою до як внутрішніх, так і зовнішніх імпульсів. Навіть незначний вплив може спрямувати її на один із можливих шляхів розвитку, що визначаються як сценарії або варіанти. Нелінійність розвитку в цій критичній точці породжує широкий спектр можливих сценаріїв, серед яких можна

¹⁹⁴ Коляда М. Г. Використання теорії катастроф для визначення оптимальної кількості компетентностей майбутнього фахівця сфери інформаційної безпеки. Науковий вісник Донбасу. 2010. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvd_2010_1_5

¹⁹⁵ Коляда М. Г. Використання теорії катастроф для визначення оптимальної кількості компетентностей майбутнього фахівця сфери інформаційної безпеки. Науковий вісник Донбасу. 2010. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvd_2010_1_5

виокремити основні напрями подальшої еволюції системи. На рис. 2 схематично показано два можливі сценарії розвитку, яких на практиці може бути більше. На систему впливає не тільки минуле і фактичний стан системи в конкретний час, але й майбутнє. Вплив майбутнього людина може використовувати відповідно до впливу атрактора¹⁹⁶.

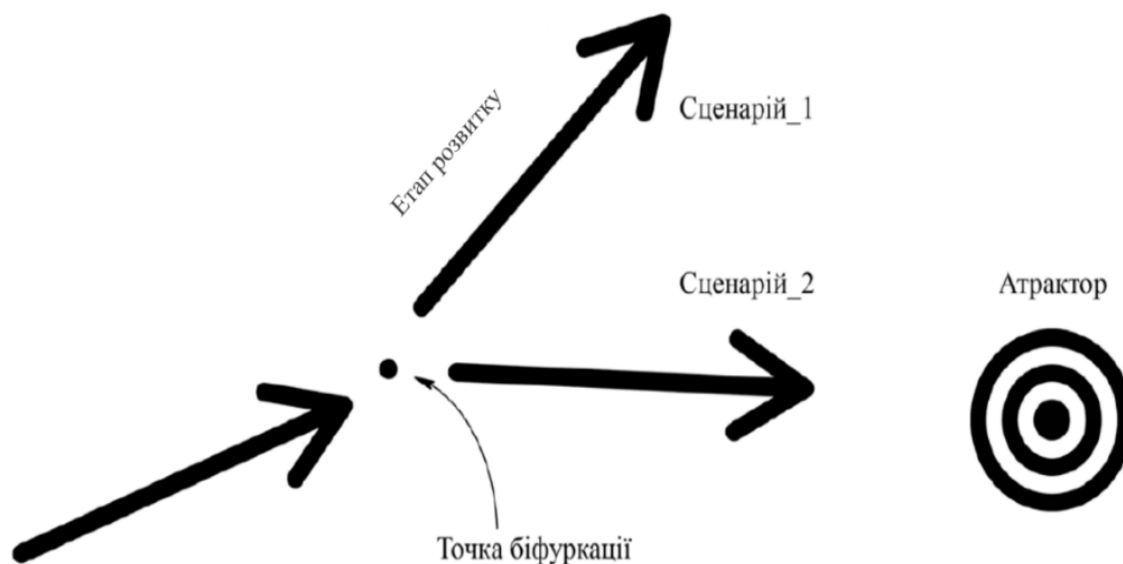

Рис. 2.2. Схема проходження точки біфуркації¹⁹⁷.

Синергетичний підхід у професійній підготовці майбутніх соціальних працівників передбачає спрямованість освітнього процесу на формування у здобувачів вищої освіти системи особистісних і професійних цінностей, а також розвиток їхньої професійної мобільності. Його ключова перевага полягає в тому, що він розглядає майбутнього фахівця як відкриту систему, здатну до адаптації, саморозвитку та підтримання відносної рівноваги в умовах постійних соціальних змін. Як наслідок, дослідження підготовки майбутнього фахівця у сфері соціальної роботи в закладах вищої освіти на засадах синергетичного підходу нерозривно пов'язане з актуалізацією його професійно-особистісного становлення. Це передбачає стимулювання здобувачів освіти до вибору оптимального шляху розвитку,

¹⁹⁶ Філіпов С. Сценарне управління майбутнім як метод конструювання ментального простору в міжнародних відносинах. Геополітика України: історія і сучасність. 2022. № 2 (29). С. 132–133.

¹⁹⁷ Філіпов С. Сценарне управління майбутнім як метод конструювання ментального простору в міжнародних відносинах. Геополітика України: історія і сучасність. 2022. № 2 (29). С. 130–139. С. 132.

заснованого на принципах самоорганізації та самостійності. Формування майбутнього соціального працівника як професіонала і як унікальної особистості відбувається, насамперед, шляхом активного залучення його внутрішніх ресурсів та свідомого самовдосконалення¹⁹⁸.

Синергетичний підхід відкриває широкі можливості для його застосування як нового міждисциплінарного синтезу знань у сфері інновацій. Він сприяє комплексному розумінню універсальних принципів, що лежать в основі розвитку інноваційних процесів, тим самим виходячи за рамки традиційних вузькоспеціалізованих підходів¹⁹⁹.

Завдяки інтеграції знань із різних сфер, цей підхід сприяє кращому розумінню складних процесів і явищ, що виникають у динамічно змінюваному середовищі. При цьому основні можливості синергетичного підходу в інноватиці включають:

- самоорганізацію та адаптивність, адже синергетичний підхід дозволяє системам самостійно адаптуватися до нових умов через впровадження інноваційних ідей і методів;
- нелінійний розвиток, бо інноватика часто пов'язана з раптовими стрибками та змінами, і синергетика дозволяє передбачати та управляти цими змінами;
- взаємодія різних сфер, адже інтеграція знань з різних наукових галузей створює основу для міждисциплінарних рішень, що є важливим елементом інноваційного процесу;
- гнучкість та креативність, саме синергетичний підхід сприяє креативному мисленню і допомагає знаходити нові рішення через взаємодію елементів системи.

Саме тому синергетичний підхід відкриває широкі можливості для досліджень та розробок, а також для впровадження інновацій у різних сферах, таких як технології, управління та соціальні науки.

Професійна підготовка майбутніх соціальних працівників до інноваційної діяльності в контексті синергетичного підходу повинна відповідати таким вимогам:

¹⁹⁸ Рідкодубська А.А. Синергетичний підхід у підготовці до професійної мобільності майбутніх фахівців. Фізико-математична освіта. 2017. Вип. 1(11). С. 95.

¹⁹⁹ Коновальчук І. І. Проблемні локуси синергетичного аналізу інноваційних освітніх процесів. Педагогічний дискурс: зб. наук. праць / гол. ред.. І. М. Шоробура. Хмельницький: ХГПА, 2013. Вип. 14. С. 246–251.

- відкритість (процес підготовки має бути відкритою системою, складатися з підсистем, між якими відбувається обмін інформацією);
- збагачення синергетичними методами навчання (самоосвіта, стимулююче навчання, нелінійний діалог учасників освітнього процесу, навчання як адаптивна модифікація);
- способи мислення та інноваційна діяльність (розвиток самостійного, критичного, творчого мислення, умінь і навичок контролю, прогнозування, своєчасного прийняття обґрунтованих рішень, сприяння соціальній самореалізації особистості).

Шляхи реалізації синергетичного підходу у професійній підготовці майбутніх соціальних працівників до інноваційної діяльності:

- створення в закладі вищої освіти єдиного міждисциплінарного простору;
- інноваційний тип відносин між усіма учасниками освітнього процесу (рівність, співробітництво, співтворчість, взаємна допомога);
- використання синергетичних методів навчання;
- внесення змін у програми фундаментальних та фахових дисциплін з використанням основних понять синергетики.

Головним завданням професійної підготовки майбутніх соціальних працівників до інноваційної діяльності з позиції синергетичного підходу є знаходження, підтримка і розвиток їх професійного потенціалу; закладення механізмів самовизначення, самореалізації, саморозвитку, адаптації, саморегуляції, самозахисту, самовиховання²⁰⁰.

Інноваційна діяльність передбачає позитивні трансформаційні процеси в освітній системі та спрямована на розвиток соціального працівника як творчої особистості. Вона стимулює перехід від репродуктивного виконання завдань до самостійного пошуку професійних рішень і сприяє становленню соціального працівника як розробника та автора інноваційних методів, методик і технологій. У

²⁰⁰ Цюняк О.П. Синергетичний підхід як методологічна основа дослідження системи професійної підготовки майбутніх магістрів початкової освіти до інноваційної діяльності. Інноваційна педагогіка. 2020. Вип. 20. Т. 3. С. 123–126. DOI: <https://doi.org/10.32843/2663-6085-2020-20-3-26>

процесі підготовки майбутніх соціальних працівників інноваційне навчання має на меті:

- створення умов для зайняття активної ініціативної позиції;
- цілеспрямоване формування знань, умінь та компетентностей через зміну змісту, методів, форм і технологій навчання;
- розвиток свідомого аналізу професійної діяльності, з акцентом на мотиви та диспозиції;
- забезпечення відкритості до нових можливостей у професійному середовищі;
- сприяння творчо-перетворювальному ставленню до навколишнього світу;
- стимулювання прагнення до самореалізації та втілення власних намірів у професійній діяльності.
- суб'єктивацію культурних зразків в особистісно-змістові²⁰¹.

Зазначимо, що «ідеї синергетики щодо процесу підготовки соціальних працівників до креативної діяльності варто розглядати як зміни у навчально-виховному процесі, що відбуватимуться зі студентами в самокерованості креативного розвитку особистості. З огляду на це, визначальними будуть такі принципи синергетичного аспекту у формуванні креативності майбутніх соціальних працівників:

- самоорганізація та самоактуалізація, що є основними умовами розвитку та формування креативної особистості;
- творча інноваційність навчально-виховної інформації, що забезпечить інтелектуально-творчий розвиток особистості майбутнього фахівця соціальної сфери, а також становитиме основу продукування ідей, на яких формуватиметься креативність майбутніх соціальних працівників/педагогів»²⁰².

Зауважимо, що синергетичний підхід передбачає нові можливості стратегій та стилі мислення, зокрема креативного, що сприяють виникненню нетрадиційних підходів до вирішення актуальних проблем соціальної роботи. У процесі професійної підготовки

²⁰¹ Петрова Н. Н. Реалізація синергетичного підходу в контексті інновацій в освіті. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Педагогіка. 2014. № 1. С. 3–8.

²⁰² Петришин Л.Й. Синергетичний підхід як необхідний складник процесу підготовки фахівців соціальної сфери до креативної діяльності. Педагогічна освіта: теорія і практика : Збірник наукових праць / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка; Інститут педагогіки НАПН України [гол. ред. Лабунець В.М.]. Вип.21 (2-2016). Ч.1. Кам'янець-Подільський, 2016. С. 159.

майбутніх соціальних працівників до інноваційної діяльності в умовах інтеграції різних наук, а також з урахуванням специфіки професійної діяльності, генеруються такі види синергії:

- горизонтальну і вертикальну синергію: горизонтальна синергія забезпечує інтеграцію через додаткові освітні програми, а вертикальна – через рівні кваліфікацій, створюючи інтеграційний освітній простір на основі зовнішньої інформації;
- стратегічну синергію: передбачає прогнозування потреб інноваційних змін та оперативне оновлення змісту варіативних частин освітніх програм, структури компетенцій, а також розробку стратегії особистісно-професійного розвитку;
- мотиваційну синергію: орієнтована на аксіологізацію цілей і результатів інтелектуальної діяльності, формування інтелектуальної культури, залучення до процесів інноваційного розвитку, що мотивує саморозвиток та прагнення до творчої самореалізації;
- функційну синергію: включає залучення студентів до творчої діяльності на всіх етапах підготовки та активне формування професійних умінь через практичну діяльність;
- операційно-розвивальну синергію: передбачає трансформацію компетенцій учасників освітнього процесу, коли вміння одних осіб сприяють розвитку професійної діяльності та саморозвитку інших;
- командну синергію: полягає в об'єднанні здібностей різних індивідів для спільного вирішення завдань, що дозволяє кожному учаснику спостерігати за процесом творчості інших та стимулювати свою інтелектуальну активність;
- когнітивно-творчу синергію: диверсифікація методів навчання та можливість наукового пошуку дозволяють максимально реалізувати інтелектуально-творчі здібності;
- рефлексивну синергію: створює можливості для розвитку рефлексивних механізмів через потенційні можливості навчально-практичної діяльності та множинність комунікацій між суб'єктами процесу. Ці види синергії сприяють формуванню професійно готових соціальних працівників, здатних до творчого підходу в роботі та інноваційних змін у соціальній сфері.

Результатом дії синергій є виникнення синергетичного ефекту, що обумовлює нову якість професійної підготовки фахівців у галузі соціальної роботи²⁰³.

Синергетичний ефект в свою чергу є результатом взаємодії компонентів системи освіти, при якому загальний вплив перевищує просту суму індивідуальних результатів цих компонентів. Іншими словами, синергетичний ефект виникає тоді, коли співпраця або взаємодія окремих елементів призводить до значно більших досягнень, ніж кожен із них міг би досягти самотійно. Це явище є ключовим для розуміння процесів у складних системах, таких як педагогічні, соціальні, біологічні, економічні системи, де взаємодія частин підвищує загальну ефективність або продуктивність системи.

Синергетичний підхід сприяє формуванню синергетичного мислення, яке забезпечує самоорганізацію, самотійну пізнавальну активність, ставлення до життя, дієву життєву позицію²⁰⁴. Звернемо увагу, що окрім того синергетичне мислення, яке полягає в здатності комплексно аналізувати складні системи, передбачати їхній розвиток, бачити взаємодії між різними елементами системи і їх вплив на загальний результат, - є мисленням орієнтованим на пошук гармонії та рівноваги в процесах, що динамічно розвиваються, і допомагає знаходити нові креативні рішення в умовах невизначеності та складності, що є особливо важливим у сферах інновацій, управління та освіти.

На сьогоднішній день потреба формування інноваційного типу людського сприйняття є нагальною. Його основною характеристикою є глобальний універсалізм, новий тип креативного мислення, нова свідомість, нове розуміння власного місця в історії, суспільстві та світі.

Синергетичний підхід є полірівневим і передбачає звернення до особистості як до суб'єкта на:

- мікрорівні – фокусується на саморозвитку особистості , акцентуючи увагу на її унікальному індивідуальному образі,

²⁰³ Петрова Н. Н. Реалізація синергетичного підходу в контексті інновацій в освіті. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Педагогіка. 2014. № 1. С. 3–8.

²⁰⁴ Конаржевська В. І. Синергетичний підхід як важливий чинник соціально-гуманістичної складової професійної освіти майбутнього офіцера. Духовність особистості: методологія, теорія і практика. 2021. № 1(100). С. 121. DOI: <https://doi.org/10.33216/2220-6310-2021-100-1-115-124>

- розвиненій духовності, творчості та позитивній Я-концепції. Цей рівень включає розвиток внутрішніх ресурсів особистості, які є основою для професійного зростання;
- мезорівні – вимагається професійного становлення особистості, яке характеризується наявністю цілеспрямованого комплексу професійно значущих характеристик. Це включає розвиток особистісних якостей, переконань, професійних цінностей, ідеалів, що є основою для ефективної діяльності у сфері соціальної роботи;
 - макрорівні – розглядає особистість як частину глобального контексту, включаючи планетарні характеристики, такі як ноосферне мислення, полікультурність, громадянська відповідальність, толерантність та здатність до життєтворчості в глобальному масштабі тощо.

Саме такий розвиток особистості людини в контексті синергетичного підходу становить мету, результат і перспективу нової педагогічної парадигми. В контексті синергетичного підходу метою та перспективою педагогічної парадигми є розвиток особистості людини як відкритої та адаптивної системи, здатної до саморозвитку та трансформацій. Такий підхід акцентує увагу на інтеграції традиційних та інноваційних аспектів освіти, що дозволяє майбутнім соціальним працівникам формувати широкий спектр особистісних та професійних якостей.

Згідно з цим підходом, соціальний працівник має володіти не лише високим професіоналізмом, але й іншими важливими характеристиками, що складають основу його успішної діяльності в умовах сучасного соціуму. До таких характеристик відносяться:

- демократичність, що дозволяє працювати в умовах різноманітності і сприяти розвитку рівності та справедливості;
- гуманність, орієнтація на повагу до людської гідності та благополуччя кожної особистості;
- толерантність, готовність до прийняття культурних, релігійних та соціальних відмінностей;
- почуття власної і національної гідності, що підтримує особистісну впевненість та взаємоповагу;
- креативність для знаходження нових підходів до вирішення проблем у соціальній роботі;

- комунікативність, здатність ефективно взаємодіяти з різними групами людей;
- працелюбність та здатність до тривалої і плідної праці;
- наукова ерудиція, що дозволяє підтримувати рівень знань та орієнтуватися в сучасних наукових та практичних досягненнях у сфері соціальної роботи²⁰⁵.

Практична реалізація інноваційної методології, змісту і технологій професійної підготовки майбутніх соціальних працівників обумовлює необхідність відходу від загального темпу освітнього процесу і єдиної професіограми і пропонує врахування особистісної унікальності, широкого спектру траєкторій саморозвитку кожного здобувача вищої освіти та особистісної мотивації професійного самозростання.

Окрім того, застосування інноваційної методології, змісту та технологій професійної підготовки майбутніх соціальних працівників включає інтеграцію сучасних освітніх підходів і технологій у процес навчання, що відповідає вимогам соціальної роботи в умовах швидких соціальних змін сьогодення. Основні аспекти застосування інноваційної методології в освітньому процесі зосереджені на:

- 1) інтеграції теоретичних знань та практичних навичок в освітній процес, а саме: практичних кейсів та ситуаційних моделей, що дозволить студентам отримати досвід у вирішенні конкретних соціальних проблем, таких як підтримка ВПО, робота з дітьми з особливими потребами, боротьба з насильством у сім'ї; рольових ігор та симуляцій, що надасть можливість втілювати на практиці теоретичні знання і розвивати професійні навички, які необхідні для роботи в соціальній сфері;
- 2) використанні інноваційних педагогічних технологій, а саме: інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ), що забезпечить доступ до навчальних матеріалів, відеоуроків, вебінарів, тренінгів, онлайн-дискусій і тестів, що дозволяє студентам навчатися в будь-якому місці; електронних курсів і дистанційного навчання, що надасть можливість студентам гнучко керувати своїм навчальним часом і підвищити ефективність навчального процесу;

²⁰⁵ Робуль О. Синергетика як інноваційна методологія педагогічної освіти. Філософія освіти. 2006. № 1(3). С. 37.

- 3) формуванні ключових компетентностей соціальних працівників, критичного мислення і аналітичних навичок, з використанням яких студенти матимуть змогу розвивати здатність аналізувати соціальні проблеми, оцінювати ефективність різних методів роботи та приймати обґрунтовані рішення; навичок комунікації та емпатії, що є важливим для соціальних працівників при роботі зі різними категоріями населення; мультирегуляторної компетентності, як здатності працювати в умовах різноманітних соціальних середовищ і культурних контекстів, враховуючи зміни в соціально-економічному контексті країни;
- 4) ґрунтовній практичній підготовці і стажуванні, а саме стажування в соціальних службах та НУО, що дає можливість набути практичних навичок і краще розуміти реальні проблеми, з якими стикаються соціальні працівники; участь у практико орієнтованих тренінгах, що сприяють розвитку навичок роботи в кризових ситуаціях, допомога сім'ї;
- 5) впровадженні інноваційних технологій, зокрема використанні інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) для організації дистанційного навчання, що дає можливість отримувати освіту незалежно від місця проживання; залученні інтерактивних платформ, симуляційних ігор та електронних навчальних курсів для підвищення рівня креативності студентів і формування практичних навичок;
- 6) розвитку критичного мислення та дослідницьких навичок, що налагодить залучення студентів до наукових досліджень та проєктів, що дозволить їм формувати навички аналізу, оцінювання та впровадження нових рішень у соціальній сфері.

Звернемо увагу на те, що синергетика підготовки соціальних працівників є в своїй основі інноваційним підходом до формування фахівців, які акцентують увагу на інтеграції знань, навичок і практики з різних дисциплін для досягнення комплексних і ефективних рішень у соціальній сфері. Ось кілька ключових аспектів синергетики підготовки соціальних працівників:

- 1) міждисциплінарність знань та навичок, що формує готовність до роботи в складних соціальних умовах;

- 2) застосування системного підходу, що є необхідним для розробки ефективних соціальних програм та проєктів.
- 3) розвиток гнучкості, креативності та адаптивності мислення, що реалізує можливість здобувачам освіти навчатися аналізувати проблемні ситуації з різних точок зору та формулювати ефективні стратегії професійного вирішення проблем клієнтів, зокрема в умовах криз або конфліктів;
- 4) налагодження мережевого співробітництва, співпраці, партнерства та залучення громад, так як синергетичний підхід підкреслює важливість співпраці між робочими установами та організаціями, які працюють у сфері соціальних послуг, що забезпечують більшу ефективність роботи соціальних працівників;
- 5) експериментування з новими інноваційними методами роботи, які можуть бути більш ефективними в конкретних соціальних умовах.

Саме тому, синергетика підготовки соціальних працівників у професійному формуванні компетентних фахівців, дозволить створити більш адаптивну, чутливу та ефективну систему соціальних послуг, що відповідає потребам суспільства.

При цьому підготовка соціальних працівників до інноваційної діяльності в умовах викликів глобалізації спрямована на формування у них здатності розв'язувати складні задачі і проблеми у соціальній сфері, виявляти ініціативу та підприємливість, приймати креативні рішення, упроваджувати соціальні інновації з урахуванням комплексності і невизначеності умов. Сучасні реалії вимагають від фахівця компетентності, мобільності, самостійності, креативності і конкурентоспроможності на ринку праці.

Соціальна освіта в Україні орієнтована на конкретний національно-культурний контекст, вивчення вітчизняного і зарубіжного досвіду, його апробацію з урахуванням динаміки і наслідків глобалізації. Вона набуває ознак універсальності, фундаментальності, цифровізації, білінгвальності, забезпечення рівності і доступності, що значно розширює можливості адаптації майбутнього фахівця у професійних, соціальних, інформаційних і наукових реаліях сьогодення. Продуктивним підґрунтям у підготовці

фахівців у галузі соціальної роботи в Україні є поширені у європейському освітньому просторі унітарний і бінарний підходи.

Активна інтеграція України у європейський простір відбувається в умовах повномасштабної російсько-української війни, що потребує реалізації адаптивної моделі вищої освіти з метою урахування впливів і наслідків, які спостерігаються під час дії правового режиму воєнного стану. Це актуалізує потребу прогностичної моделі підготовки фахівців післявоєнного періоду. Зазначені тенденції визначають особливості підготовки соціальних працівників до інноваційної діяльності та обумовлюють побудову такої підготовки на засадах синергетичного підходу.

У контексті синергетичного підходу підготовка фахівців до інноваційної діяльності розглядається як складна, нелінійна відкрита система, що самоорганізується, а готовність до інноваційної діяльності – як важлива умова її ефективного функціонування. Головним завданням такої підготовки є знаходження, підтримка і розвиток професійного потенціалу, закладення механізмів самовизначення, самореалізації, саморозвитку, адаптації, саморегуляції, самозахисту, самовиховання. Процес становлення майбутнього соціального працівника як професіонала та як унікальної особистості відбувається насамперед за рахунок використання його внутрішніх резервів і виявлення активних зусиль у напрямі самовдосконалення.

Інноваційна діяльність спрямована на розвиток соціального працівника як творчої особистості, переключення його з репродуктивної діяльності на самостійний пошук професійних рішень, його становлення як розробника та автора інноваційних методів, методик і технологій. Синергетичний підхід надає нові можливості, стратегії, стилі мислення, нетрадиційні підходи до вирішення актуальних проблем соціальної роботи.

2.2. The basics of forming social maturity in medical college students

Introduction. National and foreign researchers, noting the gap between the biological and socio-cultural maturation of young people, have increasingly emphasized the disruption of the mechanism of inclusion of the younger generation in adult life, and the dominance of consumer

attitudes among young people. Various social phenomena have been considered: «prolonged childhood syndrome», «social passivity», «social infantilism», «social dependency of young people», «prolonged growing up syndrome» (Tokareva, 2021²⁰⁶).

The leading characteristic of a person's social maturity (in addition to the desire to be responsible and capable of socially useful work) is the readiness for social dedication, which is most clearly manifested in socially useful activities, allowing to evaluate the life and activities of an individual from the point of view of public interests.

As a result of the persistent imposition of the cult of individualism and hedonistic lifestyles on Ukrainian society, young people's life orientations have become dominated by a focus on personal achievement and success, an unwillingness to engage in collective activity and social dedication, and a predominance of a personally egocentric attitude over a socially oriented one while choosing a profession. Young people choose «high salary» as the most important characteristic of their future professional activity, while the «value of benefit to society» is irrelevant to them. Large-scale changes in the worldview of young people lead to negative consequences for society as a whole.

Sensitivity and empathy are at the bottom of school leavers' value hierarchy, leading to conflict and aggression in interpersonal communication. Social passivity and lack of interest in socially useful activities leads to a lack of willingness to change the environment to improve the well-being of those around them. However, the social activity of young people is one of the key factors in the progressive social development of a country. One of the most important tasks of modern pedagogy is to educate active citizens responsible for the present and future of the country, professionals capable of realizing public goals.

As a result of the transformation of all spheres of public life, the spiritual and moral values and socio-professional orientations of young people began to differ from those values that are necessary for the sustainable progressive development of Ukrainian society due to its traditional mentality.

Modern higher educational institutions have focused on the development of students' professional competencies, with insufficient

²⁰⁶ Токарева, Н. М. (2021). Лабіринти дорослішання: психічний розвиток особистості підлітково-юнацького віку: монографія. Кривий Ріг : ТОВ «НВП «Інтерсервіс»».

attention to the requirements of society and employers for the development of a responsible and active personality ready for social commitment. College teachers, being specialized professionals, find it difficult to educate boys and girls. In addition to modern professional training, medical college students should acquire flexible skills such as the ability to work in a team, solve non-standard tasks and put them into practice, it is necessary to consider the development of social maturity of medical college students by means of training technologies as one of such approaches.

Subjectivity as the basis of the person's social maturity

The issue of socially mature personalities has traditionally permeated public consciousness when a nation is in a phase of civilizational change. In the official state policy since the eighteenth century, the problem of educating a person-citizen and «the necessity of creating conditions for the purposeful formation of certain qualities and properties in the younger generation, creating a ‘new breed of people’ with dignity and loyalty, willingness to serve the Motherland honestly» (Goga, 2016²⁰⁷).

In the development of the country during the Soviet period, the Government paid close attention to the education of personalities committed to the idea of building a new socialist society and various social activities aimed at making them useful citizens of society. The implementation of socially useful activities was directed to the formation of patriotism with the help of socially useful productive activities (V. Sukhomlynskyi), civic, social, organizational and collective activities and socio-political activities.

At the same time, western countries developed social sciences focused on the fulfillment of national and social tasks. Foreign scientists linked the idea of human formation with the meanings and values of Western culture. (H. Eysenck, R. Cattell, A. Maslow, G. Allport, B. Skinner, Z. Freud, E. Erikson, C. Jung, and others).

Today, the phenomenon of maturation is studied by many disciplines such as acmeology, anthropology, biology, ethics, law, pedagogy, physiology, philosophy, psychology and sociology. This shows that this phenomenon is multidimensional and complex.

²⁰⁷ Goga, N. P. (2016). Social Psychology: a textbook for 2nd-year students of the Faculty of Social Management, full-time and part-time, and the Faculty of Postgraduate Education. Kharkiv: Publishing House of NUA.

Different aspects of personality maturation are discussed in relation to this study: mental development (T. Schwaba, W. Bleidorn, C. Hopwood, S. Manuck, A. Wright²⁰⁸); self-actualization (A. Maslow²⁰⁹); personal growth (C. Rogers²¹⁰); self-realization and personal growth (F. Perls, E. Fromm²¹¹); personal fulfillment (T. Byundyugova, O. Kornienko²¹²); self-transcendence (V. Frankl, A. Rean²¹³); development of human potential (Katni²¹⁴); achievement of acme (T. Dereka²¹⁵); meaningful life orientations and consciousness of life (T. Schnell, P. Becker²¹⁶); subjective activity (Y. Stephan, A. Sutin, A. Kornadt, B. Canada, A. Terracciano²¹⁷); health (J. Allport)²¹⁸. Researchers define types of maturity such as general physical maturity, spiritual maturity, sexual maturity, work maturity, civic maturity, ideological maturity, socio-economic maturity, socio-psychological maturity, vocational maturity, worldview maturity and moral maturity, etc.

In our research, the main concept is «social maturity». The interpretation of this concept by different authors contains a different list of signs of personal maturity. On the one hand, this indicates a deep kinship between the concepts of «personal maturity» and «social maturity», which is logical, since personality development takes place under the direct influence of the social environment, where the most complex socio-psychological processes have been carried out: the formation of

²⁰⁸ Schwaba, T., Bleidorn, W., Hopwood, C. J., Manuck, S. B., & Wright, A. G. C. (2022). Refining the maturity principle of personality development by examining facets, close others, and comaturation. *Journal of personality and social psychology*, 122(5), 942–958.

²⁰⁹ Sullivan, E. (2024, October 7). Self-actualization. *Encyclopedia Britannica*.

²¹⁰ Maurer, Mia & Maurer, Jason & Hoff, Eva & Daukantaitė, Daiva. (2023). What is the process of personal growth? Introducing the Personal Growth Process Model. *New Ideas in Psychology*. 70. 101-124.

²¹¹ Kuprieieva, Olga. (2015). Psychological characteristics of self-realization of students with disabilities. *Social welfare : interdisciplinary approach*. 5. 64-73. 10.15388/SW.2015.28172.

²¹² Byundyugova, Tatiana & Kornienko, Elena. (2015). Personality-Related Factors of Self-Fulfillment in Professional Activities. *Review of European Studies*. 7.

²¹³ Frankl, V. E. (1966). Self-Transcendence as a Human Phenomenon. *Journal of Humanistic Psychology*, 6(2), 97-106.

²¹⁴ Katni, Katni. (2016). Development of human potential through education.

²¹⁵ Dereka, T.Hr. (2016). Formation of personality's acme-qualities as a component of physical education specialists' acmeological competence. *Pedagogics, psychology, medical-biological problems of physical training and sports*. 20. 19-25.

²¹⁶ Schnell, Tatjana & Becker, Peter. (2006). Personality and meaning in life. *Personality and Individual Differences - PERS INDIV DIFFER*. 41. 117-129.

²¹⁷ Stephan, Y., Sutin, A. R., Kornadt, A., Canada, B., & Terracciano, A. (2022). Personality and subjective age: Evidence from six samples. *Psychology and aging*, 37(3), 401–412.

²¹⁸ Review of The nature of personality: selected papers (1951). [Review of the book The nature of personality: Selected papers, by G. W. Allport]. *Journal of Consulting Psychology*, 15(2), 167.

consciousness, self-awareness, self-concept, systems of relations, identity formation, etc.

The complexity of the processes can be explained by the fact that researchers of various sciences (pedagogy, psychology, sociology, philosophy, etc.), while studying personal and social maturity, explain the essence of these concepts through the object of their professional scientific field.

Scientists have identified the following characteristics of *personal maturity*:

- the independence of human behavior from external circumstances that affect him/her, the ability to act in accordance with his/her own goals and objectives; active, but not reactive nature of human behavior, conscious management of his/her behavior (J. Crant²¹⁹);
- the relationship of the individual with the world around him or her, which characterizes the hierarchical structure of the motives of activity, a stable configuration of the main motivational directions²²⁰;
- a formed system of values, the ability to take responsibility, to show independence, a personal way of being²²¹;
- freedom, responsibility, integrity, harmony, self-control, actualization and realization of all opportunities, emotional stability, ability to balance one's thoughts, feelings and actions and give reactions adequate to different situations in life;
- free personal choice and active life position;
- responsibility, tolerance, self-development, positive thinking;
- achievement of acme (a deeply personal process of performing actions by a personality that demonstrate his or her significant potential and high performance);
- the ability of a person to realize their strengths and weaknesses, the ability to look at themselves from the outside, a stable system of

²¹⁹ Crant, J. M. (2000). Proactive behavior in organizations. *Journal of Management*. Volume 26, Issue 3, P. 435-462,

²²⁰ Din Bandhu, M. Murali Mohan, Noel Anurag Prashanth Nittala, Pravin Jadhav, Alok Bhadauria, Kuldeep K. Saxena (2024). Theories of motivation: A comprehensive analysis of human behavior drivers, *Acta Psychologica*, Volume 244, 104-177.

²²¹ Mika Manninen, Rod Dishman, Yongju Hwang, Eric Magrum, Yangyang Deng, Sami Yli-Piipari (2022). Self-determination theory based instructional interventions and motivational regulations in organized physical activity: A systematic review and multivariate meta-analysis, *Psychology of Sport and Exercise*, Volume 62, 102-248.

- values and worldviews, adequate perception of themselves and other people, and management of life events (J. Allport²²²);
- uniqueness, autonomy, identity, courage to be different from others (E. Erikson²²³).

The analysis of the listed characteristics of personal maturity allows us to state that they include a self-centered modality, which can negatively affect relationships within a social group (in a family, school class, student group, etc.), and hinder cooperation in the process of performing socially significant activities. Such characteristics as independence of human behavior from external circumstances, autonomy, identity, independence, ability to act in accordance with one's own goals and objectives, «courage to be different from others», ability to make independent choices, in extreme cases, can cause a person to oppose other people, disregard for the moral values of society, violation of generally accepted norms.

We would like to emphasize that personality-oriented learning has been a priority in the development of Ukrainian education for more than twenty years. The development of students' personality is considered in the context of accumulating life experience, forming self-relationships, education of life meanings, responsibility, ability to manage oneself, to be a subject of one's own activity.

In determining the relevance of our research, the importance of the individual orientation of the educational system cannot be overstated. This is because this paradigm embodies the idea of development and the educational impact of education on the individual. Because this paradigm embodies the idea of development and the educational impact of education on the individual. At the same time, the personality-oriented approach is not an ideal option as it changes the direction of the educational process from society to the individual. It has become very important to consider a specific social order from society. The educational community aims to raise personalities based on the ideals of kindness, honesty and justice, capable of self-sacrifice and 'service' to others, ready to cooperate and aware of their responsibilities towards society.

²²² Review of The nature of personality: selected papers (1951). [Review of the book The nature of personality: Selected papers, by G. W. Allport]. Journal of Consulting Psychology, 15(2), 167.

²²³ Barbara M. Newman, Philip R. Newman (2020). Chapter 6 - Psychosocial theories, Editor(s): Barbara M. Newman, Philip R. Newman, Theories of Adolescent Development, Academic Press, Pages 149-182.

In Ukrainian pedagogical science, the problems of social maturity of students have been considered in the context of socialization and educational systems²²⁴.

In the process of socialization, a person gets the opportunity for self-realization, accumulates and enriches life experience, establishing relationships within social groups, assimilating attitudes, values, rules adopted in them, and through behavioral acts transmits a differentiated, value-based attitude to events, facts or phenomena occurring in the world around them.

N. Rudkevych correlates the result of a person's socialization at a certain stage of growing up with the concept of socialization - the achievement by a person of a balance between adaptability and separation in society (Rudkevich N., 2018²²⁵).

A person's socialization depends on how well he or she has mastered the social norms, rules and standards of behavior that characterize a particular ethnic and socio-cultural environment. Psychosocial maturity can also be considered as the degree of socialization of an individual.

Foreign researchers have identified «mature behavior and social responsibility» as its main characteristics (Shanmuganathi A., 2020²²⁶; Taskeen F., 2018²²⁷).

In the researches of L. Petryshyn, O. Soroka and A.-M. Shulgai, in the structure of social maturity, along with civic identity, moral stability, personal perspectives, emphasis has been placed on social competence as a social experience *internalized* by the individual, which reflects relations in the systems «person-person», «person-group», «person-society», «person-world» (Petryshyn L., Soroka O., Shulgai A.-M., 2024²²⁸).

The book «The Evolving Self» by Harvard University professor R. Kegan, in which he proposed a theory of human social maturity, has attracted great interest. The author states that emotional characteristics of a

²²⁴ Svitlana Poznyak, S., Lokshyna, O., & Zhadan, I. (2022). Social science education in Ukraine: Current state and challenges In: Journal of Social Science Education 21(4).

²²⁵ Rudkevich N.I. (2018). Sotsializatsiya osobystosti yak sotsial'no-pedahohichne yavyshe. Innovative pedagogy. Vol. 3, pp. 228-231.

²²⁶ Shanmuganathi, A. A (2020). Study on Social Maturity Among B. Ed. Student – Teachers in Colledes of Education. International Journal of Education. P. 17–22.

²²⁷ Taskeen, F. Singh, Dr. V. (2018). Social maturity of adolescents in relation to their education system : Co–education and single sex education system. International Journal of Home Science. № 4 (3). P. 160–161.

²²⁸ Petryshyn, L. Y., Soroka, O. V., & Shulgai A.-M. A. (2024). Social maturity as a factor in the professional growth of education seekers. Medical Education, (2), 71–76.

person cannot characterize him or her as socially mature, and the principles of cognitive maturity development differ from the principles of social maturity development. The scientist, while characterizing the five stages of social maturity development, is focused on:

- 1) development of self-awareness;
- 2) control of one's own behavior;
- 3) the ability to manage relationships and social factors influencing from the outside;
- 4) subjectivity, the feeling of being the source of one's thoughts, motivations, and actions;
- 5) acquisition of traits associated with wisdom and social maturity (Kegan R. 1982²²⁹).

Thus, we take the author's judgment that subjectivity is a characteristic of a person's social maturity as the basis for our further research work.

In philosophy and psychology, subjectivity is considered as a quality of an intelligent, responsible and active person. An active subject, entering into practical contacts with the subject world, is not only exposed to the influences of the environment, but also frees himself from something and asserts something in himself^{230 231}.

The degree of subjectivity of the individual, his/her self-determination in individual and social space, in social cognition, which is manifested in his/her readiness and ability to freely and responsibly choose the strategy of his/her social behavior has been described as the basis of social maturity in a number of publications by contemporary Ukrainian researchers (Gurleva T., 2020²³²; Levkivskyi M., 2006²³³)

²²⁹ Kegan, R. (1982). *The Evolving Self : Problem and Process in Human Development*. Cambridge : Harvard University Press, 1982. P. 159.

²³⁰ Рябець І. В. (2013). Проблема "суб'єкта" і "суб'єктності" майбутнього фахівця (теоретико-методологічний аспект). Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання : з нагоди 100-річчя відкриття Г. І. Челпановим І-го Психологічного інституту / [редкол. : Кремень В. Г., Савченко О. Я., Маноха І. П. та ін.]. Київ : Гнозис,. Дод. 1 до вип. 29, т. III. С. 251-256

²³¹ Прищак М. Д. (2022). На шляху становлення суб'єктно-комунікативного підходу до особистості. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія: 36. наук. праць. Випуск 70. Вінниця: ТОВ «Нілан ЛТД». С. 98 – 103.

²³² Gurleva T.S. (2020). Subjectivity as the basis of personal development of interacting participants in the educational process. Educational space in the context of the humanistic paradigm: psychological priorities of modern times: a collection of scientific works / edited by S.D. Maksimenko Kyiv: H. S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Sciences of Ukraine, pp. 40–52.

²³³ Levkivskyi M.V. (2006). Social maturity of youth in the context of humanizing education. Theoretical and methodological problems of raising children and school youth: Collection. of science works. Kyiv, Vol. 9, pp. 335-339.

To determine the structure of social maturity of a personality, we have to turn to existential psychology, which emphasizes the person's desire to become the best they can be, the person's desire for self-improvement, the realization of their inherent potential, inclinations, abilities and self-transcendence. Self-transcendence has been understood as a person's activity aimed at other people and causing him or her to go beyond the limits of the self, since the central and meaningful characteristic of the essence of a person's personality is his or her attitude towards other people (Сабадуха О., Башманівська Я., 2020²³⁴). S. Frankl²³⁵ states: «To be human is to be directed not at oneself, but at something else», when a person realizes himself through service to a cause or love for others. Thus, the attitude towards other people and serving them are components of a socially mature person.

We hold the position that one of the characteristics of social maturity is a person's prosocial orientation, which is opposed to the consumer orientation.

We would like to emphasize that the social orientation of human behavior is manifested when the priority is given to the requirements of society to a person as a citizen, a member of educational and labor collectives, and takes into account his or her disposition to work, dedication, and readiness to be responsible in all spheres of life, including social «service». The latter refers to the phenomenon of social development, when a special role is given to the practice of voluntary unselfish performance of social services (in particular, volunteering). In social service, a person demonstrates social dedication - a personality quality associated with the ability to do something unselfishly and voluntarily for others, making the most of efforts, abilities, and knowledge²³⁶. A socially mature personality is distinguished not only by a commitment to humanistic values and a focus on the development of humanity, culture and civilization, but also by a person's readiness to achieve social goals and contribute to the well-being of society.

²³⁴ Сабадуха О.В., Башманівська Я.В. (2020) Роль самотрансценденції в процесі подолання психологічних криз і терапії психосоматичних порушень Вчені записки таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія. 31 (70) № 4 С.144-152

²³⁵ Frankl, Viktor (2006). *Man's Search for Meaning*. Beacon Press

²³⁶ Москаленко В.В. (2008). Соціальна психологія. Підручник. Видання 2-ге, виправлене та доповнене. Київ: Центр учбової літератури.

Thus, from the standpoint of the meaning-making characteristic of the essence of a personality, in our understanding, subjectivity is associated with the ability of a person to initiate communication aimed at social interaction (cooperation, mutual assistance, mutual support) to implement social service aimed at ensuring the well-being of society.

Therefore, the analysis of scientific sources of literature allows us to draw certain conclusions. The concepts of «personal maturity» and «social maturity» are closely interrelated, as they integrate the psychological and social development of a person. They are characteristics of the process of self-development, which is defined as the ability to achieve, since the higher the level of psychological and social competence of the individual, the stronger the tendency to further improvement.

The personal maturity has been determined by the cycle of full blossoming of a person's personality in terms of physiological, mental and psychological development, is a mechanism of human life, determining the success of his professional activity, self-realization, and in general life path; it has been characterized by developed value orientations, responsibility, independence, self-development, self-realization, self-control of behavior, ability to behave regardless of influencing circumstances, positive thinking, desire for creativity, achievement of acme. Most of these characteristics contain an egocentric modality. Social maturity is associated with a person's prosocial orientation and is achievable if a person becomes a subject of social activity, being active and taking responsibility for his or her actions. Social service as an activity aimed at providing selfless assistance to people is necessary to achieve socially important goals stipulated by the traditional spiritual and moral values of Ukrainian culture (mercy, self-sacrifice, service to others based on the ideals of kindness, honesty and justice, etc.).

From the perspective of the subjective-activity and social-personal approaches, social maturity is a personality quality that includes a person's attitude as a subject to humanistic values, which are assessed through the prism of social values of Ukrainian society. A socially mature personality is characterized by initiative, activity, responsibility, social orientation of the person's behavior in communications, positive attitude towards others (friendliness), readiness to engage in socially useful work in interpersonal and collective interaction, and the desire to benefit others by showing social dedication. At the same time, as a result of the persistent imposition

of the cult of individualism on Ukrainian society, the focus on personal achievements and personal success has become the leading orientation in the life orientations of young people, and their unreadiness for collective activity and social dedication has been noted, which is evidence of the social immaturity of modern boys and girls.

Since one of the most important tasks of modern pedagogy is to educate active citizens responsible for the present and future of the country, professional specialists capable of realizing social goals, it is necessary to purposefully create pedagogical conditions for the development of social maturity during the educational process, in particular among students of medical college.

The problems of social maturity of medical college students

In Ukraine (as well as in Western countries), there is a general tendency to note a divergence in the biological and socio-cultural maturation of the younger generation. The mechanism of young people's inclusion in adulthood is disrupted due to the need for new obligations. The analysis of Ukrainian and foreign literature reveals the presence of various social phenomena: «social dependency of young people», «social passivity», «social infantilism», «extended childhood syndrome». National (E. Bazyka²³⁷, V. Veremeychik, T. Seliyko²³⁸) and foreign (R. Buck²³⁹, M. Churchland, A. Afshar, K. Shenoy²⁴⁰) researchers express fears about isolation, lack of necessity for modern young people to be included in the life of society, passivity and avoidance of personal responsibility and control over events that happen to them.

It is necessary to mention the opinion of A. Bandura, who has interpreted the rejection of personal control over his life as a way to avoid responsibility, risk and the necessity of self-development, which requires time, additional efforts and powerful resources (Bandura A., 1991²⁴¹).

²³⁷ Бази́ка, Є. Л. (2012). Феномен психофізіологічного стану прокрастинації. Міждисциплінарні дослідження в науці та освіті: Психологічні науки, 1, 13–18.

²³⁸ Веремейчик, В.В., Селюкова, Т.В. (2017). Особливості саморегуляції та самопрезентації у осіб з різним рівнем самооцінки. Проблеми екстремальної та кризової психології, 22, 82–95.

²³⁹ Buck, R. (1991). Motivation, emotion and cognition: A developmental interactionist view. In: K.T. Strongman (Ed.) International review of studies on emotion. V. 1. Chichester: Wiley

²⁴⁰ Churchland, M.M., Afshar, A., Shenoy, K. (2006). A central source of movement variability. Neuron, 52 (6), 1085–1096.

²⁴¹ Bandura, A. (1991). Social cognitive theory of self-regulation. Organizational Behavior and Human Decision Processes, 50, 248–287

It is necessary to take into account the fact that the social maturation of college students takes place in a background of two age crises. The first one (the so-called «small crisis» of 17-18 years) is associated with the problem of achieving independence from parents, increasing skills and independence. The second one includes the beginning of the crisis of youth (20-30 years), which corresponds to the first conscious actions of a person in intensive personal life and professional activity, affecting the period of «formation» and self-assertion in such areas as love, family, career, and society.

Crises arise as a result of a conflict between two «realities» of a person: the mental reality of a person against his or her worldview system, behavioral patterns, etc., and the objective reality that contradicts his or her life experience. The essence of crises lies in the problem of choosing between two alternative options for solving age-related developmental problems. The nature of the chosen solution determines the success or failure of a person's future life.

It should be noted that during the crisis stages of development, a person undergoes important spiritual work: a contradiction between the desired and self-perceived state is revealed. During this period, some moments of life are reevaluated. A person may come to the conclusion that he or she has not revealed his or her capabilities, has not realized the potential inherent in him or her. These conclusions are often accompanied by the vague feeling that something is wrong with the person. The situation is resolved through the realization that changes must take place in the person, not in his or her immediate environment. In this case, a person gets the opportunity to really evaluate himself/herself and build his/her life based on his/her current capabilities. Thus, a crisis is a time of qualitative positive changes, as a result of which a person moves to a new, higher stage of development. For an individual, the very ways of self-realization are the subject of analysis, and new opportunities are the subject of search. It should be noted that the successful passage of the crisis stages of development in college students is associated with the development of social maturity.

We will analyze the factors (biological, psychological, social, pedagogical), as well as situations and circumstances that cause problems in the social maturation of college students.

The indicators of social maturity of a person are largely determined by and depend on the age characteristics of a person. It has been known that the concept of «age» characterizes a qualitatively peculiar period of physical, psychological and behavioral development of a person. Researchers note that over the past centuries, there have been noticeable ontogenetic shifts in human development - the processes of general somatic, sexual, neuropsychological maturation have accelerated, while at the same time the aging process has slowed down, especially in the field of intelligence and personality.

Students entering college after the 9th grade (15-16 years old) are in the older adolescent period (puberty) (13-17 years old), when the crisis of adolescence is over.

Given the heterochronous nature of the human development process, age differences may occur. Such a discrepancy in age groups does not indicate any disorders, for example, a young man under 21 can be mature in terms of morphological and psychophysiological parameters and still be psychologically immature. In the process of studying the social maturity of applicants, it was important for us to focus on the age of 15-21. The analysis of the results of B. Ananiev's research showed that the period of adolescence we have been studying is characterized by qualitative psychophysiological changes in human development, the biological development of a person is completed, growth slows down and stops; the formation of the skeleton, which is a morphological sign of maturity, is completed; blood pressure reaches the level of adult normality. The peak of development of psychophysiological, mental and intellectual functions is noted at the age of 19, and the maximum level of all types of sensitivity is at the age of 20.

So the age of 20 years is the peak of general human development. At the age of 21, the development of the highest emotions of a person (ethical, aesthetic, intellectual) and self-awareness is completed. The central psychological process of adolescence is the development of self-awareness, which ends by the age of 18-21, reaches physiological and psychosexual maturity. So, during this period there is a development of the human body to achieve the final result - a mature organism of a certain species, given by biological laws. Human social development can occur endlessly.

An adult gives a special pleasure to immerse himself, explore his thoughts, feelings, actions, which contributes to the development of his emotional sphere (). Specific features of this age include: the importance of close emotional contacts, intensive socialization, «a sense of adulthood» (when freedom is understood by adolescents mainly as a choice, not a responsibility). Special attention is drawn to the following warning of psychologists: «the suppression of adult initiative at this age threatens to consolidate infantilism as a strategy of behavior» (Deci E., Ryan R., 1985²⁴²).

In recent years, there has been a significant transformation of the processes associated with the individualization and socialization of adolescents. In some modern youth, entertainment is relegated to the background, giving way to a special search for the meaning of life, growing criticality towards the older generation. A significant impact on their behavior has the desire for a high level of achievement, presentable appearance, good health in the development of such character traits as perseverance and determination. However, moral values (honesty, decency, mutual assistance) are at the lowest levels of this hierarchy.

If 20 years ago more than half of adolescents showed an altruistic mood, now such attitudes are noted only in 16% of adolescent children.

Applicants to college after the 11th grade are in adolescence (15-18 years old). During this period, you can observe how an uncertain, inconsistent teenager, claiming to recognize his adulthood, becomes a really adult. He is becoming self-aware, a stable image of his personality, understanding the inner world, forming his own worldview. Emotions are no longer perceived as derived from external factors, but are realized by the manifestation of the state of their own «I». All this is accompanied by a sense of one's own uniqueness and dissimilarity to others.

According to I. Kon, the transition from youth to adulthood is often marked by the development of a sense of personal identity. Despite all its «intimacy, introspection of self-determination», search for the self, «this process has a worldview meaning, a social character that becomes more and more obvious with age». Adulthood (maturity) is not a permanent state. It is a process, a stage in the life path, social roles, and responsibilities in which a person realizes their individual human

²⁴² Deci, E. L., Ryan, R. M. (1985). *Intrinsic Motivation and Self-Determination in Human Behavior*. Berlin: Springer Science & Business Media.

capabilities (Bernardini J., 2014²⁴³). However, a person's personality can both develop throughout life and regress. This may be due to special circumstances. Psychologists associate regression in the development of personality with the growth of social isolation of a person, his gradual dismissal or conscious refusal of duties and functions in society, which leads to a narrowing of the volume of personal properties and deformation of the personality structure. And then the existence of man as a person and subject of activity ends before physical old age occurs. In other words, the social maturity of a person depends on the age characteristics of a person, but is not determined by them.

Social maturity of the individual is understood as one of the results of human development in ontogenesis, covering physical maturity (the result of biological maturation) and psychological maturity (the result of mental development). Social maturity is a consequence of a certain life stage.

The process of personality development in ontogenesis, which occurs according to internal patterns, is prospectively directed and «holistic in its content». Integrity as a philosophical category is «the internal unity of objects, their relative autonomy, independence from the environment». Social maturity, as a result of the process of socialization and individualization of the individual, in its totality has these characteristics. A socially mature person has an inner unity of value orientations, motives and needs, methods of activity, and is also quite autonomous: taking into account his own value orientations, he takes independent and responsible actions. Socially mature personality functions independently - it is focused on universal human values, is able to find a balance between their needs and the requirements of other people and society. Therefore, social maturity can be defined as a holistic personal quality.

An adult shows maximalism in judgment and a kind of selfishness in thinking. The behavior of a young man is based on the conviction that all events of the surrounding world develop according to his theories and are not the result of real life situations. To demonstrate their independence and identity, they develop typical behavioral responses: «neglect» of the advice of older generations, distrust and criticism of adults, which can result in open protests. Nevertheless, the passionate desires of boys and girls dedicated to finding their own place in society, even if they have an

²⁴³ Bernardini, J. (2014). The Indicators of Adulthood in the Postmodern Context. *Postmodern Openings*, Volume 5, Issue 3, September, Year 2014, pp.79-93

intellectual readiness to comprehend everything that exists, are most often not supported by the practical and spiritual experience of life among close and completely strangers.

The importance of value-oriented activities increases during the youth period. This is due to the fact that an adult seeks autonomy, defends the right to be himself. At the same time, the role of trusting relationships is growing, when the values of friendship and love begin to play a decisive role in the life of boys and girls.

Young people build life plans based on a conscious choice of future profession. During this period, society forces young men and women to implement personal and professional self-determination, which is reflected not only in internal plans and dreams but also in real choice. When making a choice, the main guidelines are the desire to realize life's vocation and the search for a sphere of activity that will allow a person to maximize his usefulness for others. A necessary condition for the successful solution of the problem of choosing the future sphere of activity is the completed personal self-determination, based on the construction of an integral plan of life and self-projection of oneself in the future.

According to sociological research, school graduates, who are the most significant indicator of future professional activity, select a high salary, and the value of benefits for the professional community is irrelevant for them.

Admission to a medical college has a weak influence on the process of growing up of young people. This act in modern conditions does not guarantee that the applicant for education independently and deliberately chose an educational institution, a specialty, most likely, it was a collective decision that was made on the advice of parents (or simply imposed by parents).

When moving from school to a new educational institution, opening the opportunity to master the profession, boys and girls enter a different social situation of development. The situation is unique because it involves not just adapting to a new team, but also designing their future, which involves choosing their lifestyle, profession, and reference groups.

At this point, certain negative phenomena may stand out. As teachers of the medical college note, often from the side of boys and girls an irresponsible attitude towards education is demonstrated due to the loss of the importance of knowledge as such. Thoroughness in the assimilation of educational components is selective, up to the complete disregard of some

academic disciplines. In the ranking of personal interests, education (training) is shifted from a leading position.

Negative evaluation does not cause experiences, since it is exhibited very rarely and can be easily «prevented» by applying prompts and cheating. Thus, assessment has ceased to be a reflection of the knowledge of a particular person, in a sense - this is a collective assessment. The danger of sharing responsibility with a partner, who can act as a «neighbor on the desk», the author of the textbook, the teacher, is to form tactics to avoid making their own decisions, skills to assess situations and the manifestation of volitional actions, which slows or violates the passage of the natural stages of growing up personality.

There are several factors, both objective and subjective. As a subjective factor, the choice of an educational institution by young men and women is often considered on the basis of such criteria as accessibility («take without exams», «take with low results of the EIT/GIA», «you can study for budget funds», «low tuition fees») and convenience and proximity to the place of residence («do not need to spend a lot of time and money on the road»). The specificity of the professions or specialties that a particular college offers for development, the more prospects for growth in personal and professional terms, most applicants think only superficially.

The secondary school itself (paradoxically, it sounds) makes its negative contribution (as an objective factor) to reducing the level of school readiness of graduates, since it is aimed at the results of passing the EIT (replaced by NMT during the war) after the end of 11 classes and the GIA after grade 9. The reason is the focus of teachers to get students a high exam score. At the same time, as a tool for achieving the goal, not a difficult way of forming a base of deep and fundamental knowledge was chosen, but the development of the skill of performing a certain set of actions according to the proposed scheme, a sample, a known algorithm, which are due to the demo version and/or last year's variants of EIT/NMT/GIA.

Modern scientists began to raise the question of the danger of the «standardization phenomenon», when the orientation of the modern school to the formation of algorithmic (typical, formal thinking) in children leads to a decrease in creativity as students grow up.

With a strict time limit, the activity of the subject teacher is reduced to the translation of «ready» knowledge in a form convenient for

memorization. Encouragement to independent mental work of students within the framework of the educational process is already perceived as an impermissible luxury. As a result, teenagers get used to getting a «ready» solution and become passive. This situation provokes the formation of boys and girls fear to voice other «views» and give answers that do not fit into generally accepted patterns. There is a closure of young people in themselves, which determines the transfer of educational passivity to other spheres of life (social, cultural, leisure, etc.)²⁴⁴.

Similar results are also due to the unfinished «asociality» of the EIT measuring apparatus, which records only the presence of «residual» knowledge and typical skills, leaving «overboard» the achieved level of education and development of graduates (disclosure of abilities, formation of moral and life guidelines, manifestation of creative development and civil maturity, readiness for self-realization).

A significant role in reducing motivation to study is played by the loss of priority given to knowledge in the employment of graduates of a medical college, and the lack of correlation between intellectual potential and social and material success in the profession.

We especially note that the demographic decline guarantees the receipt of, if not desired, then at least some kind of education, since due to the lack of entrance exams, with the advent of «commercial» places, the situation of the competition has practically disappeared. The result is a decrease in the significance of the final result of the prestige of education. And what is very important for our study is that there is a decrease in personal responsibility for educational activities among students of a medical college.

Attempts by students to continue their studies with the help of school methods do not bring the expected positive result, there is a misunderstanding of the reasons for the refusal of the proven scheme for obtaining knowledge. At the beginning of the school year, a depressive state may appear in the behavior of freshmen: anxiety or longing, loss of interest in what previously gave pleasure, a feeling of hopelessness and own worthlessness, inability to concentrate, indecision, etc.

²⁴⁴ Sinegubov, S. & Tsalikova, I. & Pakhotina, Svetlana & Sabaeva, N. & Kungurova, I.. (2024). Global problems in education as a research object in international databases: a historical perspective. The Education and science journal. 26. 90-123.

The lack of formation of personality traits (responsibility, activity, initiative) of graduates of a medical college causes modern employers to claim that young medical specialists do not have the consciousness of the production tasks performed, there are difficulties in cooperation with team members, which negatively affects the results of labor productivity.

In recent years, in foreign literature, the personal and social maturity of students has been studied in a socio-cultural context in terms of place of residence (city, village), joint and/or separate education of girls and boys, students in technical and pedagogical specialties. A higher level of social maturity is recorded in the process of joint education of girls and boys. The relationship between the indicators of abstinence, self-control and the ability to cope with stress is studied. The researchers note that adolescents at this age begin to understand that society expects them to be aware of their actions, and for this it is necessary to control their own behavior. Scientists observe that self-control formation is a natural process during childhood, but it can also be influenced by the educational process of learning.

Ukrainian researchers in the field of pedagogy, medicine and psychology began to describe in boys and girls «prolonged growing up syndrome». According to experts, this is a special form of social dependence, «social underage», which allows the student to avoid adult life «today», when there are few rules and restrictions, and then he will not be able to «join» in adult life «tomorrow», since he will not be able to orient himself in social values and norms. This is a kind of «intellectual infantilism», which manifests itself first as an inability, and then the avoidance of independence in acquiring new knowledge, determining life principles, in a passive life position.

Confirm this and the results of sociological research. To the question «Would you like to live without doing socially useful work if there was such an opportunity?», 20% said «yes», 34% said «no», and 46% could not answer. It is worth noting that the respondents without hesitation advertise a tendency to conduct a dependent (consumer) lifestyle.

So «Aspen Institute Kyiv, at the initiative of the Office of the President of Ukraine, the Ministry of Social Policy of Ukraine, the Coordination Center for the Development of Family Education and Care of Children and with the support of the EU and the UN Children's Fund (UNICEF) in Ukraine, launches the Program» Man, Family and Society. «Its goal is to

create a platform for discussing the concept of family, the main trends, the causes of transformation, challenges and prospects for the development of family relations in Ukraine»²⁴⁵. The main provisions of the program are aimed at stimulating personal development, self-determination and socialization of the individual by joining the values of society, rules and norms of behavior in the system «person - family - society – state» in order to form a public position among young people, respect for history and heroes of our time.

Returning to the fact that «benefit for society» occupies only the seventh position in the rating of life values of young people (only 13% of affirmative answers), we can assume large-scale changes in the attitude of young people and their consequences for society as a whole. Perhaps we must hope that youthful maximalism will pass and in the future adult life everything will fall into place.

In an ideal variant, young people entering a medical college should already demonstrate the established maturity of both general and sexual, as well as mental, labor, social and ideological maturity.

If the physiological and puberty of a person as a biological being can be described in the language of anthropometric indicators, then to assess mental development there are indicators that determine the degree of formation of the main mental operations and are associated with the peculiarities of the education system in a certain historical period. Indicators that characterize physical and mental development in a certain way determine labor maturity. At the same time, the physical development of a person has practically no effect on the formation of social maturity, which manifests itself in the inclusion of social and social tasks in the solution. The level of social maturity can vary, because it is due to the socio-economic structure of society, national characteristics and traditions. It is social maturity that makes a person an independent personality in professional activity and private life. You can grow up, but not be socially mature.

We believe that such maturity can be considered formed if a person who has reached the age of majority, under various life circumstances, behavior and actions correspond to universal moral standards, and the basic values of life are used as their own values. However, if a person demonstrates selectivity in actions, observing some norms and values,

²⁴⁵ <https://aspeninstitutekyiv.org/event/ljudina-sim-ja-i-suspilstvo/>

ignoring others, then most likely there is only a partial, incomplete formation of social maturity.

Maturity is a reflection of the implementation of educational and upbringing processes at the stages of growing up. An indicator of each type of maturity is a new state of «growing up» of a teenager, which is achieved by improving the spiritual development of the world, worldview, value-semantic dominants and ways of life. We believe that in adolescence, social maturity includes the development of mental functions, achievements in learning, motivation in education, health status, value orientations, the formation of the «I-concept» and self-regulation mechanisms²⁴⁶.

We believe that the essence of social maturity of college students reflects the following structural components proposed by Shramco: responsibility for their actions and deeds, active life position, commitment to socially significant values, ability to productive cooperation with members of society (Danchenko I., Poluboiaryna I., Tyrina V., 2019²⁴⁷).

We are close to the position that social maturity (determined by age characteristics and personal qualities) of boys and girls is characterized by the ability to independently choose life principles and value guidelines, the selection of ways of self-development in socially significant activities. We draw attention to the fact that the social maturity of students is expressed in readiness for socially significant activities, designation of individual trajectories of development and improvement of oneself and the educational environment to achieve personal and socially important goals and objectives.

Based on the definition, that the social maturity of the individual as a stable, holistic, predictable state of the individual, characterized by a social orientation in all spheres of life (Porvazník, J., Vydrová, J., Ljudvigová I., et al., 2017²⁴⁸), and, taken into account that students of a medical college, being objects of pedagogical influence in the process of their education, should become subjects of educational activities, we consider such

²⁴⁶ Karoly, Paul. (1993). Mechanisms of Self-Regulation: A Systems View. *Annual Reviews in Psychology*. 44. 23-52.

²⁴⁷ Danchenko, I., Poluboiaryna, I., & Tyrina, V. (2019). Formation of social maturity of students of institutions of higher education. *EUROPEAN HUMANITIES STUDIES: State and Society*, 18(2), 125-146.

²⁴⁸ Porvazník, J., Vydrová, J., Ljudvigová I., et al. (2017). The importance of holistic managerial competence and social maturity in human crisis. *Polish Journal of Management Studies*, 15(1), 163-173.

activities as the context of the manifestation of the social orientation of behavior, which is reflected in the social dedication of boys and girls.

The psychological and pedagogical literature describes the characteristics of various types of social maturation of adolescents: 1) focused on adults; 2) society-oriented; 3) focused on non-institutional norms; 4) with antisocial behavior, etc., but there is no description of a group of adolescents focused on social service.

So, the question arises: is this due to the fact that such adolescents do not exist in principle or do researchers «veiled» this type of social growing up, for example, in the group «society-oriented»?

Since the development of social maturity occurs in the process of growing up, so the degree of its manifestation in college students can be different and change in different ways, which is associated with the orientation of the individual, which depends on the content of real processes of education, training, self-education (Danchenko I., Poluboiaryna I., Tyrina V., 2019²⁴⁹). On this basis, we talk about the possibility of classifying different types of personality of college students in terms of characteristics of subjectivity and social dedication.

Thus, the analysis of the literature made it possible to identify such factors that create problems for the development of social maturity of students: the age characteristics of applicants, characterized by crisis, which often complicate their adaptation in different social conditions; inability to independently receive and structure information; low performance of educational activities and inability to be responsible for its results; ignoring the requirements; passivity in educational and lack of initiative in social activities; focus on personal achievements and their own success; dissatisfaction with the learning process; dissatisfaction with the team and the relations formed in it (psychological climate); unpreparedness for collective activity and social commitment; social abstinence; the complexity of a reasonable independent choice of one of several possible options for future professional activity; prevalence when choosing a profession of a personal-egocentric attitude over a socially oriented one; hyperopic from the teaching staff.

²⁴⁹ Danchenko, I., Poluboiaryna, I., & Tyrina, V. (2019). Formation of social maturity of students of institutions of higher education. *EUROPEAN HUMANITIES STUDIES: State and Society*, 18(2), 125-146.

In educational science, scientific and theoretical foundations have been developed for the development of students' social maturity in educational institutions. Contemporary research on social maturity of people of different age groups emphasizes personality traits such as activism and social responsibility, as well as productive social cooperation and readiness for different types of socially meaningful activities²⁵⁰. At the same time, from the perspective of social contribution, there is a lack of scientific ideas about the nature, structure, content and conditions of students' social maturity in socially useful activities.

During the in-depth study of the problem of social maturity of young people, the theoretical and practical aspects of the development of social maturity of students in the educational process of the universities based on educational technologies have not been explored²⁵¹.

Taking into account that the leading role in the personal and professional development of students is played by educational activities aimed at the formation of skills and abilities in various areas of theoretical knowledge acquisition and social consciousness, in order to improve educational techniques in the educational process of medical faculties, it is necessary to improve the social maturity of students in the educational process of the university. We consider it necessary to develop pedagogical conditions for reflection of educational techniques in the educational process of medical faculties.

Concept of formation of social maturity of medical college students

In recent decades, there has been an increasing gap between the biological and sociocultural maturation of young people. This is manifested in a violation of the mechanism of social responsibility, which involves the inclusion of the younger generation in the life of adults, when it is necessary to take on new responsibilities and obligations. Foreign Researchers (G. Darkenwald, S. Merriam²⁵², R. Muchielli²⁵³, B. Borofsky²⁵⁴, T. DeLuca²⁵⁵, N. Eliasoph²⁵⁶) considers various social

²⁵⁰ Markowska-Manista, Urszula. (2018). The Contemporary Problems Of Children And Youth In Multicultural Societies -Theory, Research, Praxis.

²⁵¹ Kalita, Utpal. (2023). Oriental Institute A Study On Social Maturity Of High School Students In Relation To Gender And Caste.

²⁵² Darkenwald G.G., Merriam S.B. (1982). Adult Education: Foundations of Practice. N.Y., Harper & Row.

²⁵³ Muchielli R. (1985). Les methodes actives dans la pedagogie des adultes. Paris.

²⁵⁴ Borofsky B. (1996). Liberalism from Self: A Theory of Personal Autonomy. N.Y.. №6.

phenomena, among which is the phenomenon of «social maintenance of youth». The authors use synonyms of the phrase «social passivity», «social infantilism», «prolonged childhood syndrome». Researchers note that the lack of inclusion of modern young people in society is alarming.

We especially note that in sociological and psychological-pedagogical studies devoted to the study of the life of Ukrainian youth, there is a loss of value guidelines, which leads to a violation of identity, loss of the content of future life by young men and women, in particular, the meaning of education. The shortage of situations for the socio-psychological self-affirmation of the individual, the lack of positively assessed, significant activity for young people lead to the formation of negative self-perception. There is an underdevelopment in young people of constructive communication skills, which leads to the inability to regulate tension in interpersonal relationships, causes the inability to prevent the emergence of destructive conflicts and minimize their consequences.

Specialists working in institutions of professional pre-higher education and, in particular, in medical colleges note among applicants, along with a decrease in school readiness and low motivation for learning, their passivity in public, physical culture and recreation, leisure, cultural and other spheres of activity. The listed factors convincingly testify to the social immaturity of medical college students²⁵⁷.

The social maturity of young people in the aspect of acmeological research includes value orientations, motivation of education, achievements in learning, the formation of the «I-concept» and the mechanisms of self-regulation. Whereas from the standpoint of psychology, a person's social maturity depends on his awareness of his inclusion in the social group where his vital activity takes place, an emotionally positive attitude towards these communities and activity to develop or maintain the stability of these communities.

Despite the multidimensionality of the study of the problem of social maturity and social responsibility, the issues of forming the social maturity

²⁵⁵ DeLuca T. (1995). *The Two Faces of Political Apathy*. Philadelphia: Temple University Press.

²⁵⁶ Eliasoph N. (1998). *Avoiding Politics. How Americans Produce Apathy in Everyday Life*. Cambridge, UK.

²⁵⁷ Скок А. Г., Дроздова О. Ю., Данильченко Т. В. (2017). *Сучасна молодь у соціально-психологічному вимірі: здобутки чернігівських психологів: монографія*. Чернігів: Десна Поліграф.

of boys and girls studying at a medical college still remain poorly researched.

Modern society needs specialists who have a humanistic worldview and social maturity, have deep professional knowledge and realize their creative potential in professional activity. Teachers and methodologists in the field of the foundations of the continuity of the educational process emphasize that the strategic task of the educational space for applicants for education is the formation of professional, general cultural, general scientific, information competencies aimed at the formation of the behavioral model of the subject of future professional activity.

The realities of life indicate that the constantly changing socio-economic conditions of life cause the need to compare and reconcile the accumulated experience with the updated reality. The issues of training specialists of a new generation in accordance with the requirements of modern Ukrainian society, which has been struggling with an external enemy for two years, require a solution to the problem of forming social responsibility and a theoretical and methodological justification for the formation of social maturity among students studying in institutions of professional higher education.

Under the social maturity of students of the medical college, we understand the integrative qualitative characteristic of the individual, which determines its social formation, which manifests itself in:

- a) the adoption by students of social values as personally significant and their understanding of the significance of their profession to improve the well-being of people;
- b) ability to work in a team and communicate without conflict;
- c) responsibility, independence, self-development, creativity, reflexivity, contributing to meaningful mastery of professional activity.

The formation of students' social maturity requires taking into account socio-cultural factors, such as socio-professional factors, which reflect the demand of Ukrainian society to raise young people with a positive outlook on life and a sense of responsibility towards the country. It is important to take into account standard competence factors due to the presence of competencies developed for vocational education (e.g. understanding the nature and social significance of one's profession, the ability to organize one's professional activities).

It should be noted that the basis of the content of the concept has been the following definition: the pedagogical concept contains a justification of the problem and a detailed statement of the initial provisions, basic ideas, prognostic developments (König J., Ligtvoet R., Klemenzen S., Rothland M.²⁵⁸). Based on the presented definition, the following methodological approaches, theories and positions were the theoretical basis for developing the concept of forming the social maturity of students of the medical college:

- *an axiological approach* that reflects the essence of humanistic pedagogy, when a person is perceived as the highest value of society, an end in itself in social development;
- *a socio-personal approach*, in which the emphasis is on the need to raise committed individuals who can serve high ideals of goodness and justice, who can do useful work for society, and who can work actively and without conflict in a team;
- *subjective-activity approach* assumes that the personality is formed and manifested in the activity, and therefore requires special and purposeful work on the selection and organization of the person's activity, which is aimed at activating and transferring from the position of the object to the position of the subject of knowledge, labor and communication; object to the position of the subject of knowledge, labor and communication;
- *context-competence approach*, from this perspective, student activities are designed and implemented through three interrelated educational models, from training to semi-professional, from training to professional and professional activities - semiotic, imitative and social;
- *acmeological approach*, in the understanding of which maturity is perceived as a characteristic of the milestone stages of human maturation in the learning process;
- *the theory of the personality-developing pedagogical process*, in which the formation of the personality of students of a medical college is considered as the formation of their experience of self-

²⁵⁸ König, Johannes & Ligtvoet, Rudy & Klemenzen, Stefan & Rothland, Martin. (2024). Discontinued knowledge growth: on the development of teachers' general pedagogical knowledge at the transition from higher education into teaching practice. *Teachers and Teaching: Theory and Practice*. 30. 1-19. <https://doi.org/10.1080/13540602.2024.2308895>.

- esteem, meaning, acceptance of responsibility, self-regulation, subjectivity;
- *the place of psychological and pedagogical support in the educational process* is the situation when the nature of the support is related to helping various participants in the educational process in the practice of personal development and independent behavior, while social-psychological support is the situation when the teacher helps the student in solving problems related to the crisis of adulthood, professional autonomy, effective interaction, social responsibility, social responsibility, and socially oriented activities, etc. They immediately help students in solving their personal problems related to these issues.

The leading idea of the concept is the actualization and activation of the educational potential of professionally directed activities of students to form their social maturity in the educational process of the medical college.

We emphasize that the potential is the totality of all available means, capabilities, productive forces, etc., that can be used in any industry, sector, sphere. But the potential must first be actualized and then activated.

Professionally directed activities of students of the medical college, in our opinion, should be organized by creating certain organizational and pedagogical conditions, which include:

- transformation of educational activities into professional ones with a gradual change in the direction of the needs and motives of students from personality-egocentric to socially-oriented professional activities;
- creation of educational problem situations, gradually approaching in content and form to professional, to its prototype, set in the model of the specialist's activity;
- organization of social interaction of students through training technologies;
- establishing links between the educational institution and employers in the framework of professional interaction.

In the structure of the standard of professional pre-higher education in the specialty 223 Nursing of the field of knowledge 22 Healthcare of the educational and professional degree «professional junior bachelor» there is a block of disciplines that provide «immersion» in professional activity. In the process of teaching professionally oriented disciplines, their deep

qualitative changes are possible, which are associated with the social, emotional and structural enrichment of the educational process in order to form the social maturity of students.

The term «enriching the content of education» entered the didactics only in the early 90s. Enrichment of the content of education does not imply a quantitative restructuring of the content of education, as was traditionally accepted, but qualitative deep qualitative changes in the development of the content of education.

We offer to implement the social enrichment of the educational process through:

- immersion of students in the substantive basis of professional activity awareness of the mission of the profession;
- expanding the professional horizons of applicants for professional pre-higher education on the basis of mastering professional terms in a real professional environment;
- formation of students in the process of joint design and implementation of professional activities of a sense of collective as a unifying beginning of common interests and the basis of solidarity in decision-making and assistance to others;
- inclusion of applicants for education in active types of socially significant relations, including the organization of effective tutor support for classmates with disabilities.

Emotional enrichment of the educational process should be discussed when the teacher, using training technologies, involves students in various emotionally significant situations:

- problem-searching, based on an active search for the right solutions in the situation of interested communication;
- emotional-positive, associated with the formation of skills of conflict-free and positive communication during the implementation of joint projects, which leads to the acquisition of moral and emotional experience of empathy, help, responsibility, protection;
- professional-game goals of imitation of conditional professional activity in the educational process;
- evaluative-reflective, based on the student's reflexive self-esteem of his own professional activity, which encourages him to self-improvement and self-development.

Structural enrichment of teaching professional-oriented disciplines offer to implement through: the organization of quasi-professional activities through differentiated group and brigade forms of work; creation of professional platforms (by analogy with WorldSkills); establishing effective and efficient practical interaction with medical organizations (practice bases).

In the process of quasi-professional and educational and professional activities, the following mechanisms are launched:

- *identification* (from the Latin «identificare» - likening, identification with anyone, anything) implies the establishment of a complete similarity of the student with the image of a professional, by involving him in a real professional process;
- *personification* (from Latin persona and facio - impersonation) is based on the development of personal responsibility for the performance of professional duties by immersing students in independent professional activity with the provision of opportunities for them to realize professional competencies.

The process of formation of social maturity of students includes two stages: adaptation-professional and professional-personal.

The purpose of the adaptation-professional stage is to adapt applicants for education to the conditions of study at the medical college in the process of immersion in educational and professional activities. The tasks of this stage are: first, assistance to students in mastering the new rules of learning, control and assimilation of knowledge; secondly, the inclusion of future specialists in the team of classmates, the assimilation of its rules, traditions; thirdly, the organization of students' activities to assimilate professional knowledge, skills, abilities and qualities. To solve the tasks, various methods of teaching and education are used: explanation, persuasion, method of forming consciousness, discussion, method of interaction. The most promising forms that should be used at the adaptation-professional stage include: classes with elements of business games using special vocabulary, cognitive forms (excursion, performance-demonstration, front conversation).

The purpose of the professional-personal stage is the formation of students' professional competencies. Tasks are the following: organization of educational, professional and quasi-professional activities of students; consolidation of professional competencies in the real production process;

formation of personal responsibility for the performance of certain activities. A wide range of methods is used, such as: project activity, analysis of specific situations, organization of activity in specially created conditions, exercises, method of forming professional consciousness. Forms: situational role-playing game, business games, brainstorming, group work, analysis of specific situations, competitions, project protection.

We have to note that the practical significance of the presented author's concept is that it has taken as a basis in the process of developing a model for updating and activating the educational potential of professionally directed activities of students of a medical college during the formation of social maturity in them.

In the process of forming the social maturity of students of the medical college, professional and pedagogical support has been organized (the presence of a teacher next to the students). It consisted in helping applicants for education to overcome emerging difficulties and solve problem situations; selection of optimal means of educational activities; stimulating altruistic behavior; mastering professional competencies declared in the standard.

In the formation of the social maturity of medical students, the teachers participating in the experimental study were guided by the following principles: focus on the future - affirmation of optimistic hypotheses, despite the risk of making some mistakes in their approach to each educational application; orientation towards a values-based attitude towards the profession - traditional socio-cultural patterns of society in line with such principles as the focus of the activity on the acquisition of professional competence, understanding of the social significance of the professionalism of the activity; social interaction - training in and through teams, manifestation of empathy between students, orientation towards cooperation and assistance in the process of professional activity, leader in collective work. Fulfillment of functions.

Depending on the level of formation of social maturity of students, teachers implemented various support tactics, such as guardianship - unconditional positive acceptance by the teacher of the student as a person without any preconditions; mentoring - helping the student to gain experience necessary and sufficient to master the profession; partnership - providing socially oriented communication in the dyad «teacher –

student»; cooperation - joint activity of the teacher and the student to achieve success in learning.

Conclusion. Therefore, the concept of the formation of social maturity of medical students taking into account social and professional factors was developed on the basis of the provisions of the axiological, social and personal, acmeological, proactive and contextual approach to competence, includes such basic provisions as: meaningful (social, emotional, structural) enrichment of the process of teaching professionally-oriented disciplines; introduction of organizational and pedagogical conditions for professionally directed activities of students of the medical college (transformation of educational activities into professional, creation of educational problem situations, organization of social interaction of students at the adaptation-professional and professional-personal stages); professional and pedagogical support of students, taking into account the principles of focus on the future, orientation on the value attitude to the profession, activity education and social interaction.

2.3. Tolerance as a component of effective professional communication of future social workers

1. Historical Aspect and Scientific Approaches to Defining the Essence of «Tolerance»

In contemporary society, the phenomenon of tolerance is widely recognized as a universal value and a prerequisite for a constructive dialogue between different cultures, respect for other views, and ways of expressing human individuality. Tolerance is characterized by a conscious socially active position aimed at interaction and cooperation with different communication subjects. The international document «Declaration of Principles on Tolerance», adopted by the UN in 1995, states the priority of education in the «spirit of tolerance» (Declaration of Principles on Tolerance, 1995²⁵⁹), which gives a special role to the education system. The communicative sphere in human relations needs to be improved, and the confrontational processes that have engulfed modern society and the

²⁵⁹ Declaration of Principles on Tolerance (1995). Adopted and proclaimed by Member States of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, Paris, France, November 16, 1995. URL : <https://www.ohchr.org/en/resources/educators/human-rights-education-training/13-declaration-principles-tolerance-1995>.

education system need to be overcome: war, violence, xenophobia, and extremism among young people make it important to foster tolerance in the younger generation, including students.

Currently, the concept of tolerance is becoming vital, because without acceptance and establishment of tolerance norms, people simply will not survive. In times of war, tolerance is the most relevant social term, because it is tolerant thinking and tolerant consciousness that can change the situation in our unfortunately intolerant world. Only tolerance can give us confidence that the world will not destroy itself completely, the flow of misunderstanding and violence will be stopped, and common sense will prevail. Only guided by tolerance will people become closer, more tolerant, and kinder to each other.

According to A. Furman and O. Shayuk, «Tolerance is a virtue whose value is difficult to deny; on the other hand, not everyone agrees on the boundaries, limits, forms of its expression, and in general. There is a difference in the justification of the foundations, preconditions, factors, and mechanisms of action of this purely common human phenomenon» (Furman, Shayuk, 2015, p. 32²⁶⁰).

The 21st century has inherited a huge number of negative social and economic problems of a global nature. The high-tech, super-fast, even «advanced» millennium is suffering from hunger, poverty, hatred, violence, cruelty, dying of unprecedented diseases, epidemics, and dying because of wars. The formation of tolerant consciousness, thinking, attitudes and behavior at all levels, in all spheres of life in our country is vital. In today's conditions, achieving and maintaining peace, harmony, and mutual understanding is possible only if ethical, moral, and cultural values and, of course, norms and attitudes of tolerance dominate human relations.

Tolerant relationships between people, regardless of their ethnicity, religion, or race, should be a consciously reflected model of behavior, becoming habitual every day. Tolerance must come from each of us, our thinking and consciousness must be tolerant. People's attitudes and behavior must be tolerant, only in this case we are dealing with a tolerant personality. Only then we can talk about establishing the norms of tolerance. That is the reason why tolerance should be fostered at all stages of personality development, starting from early childhood. Tolerance is

²⁶⁰ Фурман, А., Шаяук, О. (2015). Толерантність як предмет онтофеноменологічного дискурсу. *Психологія і суспільство*. (3). С. 31-58.

expressed in a specific behavioral act, in a specific attitude towards a certain person (or people).

Among the factors that shape tolerant attitudes in the public consciousness (socio-economic, political, ideological, etc.), the first place belongs to educational ones. The importance of education in the modern world is growing due to the increasing value of knowledge and intelligence, which are its main «means of production».

Proceeding from the foregoing, the relevance of our study is evident in the following facts: firstly, the establishment of tolerant norms in the modern world, which is increasingly aggressive. Similarly, a task for society in general and the educational environment in particular; secondly, the formation of tolerance among students in a multicultural environment of higher education institutions is necessary for the harmonization of social interaction.

The phenomenon of tolerance covers all spheres of life and is accordingly studied by several humanities, philosophy, psychology, sociology, pedagogy, and many others. Thus, the philosophical content, humanistic aspects, and the position of tolerance in public life have been developed by such scholars as O. Troitska, A. Furman, O. Shayuk, and others. The importance of the phenomenological approach is emphasized by O. Troitska, who emphasizes that «this approach is extremely effective in the study of tolerance, although it does not cover the phenomenon as a whole, but provides an opportunity to analyze its manifestations in a deeper and broader context» (Troitska, 2015, p. 45²⁶¹).

In the psychological context, foreign researchers (M. Buber, A. Maslow, G. Allport, C. Rogers, W. Frankl, T. Harris, and others.) understand tolerance as respect and recognition, understanding and acceptance, dignity and equality, denial of domination and oppression, recognition of the multifacetedness and diversity of human culture, norms, values, beliefs, ideologies, and rejection of the desire to reduce this diversity to uniformity or the prevalence of a single point of view.

A. Maslow's humanistic view of the self-actualized personality is based on the individual's desire to become what he or she can become

²⁶¹ Троїцька, О. М. (2015). Толерантність як ідеологічна універсалія: філософські аспекти збагачення культурного поля. *Грані*. ((6)122). С. 42-46.

(Danyliuk & Burkalo, 2020²⁶²). K. Rogers understands free choice as unconditional acceptance, empathic understanding of the client, and congruence of the therapist (Rogers, 2019²⁶³). According to V. Frankl, the spiritual development of a person moving towards the search and realization of «meanings» leads to the acquisition of freedom (Frankl, 2016²⁶⁴). For M Buber, tolerance is an integral part of dialogue, in the process of which there is a real meeting of relationships, positions, and possibilities between the «I» and the «You» (Martin Buber and the Life of Dialogue, 2022²⁶⁵).

The sociological aspects of the study of tolerance consider this concept as a social reality in the ethnopsychology of the individual and the group. Withal the social significance and relevance of the differences that exist between people or groups to which they belong, when tolerance is realized, subjectively interpreted, experienced, evaluated and normalized in the system of liberal values, and as a result, all further human activity is transformed (L. Hlynska, J. Snichowski, R. Skliarov, O. Shvachko, etc.).

Pedagogical thoughts that resonate with the problem of tolerance can be found in the works of many educators, both past and present. For example, representatives of free education – J. A. Comenius, J. J. Rousseau, I. G. Pestalozzi, M. Montessori, K. Ushynsky, A. Sukhomlinsky, and others – have repeatedly expressed ideas close to the concepts of tolerance. Contemporary researchers emphasize the importance of forming tolerance as a personality quality (V. Volkova, L. Kramarenko, O. Kutsa, O. Matienko, I. Moran, A. Skok, etc.).

Nowadays, Canadian psychologists (D. Berry, R. Kalin, M. Pleasants, etc.) have proposed a multiple comparative approach that analyzes the mutual attitudes of representatives of different ethnic communities. Their research first focused on the conditions that shape ethnic tolerance

²⁶² Danyliuk, I., & Burkalo, N. (2020). Psychological features of an individual's self-actualization. *Psychological journal*. 6(2). 183-192.

²⁶³ Rogers, K. (2019). "Foreknowledge, Freedom, and Vicious Circles: Anselm vs. Open Theism". In *Philosophical Essays against Open Theism*, edited by Benjamin H. Arbour. New York: Routledge. 93-109.

²⁶⁴ Франкл, В. (2016). Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі. Харків: КСД. 160 с.

²⁶⁵ Martin Buber and the Life of Dialogue (2022). URL : https://icjs.org/events/martin-buber-and-the-life-of-dialogue-online/?gad_source=1&gclid=Cj0KCQJwsoe5BhDiARIsAOXVoUtiV7RcGtb5BZGjRRs9gAuL5CDPIeISTI6MJBftQWwEIEuxazeD8CgaAhpEALw_wcB.

(positive ethnic identity and geographic mobility) (Gudykunst, Matsumoto, 1996²⁶⁶; Mara, DeCicco, 2010²⁶⁷; Wainrub, Shaw, 1995²⁶⁸).

The problem of tolerance has been relevant throughout human history. This is evidenced by the way people unite in difficult situations, challenges, wars, natural disasters, and catastrophes. This happens on a subconscious level, when people help each other overcome differences and unite to overcome problems.

In today's world, it is no longer possible to live and solve any issues in isolation from the rest of the global community. The more important role of tolerance, tolerant thinking, tolerant consciousness, and tolerant behavior becomes in today's realities. That is the reason why modern progressive humanity is so much in favor of tolerance. That is exactly why the problems of tolerance and tolerant attitudes, especially among young people, are widely discussed in the media, at various conferences, symposia, and speeches by state leaders.

Tolerance is not a modern achievement; it is the result of the skills and experience of the coexistence of many ethnic groups, communities, cultures, and civilizations on Earth. Intolerance in its various manifestations has always been present in human history. It has caused wars, religious persecution, and ideological confrontations. In everyday life, intolerance is expressed in extreme intolerance, negative stereotypes, rejection, hatred, insults, and at the state level – in racial, ethnic, and religious discrimination, genocide, and disregard for basic democratic freedoms.

In many languages, the concept of «tolerance» is synonymous with «acceptance», for example:

- tolerancia (Spanish) – the ability to recognize ideas or opinions that differ from one's own;

²⁶⁶ Gudykunst, W. B., Matsumoto, Y., Ting-Toomey, S., Nishida, T., Kim, K., Heyman, S. (1996). The Influence of Cultural Individualism-Collectivism, Self Construals, and Individual Values on Communication Styles Across Cultures. *Human Communication Research*. Vol. 22, No 4. PP. 510–543.

²⁶⁷ Mara, C. A., DeCicco, T. L., Stroink, M. L. (2010). An Investigation of the Relationships Among Self Construal, Emotional Intelligence, and Well-Being. *The International Journal of Transpersonal Studies*. № 29 (1). PP. 1–11.

²⁶⁸ Wainrub, C., Shaw, L. A., Maiani, C. (1998). Tolerance and intolerance: children's and adolescents' judgments of dissenting beliefs, speech, persons and conduct. *Child development*, vol. 69.

- tolerance (French) – an attitude that accepts that others may think or act differently from oneself, respect for the freedom of others, their way of thinking, behavior, political and religious views;
- tolerance (English) – a willingness to be tolerant, leniency, the ability to accept a person or thing without protest;
- kuan rong (Chinese) – to allow, tolerate, accept, be generous to others;
- tasamul' (Arabic) – forgiveness, leniency, gentleness, mercy, compassion, patience, favor for others;
- tahammul (Persian) – patience, tolerance, endurance, readiness for reconciliation;
- терпимість/ tolerance (Ukrainian) – the ability to tolerate something or someone, to be patient, enduring, steadfast, to be able to accept the existence of anything or anyone, to take into account the opinions of others, to be lenient.

In this case, tolerance and, accordingly, tolerance are seen as definitely positive qualities of a personality, very close to restraint, which, in turn, correlates with the tendency not to aggravate relations with other people. However, if we look at tolerance in social relations from a psychological point of view, we can see that this quality is based on a negative component in the form of a negative attitude towards another person. To tolerate someone else's opinion, beliefs or behavior means to have a negative attitude towards them, but try not to show it, i.e., to be restrained.

However, the concept of «tolerance» does not sufficiently reflect the fullness of the modern concept of «tolerance». In its passive coloring, it is the opposite of it. One of the definitions that attempts to eliminate the negativity in the understanding of tolerance and emphasize its positive essence is given in the Declaration of Principles on Tolerance, approved by Resolution 5.61 of the UNESCO General Conference on November 16, 1995 (Declaration of Principles on Tolerance, 1995²⁶⁹). According to the Declaration, tolerance means respect, acceptance and proper understanding of the rich diversity of our world's cultures, our forms of expression and

²⁶⁹ Declaration of Principles on Tolerance (1995). Adopted and proclaimed by Member States of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, Paris, France, November 16, 1995. URL : <https://www.ohchr.org/en/resources/educators/human-rights-education-training/13-declaration-principles-tolerance-1995>

ways of manifesting human individuality. It is fostered by knowledge, openness, communication, and freedom of thought, conscience, and belief. Tolerance is harmony in diversity. It is not only a moral obligation, but also a political and legal necessity. Tolerance is a virtue that makes peace possible and contributes to replacing the culture of war with a culture of peace. Tolerance is not a concession, leniency, or indulgence; it is, above all, an active attitude based on the recognition of universal human rights and fundamental freedoms. Under no circumstances can tolerance serve as a justification for encroachments on these fundamental values. Tolerance should be exercised by individuals, groups, and states (Declaration of Principles on Tolerance, 1995²⁷⁰).

Tolerance also requires providing everyone with opportunities for economic and social development without discrimination. It presupposes the self-identity of the individual on all grounds, national, class, gender, etc. Intolerance, rejection, and marginalization can lead to oppression, hostility, and bigotry (Declaration of Principles on Tolerance, 1995²⁷¹).

Under this definition, tolerance does not imply tolerance, nor does it have a negative connotation. Understanding, respect, and acceptance are based solely on a conscious, positive, active attitude toward other people. These relationships do not need to be «tolerated». They are built of one's own free will, voluntarily, and in good faith. Of course, the manifestation of positive relationships can be restrained, but in this case, it is not related to «patience».

It should be noted that the essence of the concept of «tolerance» is characterized by semantic differences in different languages. For example, in English, tolerance means the willingness and ability to accept a person or idea without protest. In French, it means respect for the freedom of another, their way of thinking, and political or religious views. In Spanish, it is the ability to understand other people's thoughts and ideas. In Arabic, it is forgiveness, leniency, gentleness, compassion, benevolence, patience, and favoritism toward other people. In Chinese, tolerance means showing generosity to others.

²⁷⁰ Declaration of Principles on Tolerance (1995). Adopted and proclaimed by Member States of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, Paris, France, November 16, 1995. URL : <https://www.ohchr.org/en/resources/educators/human-rights-education-training/13-declaration-principles-tolerance-1995>.

²⁷¹ Ibid.

The word «tolerance» in Ukrainian has several meanings but is more often interpreted as a derivative of the word «tolerant», meaning someone who can treat other people's opinions without hostility.

In the modern interpretation, tolerance means respect for the dignity and honor of all people and each person in particular, the belief that there are no better or worse people. The most important thing for every person is who they are, not what nationality, ethnicity, or race they are. What is important is that the positive and negative qualities of people are individual and do not belong to a particular nation.

According to V. Volkova, «Tolerance is a respectful attitude to a different opinion, loyalty in assessing the actions and behavior of other people, readiness to understand and cooperate in solving issues of interpersonal, group and interethnic interaction. Tolerance should be realized today not only as an orientation of consciousness but also as a type of lifestyle based on the harmonious compatibility of the codes of civilizational development of mankind and nature» (Volkova, 015, p. 31²⁷²).

According to I. Moran, «Tolerance means an active position of a person, not a passive-tolerant attitude to the existing events, that is, a tolerant person should not be tolerant of everything. What violates universal morality should not be tolerated» (Moran, 2014, p. 89²⁷³).

Interesting for our study is the interpretation of professional tolerance proposed by E. Poryadin, who understands it «as a complex formation of interrelated individual and personal characteristics that determine the integral value of social workers, which is manifested in a respectful attitude towards other subjects of professional activity and covers the interaction of the individual in the process of life with other individuals» (Poryadin, 2023, p. 75²⁷⁴).

We are convinced that tolerance is not submissive submission and tacit patience, but an active position and a privilege of strong and intelligent

²⁷² Волкова, В. (2015). Сутність і зміст поняття «толерантність». *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету*. (1(14)). С. 26–32.

²⁷³ Моран, І. В. (2014). Поняття толерантності та основні підходи до її визначення. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Випуск 26. С. 89–92.

²⁷⁴ Порядін, Є. (2023). Детермінанти розвитку професійної толерантності майбутніх соціальних працівників в умовах війни. *Вісник національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка*. Том 175. № 19. С. 73–77. URL : <https://visnyk.chnpu.edu.ua/index.php/visnyk/issue/view/2>

people, confident in themselves, who do not doubt their abilities but pursue their goals through understanding and acceptance, dialogue and cooperation in a diversity of opinions and positions.

The interest of researchers in the problem of tolerance is largely related to state-building, political processes, and the development of civil society, so in different historical periods, specific aspects of the study of social tolerance have dominated, as it is a social value, and in foreign studies it also acquires an ideological meaning, often becoming a tool for defending or discrediting liberal and neoliberal values.

It should be noted that the concept of tolerance has been evolving, and this process continues to this day. Accumulating diverse meanings, the term «tolerance» seeks to reflect the reality in which various manifestations of intolerance require new means of overcoming.

In the religious provisions of early Christianity, the moral principle of mutual respect and mutual freedom is expressed, where tolerance is manifested as denial and rejection of any oppression (as an inviolable means of enrolling a person in the faith) and sincerity of religious beliefs. The ethics of Jesus can be briefly defined as the ethics of love, he clearly understands how subtle and difficult the path of love is (Krishmarel, 2017²⁷⁵).

The Qur'an states: «Those who restrain anger, who forgive people. Indeed, Allah loves those who do good». The main idea of the Qur'anic sayings is a call for tolerance in the name of peace on Earth. It is granted to those who want peace, and who make efforts to preserve peace, but this can only be achieved through patience, not violence; it is not granted to anyone except those who have endured. Islam fosters fundamental values in Muslims and forms individuals who are guided by these principles. These include justice, generosity, leniency, patience, forgiveness, and the desire to respond with good even to evil». All believers are brothers to each other; they all have the same rights and the same duties. Take from your brother what he gives you in good faith. No one is superior to another before Allah, except in virtue. And the best and highest before Allah is the most pious one. There is no superiority before Allah, neither for an Arab

²⁷⁵ Кришмарел, В. Ю. (2017). Основи релігійної етики, 5 кл. : підручник предмету за вибором для учнів 5 класів загальноосвітніх навчальних закладів. К. : Видавничий дім «Сам». 128 с.

over a Persian, nor for a Persian over an Arab, nor for those whose skin is yellow, nor for those whose skin is black. Your advantage is only in piety» (The Glorious Qur'an, 2015²⁷⁶).

Historical and cultural development and the formation of philosophical thought changed the meaning of the category «tolerance»; it was regularly clarified, which was a natural process, because communities themselves changed, and different ideas became the cornerstone of human relations.

The philosophical basis for tolerance was the proclamation by ancient Greek philosophers Socrates, Plato, Aristotle, Seneca, and Epicurus of the ideals of patience and abstinence from judgment about the truth. Socrates believed that people act badly only because they do not know how to act well. Hence his desire for enlightenment, for a rational explanation of the need to act in a certain way and not otherwise. It is no coincidence that Socratic ethics is rightly considered the first consistent form of ethical rationalism (Toftil, 2005²⁷⁷).

The works of foreign and domestic philosophers lay the foundations for the development of the problem of tolerance, which characterizes the moral aspect of human behavior in society. Philosophers developed the ideas of tolerance, tolerance, and freedom of conscience as a result of the long wars in Europe that broke out in the 16th and 17th centuries due to religious differences that devastated European countries. In his book «On the Art of Living with Dignity», French philosopher Michel Montaigne developed the idea that personal harmony and freedom of the soul are to be protected by tolerance, common sense, and a reasonable sense of proportion.

J. Locke, deeply affected by the consequences of the bloody persecution of French Huguenot Protestants who were forced to leave France in the seventeenth century, defended the idea of freedom of conscience and emphasized that the gratitude of citizens who are allowed to live according to the dictates of their conscience is expressed by loyalty to a tolerant state. He interpreted the concept of «otherness» and outlined the ideas of tolerance in his book «Message on Religious Tolerance».

²⁷⁶ Преславний Коран (2015). Переклад смислів українською мовою / Перекл. М. Якубович. Видавництво «Основи». 433 с.

²⁷⁷ Тофтул, М. Г. (2005). Етика: навчальний посібник. Київ: Академія. 414 с.

In the eighteenth century, the French philosopher and educator Voltaire, speaking out against religious fanaticism and prejudice, developed the idea of tolerance. He is credited with the authorship of the phrase that fully reflects the essence of tolerance: «I do not agree with what you say, but I will sacrifice my life to defend your right to express your own opinion» (Troitska, 2015²⁷⁸).

Representatives of foreign humanistic psychology consider tolerance from different perspectives. We are talking about the works of A. Maslow, G. Allport, C. Rogers, V. Frankl, T. Harris, and others. Thus, in the theory of «healthy personality», A. Maslow considers tolerance as one of the leading principles that give the key to understanding the essence of a person and explaining the specifics of human interaction. Firstly, it is one of the possible ways for a person to actualize himself or herself. This idea is especially relevant when A. Maslow speaks about self-actualization as a possibility of choice and personal growth. Secondly, it is the acceptance of oneself and others as they are, not as we would like them to be, and the ability to establish friendly relations with others. According to A. Maslow, a person should be what he or she can be, he or she should be true to his or her nature (Shapar, 2007²⁷⁹; Butler-Bowdon, 2006²⁸⁰).

Analyzing the tolerant and intolerant types, G. Allport outlined the methodological foundations of the study of tolerance as a psychological property of the individual. He believes that the formation of an individual occurs in an indispensable relationship with the development of society, and identifies the following criteria of a formed personality broad boundaries of the self as the ability to look at oneself from the outside and social activity; the ability to have warm-hearted social relationships (including tolerance); emotional serenity and self-acceptance (the ability to cope with one's emotional state); realistic perception, experience, and aspirations; the ability to self-knowledge and a sense of humor; and

²⁷⁸ Троїцька, О. М. (2015). Толерантність як діалогічна універсалія: філософські аспекти збагачення культурного поля. *Грані. ((6)122)*. С. 42–46.

²⁷⁹ Шапар, В. Б. (2007). *Сучасний тлумачний психологічний словник*. Х.: Прапор. 640 с.

²⁸⁰ Butler-Bowdon, T. (2006). *50 Psychology Classics: Who We Are, How We Think, What We Do: Insight and Inspiration from 50 Key Books Paperback*. November 16. Nicholas Brealey. 312 p.

guiding life philosophy. Tolerance, or tolerance, is a vital social and personal quality that is determined by these criteria (Kokhanova, 2016²⁸¹).

G. Allport emphasizes that tolerance is unlikely to arise from a single cause. It is the result of many forces acting in the same direction. The more such forces (temperament, family atmosphere, special training from parents, diverse experiences, influence of school and society), the more tolerant the developing personality will become (Kokhanova, 2016²⁸²).

The principle of tolerance is quite vividly expressed in the light of the concept of a «fully functioning personality» and non-directive (client-centered) therapy by K. Rogers. Assisting another person, especially in solving their problems, should be based on positive changes and a person's desire for freedom. This is possible only through unconditional, non-judgmental acceptance of a person, empathic understanding, and correlation, which stimulates the person's focus on self-actualization, adequate self-image, removal of the duality between his or her real and ideal self, and thus a more humane, more tolerant attitude towards oneself and others. Its motto is «Just be yourself and let other people do the same» (Rogers, 1994²⁸³).

V. Frankl believes that the spiritual development of a person who moves along the path of «searching for and realizing meanings» and tolerance is an integral component of such development, as it has a single character, which is formulated in the knowledge of the values of creativity, testing, and experience, and unfolds towards the acquisition of freedom and sovereignty, a flexible response to constantly changing life conditions. He argues that each person comes into this life with his or her own set of meanings to be fulfilled (Frankl, 2016²⁸⁴).

Using this approach, it is possible to expand the concept of the benefits of tolerance and combine them into three groups:

- 1) psychophysiological determinants (ensuring personality stability);
- 2) psychological determinants (covering individual personality traits);

²⁸¹ Історія психології: від античності до початку XX століття (2016): навч. посібник / Авт-уклад. О. П. Коханова, НВП «Інтерсервіс». 235 с.

²⁸² Ibid.

²⁸³ Rogers, Carl R. (1994). Freedom to Learn. Pearson College Div. 352 p.

²⁸⁴ Франкл, В. (2016). Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі. Харків : КСД. 160 с.

3) social and role determinants (involve the choice and components of social roles based on positive attitudes and values of the individual) (Zhuravleva, 2010; Poryadin, 2023²⁸⁵).

The pedagogical views of the representatives of free education represented by J. A. Comenius, M. Montessori, I. G. Pestalozzi, and J.-J. Rousseau, ideas close to the ideas of tolerance were repeatedly expressed. J.-J. Rousseau considers the personal development of a child through granting him or her complete freedom, which cannot be realized under the influence of society. He believes that adults play a secondary role in the process of education, while the child has an active role. In his work *Emile, or on Education*, J.-J. Rousseau formulated one of the central tasks of forming a child's personality – the education of goodness through the inculcation of «good judgments, feelings, and will». He categorically rejected punishment and harsh educational influences (*Emile, or On Education*, 2024²⁸⁶).

In this context, M. Montessori actualizes the idea of freedom in the child's manifestations. In her opinion, children's independence should play an active role, and adults should observe and not interfere with the child's natural development. «M. Montessori's educational system encompasses the technology of upbringing and education of children aged 2.5 to 12 years. Her pedagogical technology is based and tested on a specific philosophical doctrine – the theory of free education (anthropology) and sensualism (sensations are the only source of knowledge) in pedagogy» (Hopta, 2020, p. 49²⁸⁷).

Montessori pedagogy, according to our belief, is the most effective and prepared for the acceptance of «special» children, as it is focused on unlocking the potential of any child. The example of inclusive education is not accidental, since working in an inclusive educational space requires

²⁸⁵ Порядін, Є. (2023). Детермінанти розвитку професійної толерантності майбутніх соціальних працівників в умовах війни. *Вісник національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка*. Том 175. № 19. С. 73–77. URL : <https://visnyk.chnpu.edu.ua/index.php/visnyk/issue/view/2>

²⁸⁶ Еміль, або Про виховання (2024). Вікіпедія. URL : <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%95%D0%BC%D1%96%D0%BB%D1%8C,%D0%B0%D0%B1%D0%BE%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F>

²⁸⁷ Хопта, С. М. (2020). Педагогічні ідеї Марії Монтессорі в контексті сучасного освітнього простору. *Інноваційна педагогіка*. Випуск 28. С. 48–51.

social workers to develop professional competencies, the main components of which are professional tolerance and empathy. For a social work specialist, regardless of experience and specifics of activity, it is important to overcome the barrier of intolerance, especially concerning non-standard clients, and «others» in terms of psychophysiological parameters.

As L. Vygotsky emphasized: «We assert that the blind, deaf, and demented can and should be measured by the same standard as the normal, therefore, the education of children with various defects should be based on the tendencies of the direction opposite to the defect» (Human Psychology, 2018²⁸⁸).

Analyzing the patterns of mental development, L. Vygotsky concluded that normal and abnormal children, in principle, develop according to the same laws, although at the same time, the development of an abnormal child is characterized by undoubted originality, he wrote: «Humanity will probably conquer blindness, deafness, and mental retardation sooner or later, but much sooner in social and pedagogical terms than in medical and biological terms. It is possible that the time is not far off when pedagogy will be ashamed of the very concept of a «defective child» as an indication of some insurmountable defect in his or her nature» (Pedagogical Ideas of L. Vygotsky, 2024²⁸⁹).

The system of integrated education has a positive impact not only on the intellectual but also on the personal development of normal children, who learn to treat other people who are not like them as equal and interesting individuals. This is how tolerance, sensitivity, compassion, empathy, willingness to help people unselfishly, and many other high moral qualities of a person are formed, which is important for future social workers.

The founder of pedagogy, Jan Amos Comenius, expressed his thoughts on tolerance. Thus, in Pampedra, which is the quintessence of the scientist's didactic, educational, and schooling ideas, the great humanist thinker demonstrates the deepest optimism in life, faith in the boundless progress of mankind, and the ultimate triumph of good over evil. «Human

²⁸⁸ Психологія людини (2018): Л. С. Виготський та сучасна наука : зб. ст. / за ред. М. В. Папучі. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя. Вип. 1. 127 с.

²⁸⁹ Педагогічні ідеї Л. В. Виготського щодо розвитку психічних процесів дитини (2024). URL : <https://vseosvita.ua/library/embed/0008je-ae62.docx.html>

culture does not exclude anyone if they are human, as long as they are involved in human nature, they should be involved in culture, and even with special diligence, given their greater need for help from the outside, because their nature, due to internal flaws, is less able to help itself. Moreover, nature, when something has prevented it from developing its strength in one area, can especially brightly manifest it in another, if only it is helped. Peaceful manners must be cultivated in all people so that those who are naturally good are not tempted and those who are evil return to righteousness» (Vertegel, Khrebtova, 2021²⁹⁰).

I. Pestalozzi identifies the primary source of humanistic feelings: «The first sprout of morality, its starting point, its primary element is the feeling of trust and love for the mother, which arises in the early stages of life, which protects and cares for the child». He recommended gradually expanding the circle of objects of children's love, bringing to life the dormant germs of moral feelings. «The child's love should first be transferred from the mother to the father, sisters, and brothers, then to the teacher and schoolmates, so that, moving on to the farther, the child at a certain stage of his development can transfer this love to his people and, finally, to all of humanity» (Chromets, 2024²⁹¹).

In modern psychological and pedagogical science, the ideas of tolerance are embodied in such areas as pedagogy of cooperation, pedagogy of success, pedagogy of non-violence, dialogic pedagogy, etc. Based on the study and analysis of the available psychological literature (Vasyanovych, 2012²⁹²), our study interprets «tolerance» from the perspective of the following psychological directions: existential-humanistic, diversification, cognitive, and behavioral. Let us consider them in more detail.

Thus, the *existential-humanistic direction* interprets «tolerance» as an active, conscious, meaningful, and responsible reaction of the individual, which is not reduced to automatisms and stereotypical actions. This is a value and a life position, the realization of which in each particular

²⁹⁰ Вертегел, В. Л., Хребтова, В. В. (2021). Теоретичний аспект зародження й розвитку полікультурного виховання. С. 53–69. URL : <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/94/2350/5073-1?inline=1>

²⁹¹ Хромець, В. (2024). Йоганн Генріх Песталоцці: педагогічна концепція. Київ : Дух і літера.

²⁹² Васянович, Г. П. (2012). Основи психології : навчальний посібник. К. : Педагогічна думка. 114 с.

situation has a certain meaning and requires the subject of tolerance to search for this meaning and make a responsible decision. The manifestation of tolerance in this aspect forms an axiological (value) model that is syncretic. This is manifested in the fact that the value-purpose attitudes of the individual determine the values-means, and the value attitudes towards the «Other» depend on the values-qualities (in particular, the qualities of the individual), values-knowledge (knowledge about tolerance). In this context, tolerance will not be an absolute behavioral dominant.

Diversification is a direction that does not reduce tolerance to a single definition, topic, or characteristic. Tolerance is a complex, multifaceted, and multicomponent phenomenon that manifests itself in different ways in all spheres of human life (social, individual) and is an important dimension of all psychological processes and states – perception, thinking, emotions, will, stability, balance, sensitivity, etc.

The cognitive perspective considers tolerance to be based on knowledge and rational arguments about tolerance. It recognizes the complexity, multidimensionality, and diversity of the world, as well as the impossibility of reducing all the diversity of points of view about this world to a «universal truth». This knowledge is a value in itself, but it is always a guarantee of tolerant behavior and attitudes since an individual's tolerance is manifested in them (behavior and attitudes), and knowing does not always mean being.

The behavioral approach defines tolerance as a specific type of human behavior aimed at fruitful interaction with others; as a personality trait that characterizes his or her attitude to another person, to people as equals. It is manifested in the conscious suppression of feelings of rejection, which can be caused by everything «different» or «not the same» in another person. This position is closest to true tolerance in its constructiveness and positive effect (tolerance is only positive), on the one hand, and the statement that tolerance is a behavioral factor, on the other.

Dialogue, which is the most important both from the point of view of studying tolerance and from the point of view of forming tolerant attitudes, since tolerance is most clearly manifested in the process of relationships and interaction at various levels, from interpersonal to interstate. This is

where attitudes toward different people, groups, nations, and races are most fully expressed.

The facilitative direction focuses on finding the optimal psychological and pedagogical conditions for the formation of tolerance, providing favorable conditions for everyone to determine an independent and decisive position, for the formation of a natural, personal, reflective level of tolerant attitudes.

These areas can be used to develop psychological and pedagogical research and diagnostic programs for building tolerance, including building a tolerant environment in higher education institutions as a key condition for building tolerance among students.

When studying tolerance, it should be noted that it is a position, attitude, and value that can reconcile different positions, beliefs, and convictions. Based on the psychological qualities of an individual, help to bring him or her closer to people without forcing anyone to adopt other people's views, norms, and values. True tolerance presupposes the inner spiritual freedom of the individual, which does not always coincide with external freedom (political, economic, or social).

Tolerance is a holistic, unified quality. If it is formed, it manifests itself in any life situation and about any person. A tolerant person is tolerant in everything, of course, meaning true tolerance. This is a person who has sufficient knowledge about himself and, based on this, knows and understands other people. When we talk about a tolerant person, we do not mean renunciation of individual positions, value orientation, and moral ideals. Tolerance should not be reduced to indifference, adaptability, and limitation of personal interests and passions. It defines, firstly, stability as the ability of a person to realize his or her personal views, and secondly, flexibility as the ability to respect the norms and values of another person. Conscious tolerance is the understanding and acceptance (active acceptance) of difference and differences.

Thus, having read the various interpretations of the category «tolerance», we can assume that at the present stage, this category is most often found in people (groups) who seek positive interaction, and stable, equal relations. They do not violate the universal laws of objective reality, do not harm other people, and at the same time realize their rights and freedoms.

In our understanding, tolerance means conscious behavior toward other people; it must come from a person in his or her actions, not just in speeches, beliefs, and thoughts, but in actions. This is an active position of the individual, his or her conscious choice. Only then can we talk about true tolerance.

2. Types, functions, and Components of tolerance of future social workers

Modern communities are interested in citizens, especially young people, developing an open, independent mindset, being ready for a dialogue between followers of different preferences, ideologies, and beliefs, and establishing mutual understanding and support between them in all spheres of life, at all levels of society. Harmony, tranquility, and future prosperity of our society depend on the strength of tolerant norms of relations in society.

As already noted, tolerance is expressed in a specific behavioral act, in a specific attitude toward a certain person(s).

According to the Explanatory Psychological Dictionary, «Behavior is the interaction of living beings with the environment, mediated by their external (motor) and internal (mental) activity. The term is applied to both individuals and groups of individuals (behavior of a biological species, social group). According to the established tradition, in psychology, behavior is understood as external manifestations of mental activity. Behavior takes place in the external world and is detected by external observation, while the processes of consciousness take place in the internal world of the subject and are detected by self-observation» (Shapar, 2007, pp. 341-342²⁹³).

In this vein, tolerance is seen as an active moral position based on self-respect and self-sufficiency, complemented by a psychological readiness for socially accepted, positive behavior that does not contradict the rights and legitimate interests of others. This definition should be taken into account in the process of forming tolerant attitudes among students.

The education system at all levels plays an important role in building tolerance. The process of building tolerance in the educational environment

²⁹³ Шапар, В. Б. (2007). Сучасний тлумачний психологічний словник. Х.: Прапор. 640 с.

can be more effective if it includes the main components of social adaptation and self-regulation of the individual and social competencies. For this purpose, a single set of diverse measures should be introduced.

The personal dimension of tolerance is formed by an individual coefficient determined by the factors of personality development and formation. As can be seen from Fig. 1, the interconnection and interdependence of the factors that develop a personality determine its essence, which is manifested in behavior and attitude towards people and can be either tolerant or intolerant, which is the personal resource of each person, and which can (should) be formed by psychological and pedagogical influence. This individual resource is different and is determined by the characteristic portrait of a person, the influence of various factors on its formation, biological, social, psychological, which, in turn, are determined by psychophysical properties (gender differences, temperament), social specificity, status, material well-being, upbringing, psychological characteristics, religiosity (motivation), specific culture (needs), mentality (personal qualities), level of intellectual development, worldview (cognitive sphere), emotional stability, volitional qualities (emotional and volitional sphere).

According to K. Tereshchenko, the components of teachers' tolerance are affective, cognitive, conative, motivational, activity-style, ethical-normative, value-oriented, personal-semantic, identification-group, and identification-personal (Tereshchenko, 2014²⁹⁴). L. Yefymenko characterized the structural components of communicative tolerance of future specialists in preschool education, namely: cognitive, emotional, activity, and motivational value (Yefymenko, 2020²⁹⁵). N. Tkachova and Y. Chyrva identified motivational, axiological, cognitive, effective functional, and personal-creative components of interethnic tolerance of a

²⁹⁴ Терещенко, К. В. (2014). Особливості взаємозв'язку основних компонентів толерантності педагогічних працівників із рівнем організаційної культури закладів освіти. *Актуальні проблеми психології* : зб. наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / ред. кол. : С. Д. Максименко (гол. ред.) та ін. : Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія / за ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки. К. : Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Вип. 41. С. 56–60.

²⁹⁵ Єфименко, Л. (2020). Структурні компоненти та рівні вихованості комунікативної толерантності майбутніх педагогів дошкільного профілю. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Вип 31, том 3. С. 165–170.

personality (Tkachova, Chyrva, 2017²⁹⁶). As additional components of tolerance, we define respect and self-respect, acceptance and self-acceptance, understanding and recognition of equality, rejection of domination and aggression, compassion and mercy, openness and sociability, kindness and responsiveness.

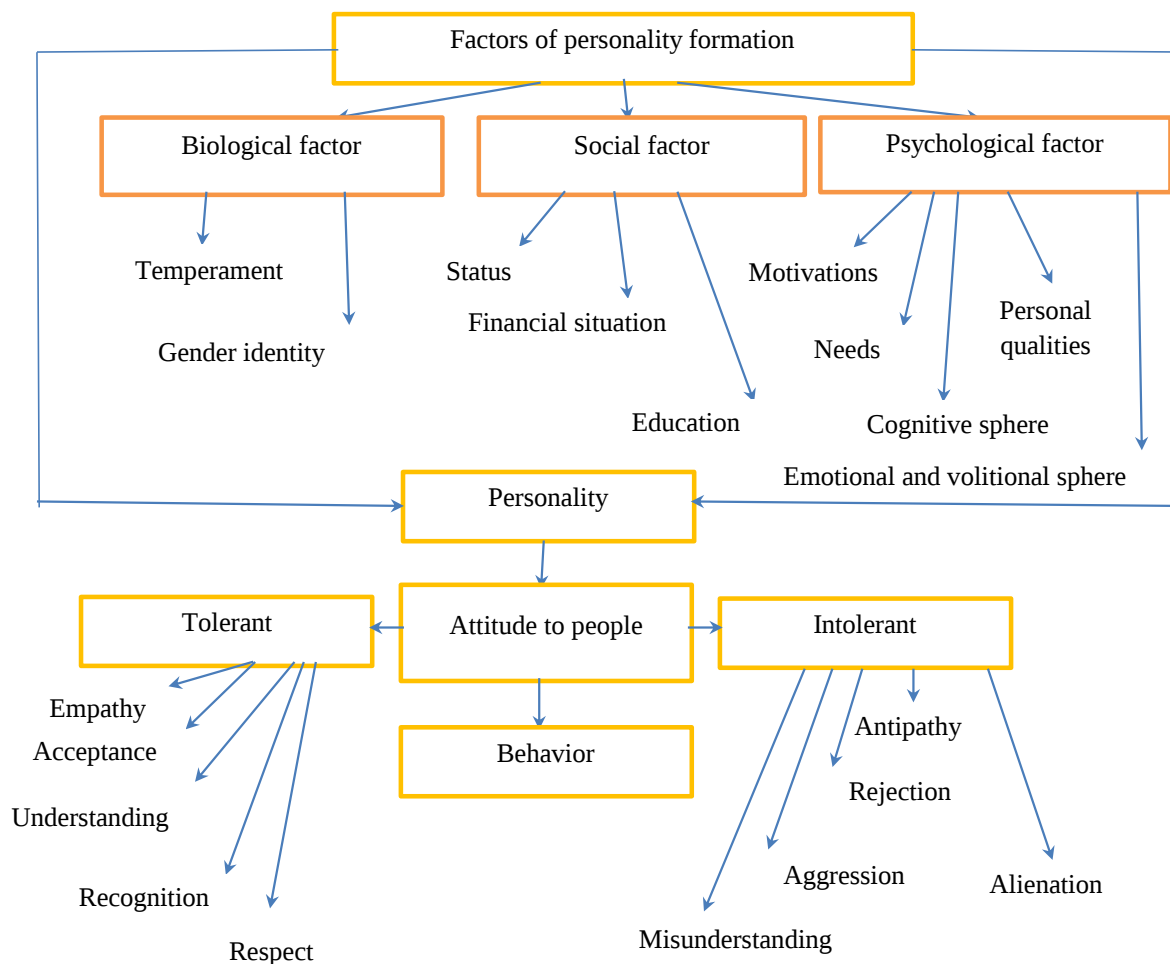

Fig. 2.3. Individual coefficient of tolerance formation

Different authors consider tolerance and its forms in different ways. Thus, O. Kutsa has identified the following types of tolerance by area of activity: gender, age, educational, scientific, pedagogical, interethnic, interethnic, communicative, socio-cultural, socio-psychological, intercultural, mental, social, psychological, intellectual, administrative, domestic racial, religious/ confessional, geographical, foreign policy, environmental, interclass, interpersonal, physiological, political, sexual

²⁹⁶ Ткачова, Н. О., Чирва, Я. О. (2017). Структурні компоненти міжетнічної толерантності особистості. Збірник наукових праць «Педагогіка та психологія». Харків. Вип. 57. С. 3–10. URL : <https://zenodo.org/records/843191>

orientation, marginalized, medical, linguistic, professional tolerance (Kutsa, 2012²⁹⁷).

Psychological and pedagogical theories distinguish between different types of tolerance concerning humans. Let us consider them in more detail.

1. *Natural tolerance refers to type A tolerance*, the content of which implies curiosity and trustfulness, which are inherent in a person from an early age. The presence of natural tolerance allows a child to perceive parents in any form as they are, even when they are extremely cruel to him or her. In this case, on the one hand, it creates psychological security for the child and allows him or her to maintain positive relationships with the family, but, on the other hand, this fact necrotizes the emerging personality, reduces his or her ability to accept himself or herself, his or her experience, feelings, and experiences.

The child is absolutely intolerant of his needs; he does not tolerate hunger, cold, or emotional neglect. He is ready to demand that his basic needs be met by crying, which is the only tool available to him. Patience is the first frontier of the meeting between the physiological needs of the individual and the human way of satisfying them, the meeting of the natural beginning of man with culture in the broadest sense of the term. But this kind of patience is unnatural, unnatural, and has nothing to do with type A tolerance, which is inherent in a child. This asymmetry of type A tolerance is responsible for the further formation of tolerance in general, usually in the form of a reverse development of natural tolerance.

2. *Moral tolerance belongs to type B tolerance*: This means that tolerance is associated with the personality (the outer self of a person). In one aspect or another, it is inherent in most people and is expressed in an attempt to restrain their feelings by using various mechanisms of psychological defense. In this case, we can see some situationality, because the person does not show intolerance, he has it, but he does not show it, «hides» it inside himself because of the circumstances, that is, he has to tolerate «someone for something». This form of tolerance is inherent in the vast majority of adults; we are «tolerant» of our bosses, the right people, parents, children, pupils, students, etc.

²⁹⁷ Куца, О. І. (2012). Сутність толерантності як професійно важливої якості майбутнього перекладача. «Педагогічні науки». Збірник наукових праць. Том 1. № 61. С. 144–149. URL : <https://ps.journal.kspu.edu/index.php/ps/article/view/2959>

The presence of natural tolerance allows a child to accept type B tolerance, which is hidden, delayed, repressed, and internalized aggression. Type B tolerance is the flip side of intolerance, various forms of violence, and manipulation of a person, ignoring their subjective characteristics. This is all that destroys relationships between people.

Type B tolerance is essentially the basis of real-life family education practice when parents know the truth, but children behave in a way that is not in line with this knowledge and values, and they let them know. This same type of tolerance is usually broadcast in culture, especially by the media. This happens because intolerance and aggression dominate in modern society and in modern mass culture.

We often observe this type of tolerance in the behavior of students, the so-called «forced» tolerance, because at any moment it turns into intolerance. It all depends on the situation provoked by the most intolerant young people, and in front of the eyes of students who seem to be quite tolerant before, they show aggression, sometimes very violent. Such tolerance is shaky, unstable, and, of course, uncontrollable.

When we talk about type B tolerance, we mean a kind of moral and institutional type of behavior, i.e., this is how one should behave. This type of tolerance is essentially dictated to us by an authoritarian type of society, «hierarchy (subordination) obliges us to tolerate. For the same reason, it is called moral tolerance, although one can argue with this since the third type of tolerance is called moral. It's just that there is some incompatibility between the concepts of «morality» and «morality», whereas these terms are identical.

3. *Moral tolerance is a type B tolerance.* Unlike type B tolerance, moral tolerance involves acceptance and trust associated with the essence, the inner self of a person. It implies respect for the values and meanings that are important to other people. At the same time, it is an awareness and acceptance of one's inner world, one's values and meanings, life goals and desires, experiences, and feelings. It gives an individual the advantage of not being afraid and withstanding tense situations and conflicts that occur in everyone's life. Moral tolerance is based on an individual's acceptance of others as well as of himself or herself, on interaction with the external and internal world in an accepting, understanding, dialogic manner.

In the behavior of students, this type of tolerance can be observed starting from the second or third year, when they are quite close, they mostly begin to realize the naturalness of diversity, and manifestations of intolerance become less frequent.

Scientists identify different areas of tolerance, such as:

- *situational tolerance* – manifested in the attitude of an individual to a specific partner in the communication process (spouse, colleague, classmate, casual acquaintance, etc.);
- *typological tolerance* – manifested in the attitude towards a generalized type of individuals (representatives of different nationalities, professions, social affiliations, etc.);
- *professional tolerance*, which is manifested in the behavior and relationships in the course of activities, interaction, and relationships with those people who have to face at work (clients, employees, competitors, etc.);
- *general tolerance*, which depends on a person's life experience, character traits, moral principles, and hierarchy of values and determines other types of communicative tolerance (Piren, 2015²⁹⁸).

In addition, we can name other types of tolerance, namely:

- *intergenerational* – expressed in the relationship between representatives of different generations, it is inherent in our mentality, where respect for elders is an unshakable moral rule;
- *gender* – manifested in a positive mutual attitude between the sexes, it depends on sex-role behavior (a man is a protector and breadwinner, a woman is a mother and a keeper of the family hearth);
- *interpersonal* is the most common area, because human life in society is impossible without interpersonal relationships;
- *interethnic* – this type of tolerance is becoming increasingly important in connection with the war in Ukraine and the growing number of internally displaced persons;

²⁹⁸ Пірен, М. І. (2015). Толерантність – дієвий чинник злагоди та консолідації в сучасному українському суспільстві. *Вісник НАДУ*. № 2. С. 52–56.

- *intercultural* – culture has the most powerful means of uniting and bringing people together, and the dialogue of cultures is the most common form of tolerant relations;
- *interfaith* relations are one of the most complex areas of human relations. Religion, being the oldest social institution, is, without exaggeration, a fundamental factor of tolerance, as all world religions are based on the tenets of tolerance;
- *managerial* – In this area, type B tolerance is most clearly manifested, conditional tolerance on the part of both the manager and subordinates, a kind of moral and prescriptive type of behavior, i.e., how «one should behave».
- *socio-economic* – a person, being a social being, largely depends on socioeconomic conditions, in particular, the influence of family, school, educational and social institutions;
- *political* – the sphere that determines the vector of events in the country and the world;
- *regional* – which refers to the relations between representatives of different regions and oblasts. Such a manifestation of tolerance can be observed in the behavior of students who come to study from other regions, especially in areas of active hostilities. They are quite tolerant of «their countrymen» and intolerant of «strangers».

For a deeper understanding of the essence of tolerance, We would like to present another classification of its types, namely:

- 1) active tolerance (openness, readiness for interethnic contacts);
- 2) passive tolerance (irregularity of interethnic contacts, a tendency to communicate with representatives of one's nationality while maintaining a positive attitude towards representatives of different ethnic groups);
- 3) selective tolerance (interethnic contacts are limited on any grounds - language, religious affiliation, cultural characteristics);
- 4) forced tolerance (interethnic contacts arise under pressure from circumstances and are purely business-related, for example, through official channels);
- 5) intolerance (a categorical unwillingness to interact with people of a different culture).

The following types of tolerance are interesting:

- 1) protectionist tolerance is associated with a completely impartial attitude of the subject of tolerance to the object of tolerance, as well as assistance to those organizations and groups of people who are subject to intolerant attitudes;
- 2) value tolerance implies strict adherence to the principles of tolerance based on a system of values that provides for an impartial attitude towards representatives of other socio-demographic groups and a willingness to accept ideas and behaviors that differ from one's own;
- 3) covert intolerance characterizes a biased attitude towards representatives of different socio-demographic groups, which is non-public, given the subject's awareness of the importance of the principles of tolerance and the danger of declaring ideas of intolerance or intolerant actions;
- 4) verbal intolerance is manifested in the subject's public statements about representatives of certain socio-demographic groups, but he or she recognizes the impossibility of public intolerant actions (violence, bans, etc.);
- 5) aggressive behavioral intolerance is characterized by the fact that the subject considers it quite justified to prepare and commit certain intolerant actions, which are explained by his or her understanding of social justice, strong alienation from the object, and low level of legal awareness.

In the system of national education, to humanize the educational process and build constructive, morally grounded relationships between subjects of communication in the social sphere (psychologists, social workers), the formation of tolerance, which we consider as a moral principle of professional communication, which involves understanding and respect for the other person, a conscious desire for reflective dialogue based on emotional and empathic closeness and a value-based attitude towards it, provided that one's self-idea is preserved, is of paramount importance.

Let's try to define the functions of the subjects of tolerance.

Functions of tolerance for social institutions: ensuring the stability of society and prevention of social conflicts, eliminating contradictions between the ethical requirements of modern international documents and

real activities in the political, ideological, and cultural spheres, creating a value and normative framework for educational work, and forming positive ideals in the younger generation.

Functions of tolerance for social groups: preventing intergroup and intragroup conflicts, maintaining the stability of the group's functioning, creating an image of a stable and cohesive group, and creating a basis for attracting socially adapted new members to the group.

The functions of tolerance for a person are to change the number of conflict situations, to form a positive attitude to life, to influence tolerant attitudes on external forms of behavior, and to prevent aggression and illegal behavior. The following areas of tolerance are distinguished: gender tolerance, age tolerance, educational tolerance, interethnic tolerance, racial tolerance, religious tolerance, social (interclass) tolerance, marginal tolerance, etc. Social tolerance implies a tolerant attitude towards social stratification in society and, a tolerant attitude towards representatives of different social strata.

Probably, the formation of tolerance in humans goes through several stages, and the following components of tolerance can be conditionally distinguished, as shown in Fig. 2. Let us consider them in more detail.

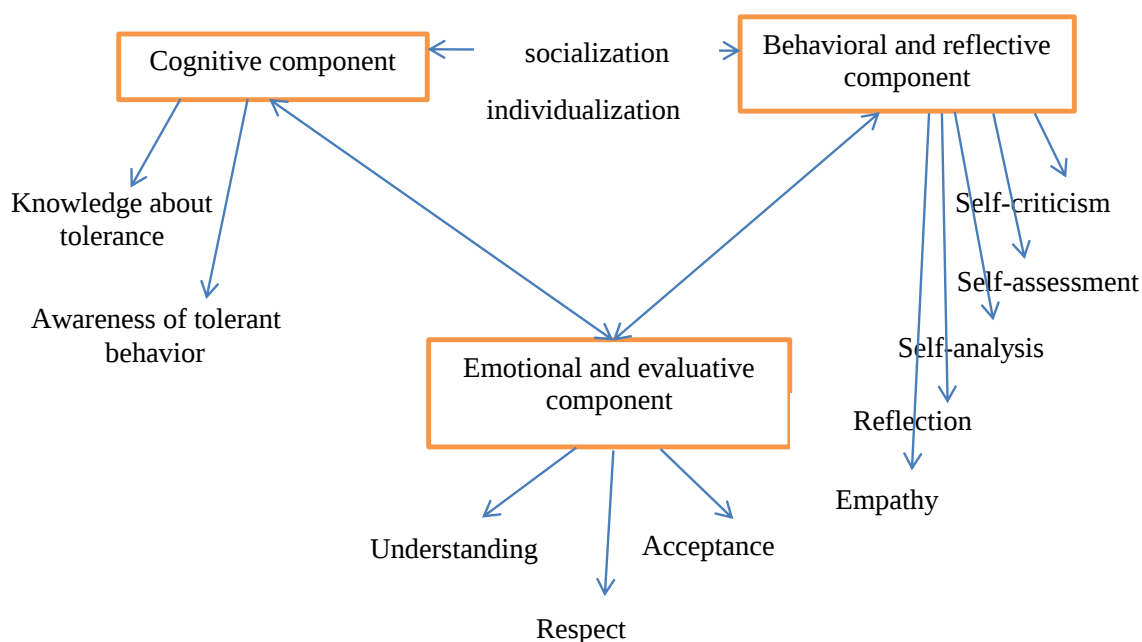

Fig. 2.4. Components of tolerance

The cognitive (knowledge) component is the student's knowledge of the main principles and norms of the communication process, understanding, and awareness of the most important tolerant attitudes. Awareness is the most important prerequisite for tolerant attitudes and behavior. This level is divided into two components, which include:

- direct knowledge of the essence of the phenomenon of tolerance, principles, and norms of tolerant behavior;
- Awareness of tolerant behavior, i.e., a meaningful manifestation of tolerance based on the cognitive level (I know what I am doing).

The emotional and evaluative component is a positive attitude towards diversity in the world and awareness of the need for diversity and heterogeneity. This level is based on knowledge about the phenomenon of tolerance and involves the development of positive personal qualities interrelated with such components as understanding, acceptance, recognition, and respect.

The behavioral and reflexive component is a constant expression of tolerance in everyday behavior and various situations, based on acceptance of another individual as a person, respect for his or her rights and freedoms, criticism of oneself and one's behavior, which involves: self-criticism; self-evaluation; self-analysis; reflection; empathy. These are the qualities that characterize a tolerant personality.

All these components are interconnected and formed in the process of socialization and individualization of a person, the formation of his or her moral values, which determine, in turn, the behavioral aspect of tolerance – intolerance. At the same time, it should be noted that the formation of tolerance is a complex and multidimensional process that is not limited to a certain age period.

3. Factors influencing the formation and development of tolerant interaction among future social workers

Higher education students as an active social group are called upon to demonstrate the development of personal potential, professionalism, the ability to solve problems of any level, and the ability to establish dialogic relationships with different categories of people. The issue of tolerant interaction is especially important for future social workers, as they will

work with different categories of clients in their future professional activities.

Building tolerance is a difficult and time-consuming process that requires high spiritual and moral costs. Instability in society greatly affects young people, who, due to their age, are characterized by maximalism and a desire for quick solutions to social problems. How does one develop tolerance in a person?

Firstly, the formation of tolerance is at the heart of a child's upbringing. The family is a good example, and in the early years, a child absorbs information like a sponge, repeats everything after his or her parents, and learns from them. If their level of education in real life is at the lowest level, then no matter how they teach their child, he or she will take an example from their behavior, not from their words.

Second, tolerance is formed in the school environment. Tolerance formed in adolescence entails favorable opportunities for the development of high moral qualities of the individual. At the age of 12–15, an adolescent moves to a new age level – not yet an adult, but no longer a child; thinking is not yet fully formed, it has childish traits but is ready to make adult decisions. The formation of one's self in adolescence will determine one's life position and behavior. Therefore, school teachers have a huge responsibility to build competent tactics of spiritual and moral education for children.

The process of forming and developing students' tolerance is influenced by several objective and subjective factors: the environment, cultural traditions, mass media, art, literature, individual psychological, gender, and age characteristics of the personality, degree of education and qualifications, nature of interpersonal relationships, practical life experience, level of moral culture and development of consciousness, etc.

The factors that influence the formation and development of a tolerant personality are usually divided into three groups. The first group includes macro factors that cover the planet, country, society, and state. They determine that a person grows and develops according to certain general laws.

The second group of factors is meso-factors, which include the type of settlement, and historical and ethno-cultural conditions. The role of a person's place of residence should be noted here. For example, a city is

more multisocial and professional than a village. For some regions, the importance of national psychology and national culture as important components of tolerant interaction should be emphasized.

The third group of factors is micro factors, which include everything that affects specific people who interact with them – family, neighbors, peer groups, educational organizations, various public, state, religious, and private organizations, and micro-society (Kozyrev, 2020²⁹⁹).

Domestic researchers (Bogdanova, 2008³⁰⁰; Kapska, 2009³⁰¹) also emphasize the influence of internal and external factors that impede the development of tolerance in students. Among the external factors are the following:

- the lack of established traditions of diversity of opinion in society;
- the sense of national humiliation that people have, with growing dependence on other countries. It is gratifying to note that the situation changed significantly during the war, as today «It is proud to be a Ukrainian!»;

egocentric attitudes of consciousness inherent in many young people, i.e. seeing the world through the prism of their interests, which are assessed as exclusively correct. Such people try to impose their thoughts and interests on people with their particular logic of thinking, behavior, and culture.

Internal factors that hinder the development of tolerance include intemperance, aggressiveness, temperament traits, and negative forms of self-assertion. Tolerance as a personality value begins to be formed in the family. Parents should raise their children in a spirit of tolerance and instill such general concepts as forgiveness, harmony, tolerance, non-violence, compromise, compassion, understanding, empathy, etc. Education that begins at school and continues in colleges and higher education institutions contributes to the further development of tolerant interaction among students. In the future, this is manifested in the formation of their national and global character as citizens. Factors related to the educational process

²⁹⁹ Козирев, М. П. (2020). Соціальна педагогіка : навчальний посібник. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ. 352 с.

³⁰⁰ Богданова, І. М. (2008). Соціальна педагогіка: Навч. посіб. К.: Знання. 343 с.

³⁰¹ Соціальна педагогіка (2009): Підручник. 4-те вид. виправ. та доп. / За ред. проф. А. Й. Капської. К.: Центр учбової літератури. 488 с.

include broadening of horizons, formation of worldview, development of self-awareness, and formation of adequate self-esteem.

Among the external factors that impede the process of building tolerance in our society, the following are currently noted:

- the lack of established traditions of diversity of opinion in society;
- a sense of national humiliation associated with growing dependence on other countries, on which we are particularly dependent in times of war;
- the egocentric attitudes of consciousness inherent in many young people.

Many people cannot even imagine that they are facing a different culture with its special logic of thinking and behavior. Internal factors that hinder the development of tolerance include aggressiveness, intemperance, temperament traits, negative forms of self-assertion, etc. Factors that contribute to the development of youth tolerance include those related to the educational process (growth of meaningful perception, formation of worldview, broadening of horizons, development of self-awareness, formation of adequate self-esteem) and place in social life.

The development of tolerant interaction of future social workers is greatly influenced by the university educational environment. A higher education institution is an institution with a multicultural contingent, containing multi-age, multinational faculty and students, designed to meet the educational, and socio-cultural needs of students. The educational environment is dominated by an atmosphere of business and interpersonal contacts that reflect the style of thinking and behavior of the subjects involved, which contributes to the inculcation of national and universal spiritual values.

For the development and formation of a student's tolerant personality, the educational environment of a higher education institution should create such conditions:

- 1) raising students' awareness of the essential and substantive characteristics of tolerance;
- 2) turning tolerance into a principle of professional and non-professional activities of students;
- 3) development of skills and abilities for tolerant interpersonal interaction;

- 4) organization of permanent research groups and projects;
- 5) involvement of students in discussions, conferences, round tables, etc;
- 6) organizing regular work with research clubs and participating in research projects.

One of the most important factors in the development of tolerant interaction between students in the educational environment is pedagogical communication, which is a creative process of interaction between a teacher and a student. During the joint classroom and extracurricular activities with students, the teacher should be an example and a standard of tolerance.

Also, the influence of mass media can be attributed to the factors of formation and development of tolerant interaction among students. The languages of intercultural perception used by the modern media to describe ethnic and interpersonal situations can be placed on a linear scale representing two extreme poles: tolerance-intolerance (intolerance). At the positive pole is the «language of consent», and at the negative pole is the «language of hate». The situation has become more complicated since the beginning of Russia's full-scale invasion of Ukraine.

Thus, it can be noted that the manifestation of tolerant interaction among students is influenced by a whole range of socio-cultural factors. Among them are family and upbringing style as a real example of family relationships and values; lifestyle, type of settlement, historical and ethno-cultural conditions; impressions of individuals, books, films, performances, and the media. Gender differences and age peculiarities have an important influence. An important role is played by the educational environment, which carries certain values and a special system of relationships, where teachers need to show a tolerant attitude towards students.

The professional activity of a social worker is directly related to people. The social worker must be able to build interactions with representatives of different social strata and groups, to inform them clearly about the essence of social services, about their rights to receive benefits, to help them adapt to new living conditions.

The structure of Ukrainian society is characterized by dynamic processes influenced by the russian-ukrainian war and various objective economic and political factors, which led to the emergence of some social

groups and the elimination of others. The growing number of military personnel, combatants, their families, internally and externally displaced persons, the elderly, the poor, the disabled, and migrants has become a reality. Therefore, there should be a change of priorities and emphases in the practice of social work, and consequently, in educational practice.

Therefore, the concept of «tolerance», firstly, is directly related to the moral aspect of human relations, secondly, it is a quality of socio-cultural order. Thirdly, tolerance is also a condition for the normal functioning of civil society. In socio-pedagogical terms, forming tolerant consciousness in future social workers is an important socio-psychological task. In this regard, there is a need to form in future social workers the ability to be tolerant, in the formation of universal methods of orientation in a complex, diverse, contradictory world. Moreover, the need and readiness for constructive interaction with different groups of people regardless of their national, social, religious affiliation, views, worldview, styles of thinking and behavior act as universal methods of orientation. The success of tolerance formation depends on the education of future social workers in peacefulness, acceptance and understanding of other people, the ability to interact positively with them, as well as on the creation of a tolerant environment in society and in education.

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ

Ірина ГЕЛЕЦЬКА – кандидатка юридичних наук, викладачка кафедри соціальної роботи та менеджменту соціокультурної діяльності, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка.

Світлана КАЛАУР – докторка педагогічних наук, професорка, професорка кафедри соціальної роботи та менеджменту соціокультурної діяльності, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка.

Жанна КИСЛЮК – аспірантка 3-го року навчання, Тернопільський національного педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

Галина ЛЕЩУК – кандидатка педагогічних наук, доцентка, доцентка кафедри соціальної роботи та менеджменту соціокультурної діяльності, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка.

Наталія ОЛЕКСЮК – докторка педагогічних наук, професорка, професорка кафедри соціальної роботи та менеджменту соціокультурної діяльності, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка.

Галина ОЛІЙНИК – кандидатка педагогічних наук, доцентка, доцентка кафедри соціальної роботи та менеджменту соціокультурної діяльності, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка.

Людмила ПЕТРИШИН – докторка педагогічних наук, професорка, професорка кафедри соціальної роботи та менеджменту соціокультурної діяльності, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка.

Ольга СОРОКА – докторка педагогічних наук, професорка, завідувачка кафедри соціальної роботи та менеджменту соціокультурної діяльності, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка.

Вікторія СТЕПАНЕНКО – докторка педагогічних наук, професорка, професорка кафедри соціальної роботи та педагогіки вищої школи, Волинський національний університет імені Лесі Українки.

Андрій УШАКОВ – аспірант 1-го року навчання, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка.

Наукове видання

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ ТА СОЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ВИКЛИКІВ

Колективна монографія

Видано в авторській редакції

Підписано до друку 26.03.2025.

Формат 60х 84/16. Гарнітура Times New Roman.

Папір офсетний 80 г/м². Друк електрографічний.

Умов.-друк. арк. 10,93. Обл.-вид. арк. 10,5

Тираж 300 примірників. Замовлення № 03/25/1-3.

Видавець та виготувач:

ФОП Осадца Ю.В

м. Тернопіль, вул. 15 Квітня, 2Д/10

тел. (097) 988-53-23

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ТР № 46 від 07 березня 2013 р.*